

S. AHMEDOV, R. QO'CHQOROV, SH. RIZAYEV

ADABIYOT

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARINING **6**-SINFI
UCHUN DARSLIK-MAJMUA

II qism

QAYTA ISHLANGAN 3-NASHRI

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan

«MA'NAVIYAT»

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi

Toshkent – 2013

UO'K: 821.512.133(075)

KBK 83.3ya72
A-27

Agadov

Aziz o'quvchi!

Siz 5-sinfda o'zbek va jahon adabiyotining ajoyib namunalari bilan tanishgan, buyuk siymolarning, iste'dodli ijodkorlarning tarjimayi hollaridan xabardor bo'lgan edingiz. Shubha yo'qki, Siz egallagan bu bilimlar dunyoqarashingizni yanada boyitdi, ezgulikka, go'zallikka bo'lgan mehringizni oshirdi.

Bu yil, 6-sinfda yanada ko'proq ijodkorlar bilan tanishasiz, rang-barang asarlarni chuqurroq o'rganasiz. Endi Sizning ko'ngil uyingizga o'zbek mumtoz adabiyoti-yu jahon adabiyotidan ham, hozirgi zamon adabiyotidan ham ko'proq adib-u shoirlar kirib kelishadi. Ularga qalbingizdan keng o'rin bering, asarlarini qunt bilan, sinchiklab o'rganing. Darslikda badiiy asarlarning turlari va janrlari haqida nazariy ma'lumotlar ham keltirilgan. Bu esa Sizning adabiyot ilmi haqidagi bilimlaringizning yanada boyishiga, badiiy asar mohiyatini kengroq anglashingizga yordam beradi. Sizga yana bir narsani tavsiya qilamiz: ushbu darslikda ko'pgina asarlar to'liq hoida emas, balki qisqartirib keltirilgan. Siz ana shu asarlarning to'liq nusxasini topib o'qisangiz, adabiyot fanini yanada chuqurroq o'zlashtirgan, ayni paytda juda katta estetik zavq, ma'naviy oziq olgan bo'lasiz.

Bu ishda Sizga muvaffaqiyatlar tilaymiz!

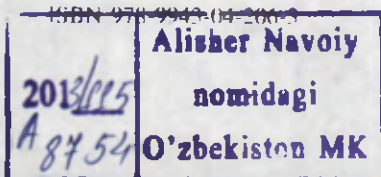
*HO 41529
3q1*

**Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari
hisobidan ijara uchun chop etildi.**

© S. Ahmedov va boshq., 2013

© «Ma'naviyat» (original-maket), 2013

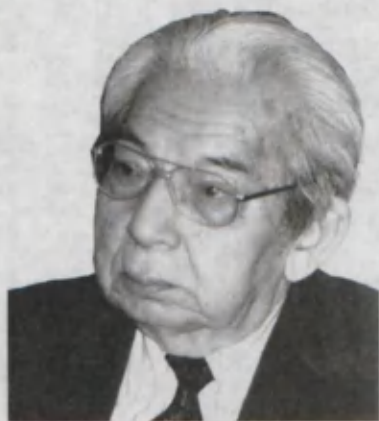
© Cho'lpon nomidagi nashriyot-mathaa ijodiy uyi, 2013

Said AHMAD

(1920–2008)

Muhtaram o‘quvchi, yozuvchi Said Ahmad nomi Sizga tanishmi? Bir o‘ylab ko‘ring-a, Siz uni, albatta, taniysiz. «Kelinlar qo‘zg‘oloni» nomli spektaklni yoki kinofilmni har yili kamida ikki marotaba respublikamiz televideniyesi namoyish etadi. Siz uni ko‘rmagan bo‘lishingiz mumkin emas. Ko‘rgan bo‘lsangiz, demak, Said Ahmad nomi ham Sizga ma‘lum. O‘zbekiston xalq yozuvchisi, «O‘zbekiston Qahramoni» Said Ahmad Husanxo‘jayev 1920-yilning 10-iyunida Toshkent shahri-ning «Samarqand darboza» mahallasida tug‘ilgan. Avval o‘rta maktabda, so‘ng Navoiy nomli pedagogika institutida o‘qigan. Bo‘lajak yozuvchi-ning ilk mashqi – «Ishqiboz» nomli hajviy hikoyasi o‘n olti yoshlarida «Mushtum» jurnalida chop etilgani uchun uning dastlabki ish faoliyati ham shu jurnal bilan bog‘liq.

Ikkinchi jahon urushi yillari Said Ahmad «Qizil O‘zbekiston» (hozirgi «O‘zbekiston ovozi») gazetasi tahririyatida, keyinroq «Sharq yulduzi» jurnalida ishladi.

O‘tgan asrning 50-yillari boshlarida yozuvchi ko‘plab ziyolilar qatorida qatag‘onga uchrab, «xalq dushmani» degan tuhmatlar bilan qamaladi. Bu siyosat qoralangandan so‘ng Said Ahmad ham nohaq jazodan ozod etilib, o‘z oilasiga qaytadi. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida adabiy maslahatchi bo‘lib ishlaydi. Said Ahmadning birinchi kitobi «Tortiq» nomli hikoyalar to‘plami bo‘lib, 1940-yilda nashr etilgan.

Shundan soʻng uning «Er yurak» (1942-yil), «Fargʻona hikoyalari» (1948-yil), «Muhabbat» (1949-yil) toʻplami, «Qadrdon dalalar» (1949-yil), «Hukm» (1958-yil) qissalari eʻlon qilindi. Uning ijodida «Ufq» romani alohida oʻrin tutadi. 60-yillarda bu asarning dastlabki ikki kitobi chop etilgan. Keyinroq uchinchi kitobi ham eʻlon qilinib, trilogiya sifatida adabiyotimiz xazinasini boyitdi. Bu asar xalqimizning Ikkinchi jahon urushi arafasida, urush yillari va undan keyingi ilk davrlardagi hayoti, fidokorona mehnati, kurashlari, orzu-armonlarini badiiy aks ettiradi. 1988-yili adibning «Jimjitlik» romani nashrdan chiqadi. Said Ahmad 70–80-yillarda oʻz hikoyalari asosida «Kelinlar qoʻzgʻoloni», «Kuyov» nomli pyesalar yozadi. Milliy teatrimizda ilk bor sahnalashtirilgan bu spektakllar xalqimiz oʻrtasida juda katta shuhrat topib, hozirgacha teatrlar sahnasidan tushmay keladi. Bundan tashqari, yozuvchining oʻnlab hajviy hikoyalari televizion miniaturalar teatri orqali, «Xandon pista» (1994-yil), «Bir oʻpichning bahosi» (1995-yil) toʻplamlari orqali xalqimizning maʼnaviy mulkiga aylangan.

Said Ahmad keyingi yillarda yana bir qator yangi hikoyalar va xotiralar toʻplamlari eʻlon qildi. Ayniqsa, Oybek, Gʻafur Gʻulom, Abdulla Qahhor, Mirtemir, Shuhrat, Saida Zunnunova, Oʻlmas Umarbekov kabi adabiyotimizning zabardast vakillari haqidagi xotiralari keng eʻtirof topdi. Adibning koʻpgina asarlari xorijiy tillarga ham tarjima qilingan.

Said Ahmad 2008-yilda vafot etdi.

QOPLON

(hikoya)

Yangi hovli Tillayevga yoqdi. Yuklarni mashinadan tushirayotganda Qurbonboy bir gap aytib qoldi:

– Sizga endi it lozim, oʻrtoq Tillayev. It uyingning savlati boʻladi. Albatta it boqing. Oʻzim gʻalatisini topib beraman.

Tillayevning itga unchalik xushi yoʻq edi, indamay qoʻya qoldi. Qur-

bonboy xotinlarning hayhaylashiga qaramay, polni ham o'zi yuvdi, gilamni ham o'zi olib chiqib, qoqib keldi.

– Iya, iya, biz turganda siz nega pol yuvarkansiz, opa? O'zimiz qotirib tashlaymiz. Men gilam qoqayin-u, siz tomosha qiling. Ammo-lekin itning g'alatisini boqish kerak. Ko'chadan kirgan odam kiroyi direktor bo'lsang, shunaqa it boq, deb havas qiladigan bo'lsin.

Qurbonboy uyni saranjom qilib bo'lgandan keyin ham darrov keta qolmadi. Hovlida ancha aylanib yurdi. It bog'laydigan joyni o'zi belgiladi.

– Yo'q, o'rtoq Tillayev, it masalasini bizga qo'yib beravering. Mana, itning joyi shu. Kichkinagina, ixchamgina uycha qurib berilsa, itning ham joni kirib qoladi. Xo'p, biz ketdik.

Qurbonboy ketdi.

– Bu kishi kim bo'ladilar? – dedi Tillayevning xotini orqasidan eshikni ilgaklab qaytarkan.

– Judayam anig'ini bilmayman, garajimizda ishlasa kerak. Ko'chishga mashina so'raganimda zavgar qarashib yuboradi, deb qo'shib bergan edi, – dedi Tillayev.

– Durust odamga o'xshaydi. Chaqqongina ekan.

Ertasi Tillayev ishdan qaytib yuvinayotganda Qurbonboy kattakon it yetaklab keldi. U itni ayvonning ustuniga boylab, iljaydi:

– Oti Qoplon, Tillayev aka. Odamning yaxshisini darrov taniydi. Sizga tez o'rganib ketadi. Ertaga yaxshilab uycha yasab berib ketaman. U qo'lini yuvib kelib, yarim soatcha itning ta'rifini qilib o'tirdi.

– It hamma gapni tushunadi, faqat jonivorning tili yo'q.

Qurbonboy bir so'zli kishi ekan, aytganini qildi. Tillayev ishga ketganida zambilg'altakda g'isht olib kelib, itga uycha yasab beribdi. Tillayev idoradan chiqib, endi mashinaga o'tiraman deb turganda, yugurib kelib qog'ozga o'rog'liq narsa uzatdi:

– Xo'jayin, Qoplonga nasiba. Kabobchi oshnamga tayinlab qo'ygan edim, suyakni begona qilma, deb.

– Qurbonboyingiz yaxshi odam ekan, – dedi xotini Tillayev uyga

kelganda, – bechora jonini fido qivoraman deydi-ya. Bola-chaqali, kam-xarj odamga o‘xshaydi. Imoratini yetti yildan beri bitkazolmasmish. Uncha-munchasiga qarashib yuboring.

Tillayev xotiniining gaplariga parvo qilmay choy ichardi.

Tillayev bilan Qurbonboy o‘rtasida yaqinlik paydo bo‘ldi. Bir kuni gap orasida u ro‘zg‘ordan orttirib uchastkasining tomini yopolmayotganligini aytib qoldi:

– Ayb o‘zimga, yoshligimdan shunaqaman, o‘zimga qaramayman, oshna-og‘aynilarning ishi bitsin, deyman. Ha, odam bolasidan shu qolar ekan. Bo‘lmasa, promkombinatda ham, raypoda ham oshnam bor, yuztagina shifer so‘rasam, yo‘q demaydi. So‘ramayman. Aslo so‘ramayman.

– Nechta shifer yetmayapti? – dedi Tillayev beparvo.

– Yo‘q, xo‘jayin so‘ramang. Siz bilan shu maqsadda oshno bo‘lmaganman. Bunaqa gapni aytsangiz uyingizga ikkinchi qadam bosmay ketaman.

Shu-shu bo‘ldi-yu, Tillayevning unga ixlosi oshib ketdi. Shundoq odam garajda mashina yuvib o‘tirmasin, deb uni garaj mudiriga muovin qilib qo‘ydi. Uyiga bir yuz saksonta shifer, o‘ttizta tunuka tushurib berdi. Qurbonboy ham har kuni tushlikka kelib, Qoplonni o‘ynatib ketishni tark qilmadi. Bu orada Tillayevning eski bod kasali tutib, yotib qoldi. Avvaliga Qurbonboy kelib uning holidan xabar olib turdi. Doktorlar endi bo‘lmadi, pensiyaga chiqing, deb maslahat berishgandan keyin Tillayev ministrlikka ariza yozib, ishdan bo‘shatishlarini so‘radi. Ministrlik uning talabini qondirib, o‘rniga boshqa direktor tayinladi. Qurbonboy o‘sha kuni kelib, Qoplonni aylantirgani olib chiqib ketdi-yu, qaytib kelmadi. Tillayev Qoplonga ancha o‘rganib qolgan ekan, to yarim kechagacha ikki ko‘zi to‘rt bo‘lib, itni poyladi. Yo‘q, Qoplon bedarak ketdi. Qurbonboy ham qorasini ko‘rsatmay qo‘ydi.

Oradan anchagina vaqt o‘tdi. Tillayev hassaga tayanib ko‘cha aylangani chiqdi. Bir mahal qarasa, ko‘chaning narigi betida Qurbonboy Qoplonni yetaklab yuribdi. Chaqirsa it qaradi-yu, Qurbonboy qaramadi. O‘sha kuni yangi direktor o‘g‘lining tug‘ilgan kuniga o‘tirish qilib

berayotgan ekan. Tillayevga mashina yuboribdi. Er-xotin borishdi. Darvozadan kirishlari bilan yo'lakda yotgan Qoplon ularni ko'rib, dumini likillatib erkalandi.

– Bizning it qalay? – dedi yangi direktor.

– Bu itni taniyman, – dedi Tillayev va nariroqda yangi direktorning charm to'nini tuflab artayotgan Qurbonboyga bir qarab, uyga kirib ketdi.

Savol va topshiriqlar

1. Sizingcha «Qoplon» hikoyasini yozishga yozuvchini nimalar undagan?
2. Hikoya qahramoni Qurbonboy yashash va tirikchilik o'tkazishning qanday yo'lini o'zi uchun kasb qilib olgan?
3. Qurbonboyning Qoplon haqidagi «Odamning yaxshisini darrov taniydi. Sizga tez o'rganib ketadi» degan ta'rifini uning o'ziga nisbatan qanday shaklda ishlatgan bo'lardingiz?
4. Qurbonboy Tillayevning xotini o'zi to'g'risida ijobiy taassurot qoldirish uchun qanday yo'l tutgan bo'lishi mumkin deb o'ylaysiz?
5. Hikoyadagi «Bir mahal qarasa, ko'chaning narigi betida Qurbonboy Qoplonni yetaklab yuribdi. Chaqirsa it qaradi-yu, Qurbonboy qaramadi» degan tasvir orqali hikoya qahramoni va itning qanday xususiyatlari ifoda etilgan?
6. Korxonaga yangi tayinlangan rahbarning qanday odamligi haqida taassurot beruvchi o'rinlarni hikoyadan topib o'qing va uni izohlashga harakat qiling.
7. « – Bizning it qalay? – dedi yangi direktor.
– Bu itni taniyman, – dedi Tillayev...»
Mazkur suhbat zamirida yotgan ma'nolarni sharhlab bering-chi.
8. Hayotingizda Qurbonboyga o'xshagan kishilarga duch kelganmisiz? Agar Siz Qurbonboy o'rnida bo'lganingizda o'zingizga shu holatni ravo ko'rarmidingiz? Javobingizni izohlang.
9. Nima deb o'ylaysiz: hikoya qahramoni Qurbonboyga aynan shunday ism tanlangani tasodifmi yoki yozuvchining bundan ko'zlagan boshqa maqsadi bormi?
10. Qurbonboyga o'xshagan qahramonlar tasvirlangan yana qanday asarlarni eslay olasiz?

SOBIQ

Xoh ishonang, xoh ishonmang, birinchi kuniyoq to'qqiz tonna paxta teribman. Avvaliga o'zim ham hayron bo'lib qoldim. Tavba, shuncha paxtani o'zim terdimmi yo birov qo'shib qo'ydimi? Ertasiga bir qaytadan o'n g'ayrat bilan paxta terish mana bunaqa bo'ladi, deb ishga tushib ketdim. To'qqiz yarim bo'pti. O'sha kuni oblastdan, Toshkentdan muxbirlar bosib ketdi. Ovozimni lentaga yozib, radiodan eshittirishdi. Televizorda ikki marta ko'rsatishdi. Hamma yoqni xat bosib ketdi. Bunaqa obro' kimning tushiga kiribdi, deysiz. Ruhim tetik, bir gapirib, o'n kulaman. Yo'talsam ham labbay deb turishadi. Raisimiz u yoqqa borsam u yoqqa, bu yoqqa borsam bu yoqqa ergashadi. Bechora meni yer-ko'kka ishonmaydi. Ikki gapining birida:

– O'zingni tut, katta-kichikning oldida sharmanda qilma. Sen bizning mash'alimizsan. Ha, shundoq, soqolingni kunda olib tur. Dazmol bosilmagan shim kiyma, – deb nasihat qilib turadi.

Ikki kundan keyin gazetaning birinchi betida chakkamda paxta qis- tirib kulib turgan suratim chiqdi. O'sha kuni rais Berdiali aka yap-yangi «Volga»sini ishlab turgan joyimga yuboribdi. Tez yetib kelsin, deb tayinlabdi. Obbo, bir gap bo'lganga o'xshaydi, deb ishni tashlab idoraga qarab ketdim. Borsam, rais oyog'i kuygan tovuqday bezovtalanib, kutib turgan ekan.

– Keldingmi, uka, tez bo'l. Kengashga ketasan. Poyezd bileting tayyor, uyingga borib kiyinib olgin-u, yo'lga chiq.

Ketdim. Kengash ertasi kuni ochilar ekan, uch kun oblastda qolib ketdim. Kelgan kunimoq to'ppa-to'g'ri dalaga chiqib, endi mashinaga yetay deb qolgan edim, yana o'sha «Volga» olib ketdi. Idora oldida usti yopiq yuk mashinasi turibdi. Idoraga kirishim bilan yetti-sakkiz odam atrofimni o'rab olishsa bo'ladimi. Kinochilar ekan. Paxta terishimni kinoga olamiz deb, atayin Toshkentdan kelishibdi. Raisning gapini qarang. Ummatalining mashinasida kinoga tushasan, o'sha tomonda paxta

yaxshi ochilgan, kinoda chiroyli chiqadi, deb turib oldi. Ummatalining yeriga qarab ketdik. Kinochilar o'larcha ezma, shoshmagan odam bo'lishar ekan, ikki kun ovora qilishsa bo'ladimi, mana, chiqib qolsa ko'rasizlar, qandoq qilib mashina haydashimdan tortib, peshanamdagi terni qanaqa qilib, qaysi qo'l bilan sidirib olishimgacha apparatga olishdi.

Kinochilardan qutulib uyga holdan toyib keldim-u, kiyim-boshim bilan uxlab qolibman. Ertalab raisning o'zi uyg'otdi.

– Tez bo'l, kutib qolishdi.

– Tag'in kinomi? Kecha tamom qilishgan edi-ku!

– Yo'q, boshqa gap. Rayonda yangi qurilgan madaniyat uyining ochilish marosimi bo'ladi. Ilg'or mexanizatorlardan bir kishi tabrik nutqi so'zlashi kerak. Sen gapirasan. Qani ketdik.

Gapni ham ammo-lekin bopladim. Kuniga nutq so'zlab turgandan keyin usta bo'lib ketarkansan. Rosa chapak bo'ldi. Ichkariga mehmonlar uchun joy qildirib qo'yishgan ekan. Artistlar bilan birga o'sha yoqqa kirdim. Rosa pivoxo'rlik bo'ldi. Uyga kelib yotgan edim, eshik taqillab qoldi. Chiqsam, soch qo'ygan, ingichka mo'ylovli bir yigit turibdi. Yelkasida bir metrli faner sumka.

– Xizmat uka, ishlari bormidi?

– Atayin o'zlarini yo'qlab keldim. Suratingizni ishlashim kerak. Vistavkaga qo'yiladi.

Undoq desam, bundoq dedi, bundoq desam, undoq dedi. Sira gapimga ko'nmedi. Janjallashib, raisning oldiga bordik. Rais koyib berdilar.

– Esing joyidami? Bu vistavkaga qo'yiladigan suratlarning ro'yxatini oblastdan tasdiqlashgan. Qani, darrov bo'l.

O'zingiz bilasiz, raisimizning gapini ikki qilib bo'lmaydi. Ishga tushib ketdim. Rassom tushmagur hali yosh, tajribasi kamroq ekan. Rosa to'qqiz kunda o'zimga o'xshatdi. Bu orada uyim xatga to'lib ketdi. Pioneerlar bilan uchrashuv, meditsina xodimlari bilan uchrashuv, mebel fabrikasi ilg'or ishchilari bilan uchrashuv... Albatta, bularga rais o'zi bilib muomala qildi-yu, ammo rayon o't o'chirish komandasining pensiyaga chiqayotgan

keksa xodimini tabriklashni menga yuklab qo'ysa bo'ladimi. Bordim. Bularning tantanasi g'alati bo'larkan. Yolg'ondakam o't ketdi qilib, birdan gupur-gupur qilishdi. Biri suv sepyapti, biri bolta bilan eski yashiklarni parchalab tashlayapti. Rosa odam yig'ildi. Men uchinchi bo'lib so'zga chiqdim...

O'sha kuni shamollab qolgan ekanman. To'rt kun yotib oldim. Darmonim qurib ishga ketayotsam, rais qovoq-dimog'ini osiltirib, samovarning so'risida o'tiribdi. Indamay o'tib ketish uyat. Odobdan emas. Qo'rqa-pisa salomlashdim. U meni ko'rди-yu ko'zlari yashnab ketdi.

– E, bormisan? Juda uzoq yotib olding-ku. Bu yoqda shuncha ish, shuncha joydan taklif. Sen bo'lsang, arzimagan kasalni bahona qilib yotibsan. Allaqayoqdan polvon kelayotgan emish, vokzalga chiqib kutib oluvchilar ro'yxatining boshida sen turibsan. Shu bugun kech soat yettida poyezd keladi. Kechikmay yetib bor. Mashinani tayinlab qo'yganman.

Bir nima dey, desam, raisning fe'lidan qo'rqaman. Chidadim. Oxiri yorildim:

– Axir, rais buva, bu yoqda shuncha...

Aytdim-ku, rais og'iz ochgani qo'ymaydi deb, urishib berdi.

– Uncha-muncha odam qadam bosolmaydigan joylarga boryapsan. Noz qilma. Yigit kishining boshiga baxt bir qo'nadi. Qani tur, tayyorgarligingni ko'r. Fizkultura komitetidan telefon qilib, miyamni qoqib qo'limga berishdi. Uyaltirma-da, uka.

Xuddi soat yettida stansiyaga chiqdim. Poyezdning oltinchi vagoni. Eshigidan bo'yi salkam bir terak keladigan odam tushib kelyapti. Tikilib qaragam, bir yili domotdixga borganimda tarvuzni butun yutib o'yin ko'rsatgan polvon. Rayonimizga tosh o'ynashni ko'rsatgani kelgan ekan. To'rt kishi-to'rt kishi bo'lib yigirmata toshni sudrab tushurib qo'ydik. Stansiya bufetida jindek hozirlik ko'rib qo'yishgan ekan, o'tirishdik. Polvonni tabrikladik. Yaxshi kutib olganimizdan sevingan polvon oxirida so'zga chiqib, olti kishilikni bir qilib, kosaga quyib qadah ko'tardi.

Hammamiz kayf qilib qolib, toshlar stansiyada qolib ketaveribdi. Qolsa qolavermaydimi, uni ko'taradigan mard qayoqda.

Mana, oktabr oyi ham oxirlab qoldi. Mashina terimi tugay deb turibdi. Harna bo'lsa ozroq terib olay, deb dalaga chiqsam, mashinam joyida turibdi. Bechorani biram chang bosibdiki, kimdir bo'r bilan yoniga «Kolxozimizning sobiq mexanizatori falonchi mavsumda bir hafta dalaga chiqib, shu mashinada paxta tergan» deb yozib ketibdi. Juda alam qildi.

Bunaqa beodob gap yozgan odamni topib rosa ta'zirini berardim-u, ishim tig'izroq edi-da. Axir bugun yosh drujinachilar¹ bilan rayon markazidagi somsapazlikni tekshirishimiz, kaloriyasini² aniqlashimiz kerak.

SAID AHMADNING HAJVIY HIKOYALARI HAQIDA

Adibning «Qoplon» hikoyasi satirik asarning yaxshi namunasi bo'lib, kishilardagi xushomadgo'ylik, laganbardorlik, o'z manfaati yo'lida andisha-mulohazaga bormay surbetlarcha ish tutishi, odamlarni amal kursisiga qarab munosabat ko'rsatishi kabi yaramas illatlar tanqidiga bag'ishlangan. Hikoyadagi Qurbonboy obrazi misolida yozuvchi o'zini hali tanimagan rahbarlar pinjiga kirishning nozik yo'llarini topib olgan, hech bir istiholasiz laganbardorligini oshkora ko'rsatib, xo'jayining polini yuvib, gilamini ham qoqib berishdan orlanmaydigan, vaqti kelganda shartta yangi boshliqqa xizmat qilib ketaveradigan oriyatsiz, ablah bir shaxs qiyofasini ko'rsatib beradi. Tillayev ham, uning xotini ham Qurbonboyning kimligini anglamay, ularga qilib yurgan xizmatini o'zlaricha yaxshilikka yo'yib yuradilar. Bu ish vaqtinchalik vazifa uchun qilinayotgan makkorlik ekanini tushunmaydilar. Shu bois Qurbonboyga ixlosi oshib, Tillayev uni mashina yuvuvchidan garaj mudiri muovini

---

¹ **Drujinachilar** – tartib saqlash ishida ko'ngilli bo'lib qo'shilgan yosh bolalar.

² **Kaloriya** – lotincha issiqlik so'zidan. Bu o'rinda somsaning quvvati ma'nosida kelgan.

vazifasiga ko'taradi, uyi tomini yopib olishi uchun anchagina shifer, tunuka tushurib beradi. Qurbonboy esa ishi bitguncha girdikapalak bo'lib, har qanday mayda-chuyda oilaviy yumushlarni orlanmay bajarib, yangi boshliq tayinlanishi bilan Tillayev xonadonidan batamom yuz buradi. Xushomadining asosiy vositasi bo'lgan it – Qoplonni olib ketib, yangi rahbarga ham xuddi avvalgiday alfozda taqdim qiladi. Uning surbetligi shu qadar kuchliki, Qurbonboy Tillayevni yangi boshliqnikida ko'rib qolganida, nomiga bo'lsa-da, uyalmaydi ham. Hatto, it eski xo'jayinini tanib, dumini likillatib erkalangani holda Qurbonboy yangi rahbarning charm to'nini artib turaveradi. Hikoya so'ngida Tillayev Qoplonni ko'rib, «Bu itni taniyman» desa-da, achchiq istehzo bilan aytilgan bu so'zlarni asli Qurbonboyga qarab qo'yib aytadi. Demak, «it» deb Qurbonboyning nazarda tutadi. Yozuvchi bu bilan Qurbonboylar kabi buqalamun kim-salar, ablah odamlarning jamiyatda, insonlar orasida o'rni bo'lishi kerak emas, degan g'oyani ilgari suradi.

Said Ahmadning «Sobiq» nomli ikkinchi hikoyasi achchiq, alamli kulgidan yiroq, hajviy, sof yumoristik yo'nalishda. Yozuvchi voqeani asar qahramonining tilidan hikoya qilarkan, jamiyatimizda, halol kishilarning xatti-harakatlarida paydo bo'layotgan dabdababozlik, nozarur yumushlarga chalg'ib, kulgili vaziyatlarga tushib qolishi kabi nuqsonlar ustidan yengil kuladi. Katta maqsadlar yo'lida intilayotgan yaxshi bir mehnatkash insonni asrab-avaylash, uning kuchidan oqilona foydalanish, har bir odam o'z o'rnida bo'lib, o'z vazifasini sidqidildan bajarishi lozimligi kabi masalalar hajviy yo'sinda tasvirlangan vaziyatlar orqali anglashiladi.

Sho'rolar davrining turg'unlik zamonlarida har narsani mafkuraga bog'lash odat tusiga kirgan edi. Hikoya qahramoni ham paxta terishda jonbozlik ko'rsatib, hech kutilmaganda dabdababozlikning nishoniga aylanadi. Eng ilg'or paxtakor deb, asosiy ishini yig'ishtirib, turli kerak-nokerak majlis, kengash, yig'ilishlarga borishga majbur bo'ladi. Endi dalaga chiqaman deganda, bir kinochilar, bir rassomlar kelib g'animat

vaqtini behuda o'tkazadi. Yozuvchi bu xatti-harakatlarning bema'nilashib ketganini ta'kidlash uchun kulgining mubolag'a, lof kabi badiiy tasvir vositalarini qo'llaydi. Ya'ni, paxtakor qahramon rayon o't o'chirish komandasining pensiyaga chiqayotgan keksa xodimini tabriklashga yuboriladi. Tarvuzni butun yutib, o'yin ko'rsatadigan polvonni qutlashga chiqadi. Oxiri yosh drujinachilar bilan rayon markazidagi somsapazlarni tekshirgani o'tlanadi. Xullas, yozuvchi kulgili vaziyatni mubolag'a usuli orqali yanada kuchaytirib, o'quvchida shodon qahqaha paydo qiladi va bu bilan jamiyat rivojiga xalaqit berayotgan mayda nuqson, kamchiliklarga e'tiborni qaratadi.

Har ikki hikoyada ham yozuvchi badiiy tilning xalqona, nozik qochirimli, shirali, ko'p ma'noli xususiyatlaridan keng foydalanadi.

Nazariy ma'lumot

BADIIY ASARDA KULGI HAQIDA TUSHUNCHA

Kulgi – turli janrdagi asarlarda uchrashi mumkin bo'lgan hodisa, holat. Biror voqea tarkibida yoki biror obraz tasvirida kulgi, kulgili holatlar bo'lishi mumkin. Kulgi o'z o'rnida mahorat bilan, me'yorli qo'llanilsa, har qanday asarga hayotiylik, o'quvchiga qiziquvchanlik, yengil kayfiyat bag'ishlaydi. Bunday asarlarga kitobxon ehtiyoji ham katta bo'ladi.

Odatda, mutaxassislar badiiy asardagi kulgini ikki yo'nalishga ajratadilar – satira va yumorga.

Satira so'zi yunoncha turli, aralash degan ma'nolarni anglatib, badiiy asarda keng ma'noda kishilardagi yoki ma'lum bir jamiyatdagi nuqson va kamchiliklarni keskin tanqid qilish, masxaralab bartaraf etish maqsadida qo'llaniladi.

Yumor ingliz tilidagi namlik, suyuqlik so'zidan olingan bo'lib, u keng ma'noda badiiy adabiyotda yengil kulgi qo'zg'ash, hazil-mutoyiba sifatida qo'llaniladi. Bunda ijodkor ayrim nuqsonlar ustidan kinoya-kesatiqsiz do'stona, xayrixohlik bilan kuladi. Voqea-hodisalarning, jamiyatdagi

insonlarning hech bir nuqsonsiz bo'lishini istab, ularni inkor etmagan holda zukkolik, topqirlik, hozirjavoblik, hazil-askiya bilan munosabat bildiriladi.

Said Ahmadning Siz yuqorida o'qigan ikki hikoyasi o'sha ikki yo'nalishda yaratilgan asarlardir. Jamiyatdagi turli illatlar, nuqson va kamchiliklar, odamlar o'rtasidagi kulgili munosabatlar, har xil toifa xarakterlar mazkur hikoyalarning bosh mavzusidir.

Savol va topshiriqlar

1. Said Ahmadning hayoti va ijod yo'li haqida so'zlab bering.
2. «Kelinlar qo'zg'oloni» spektakli va kinofilmini ko'rganmisiz? Ko'rgan bo'lsangiz taassurotlaringizni so'zlab bering.
3. «Sobiq» hikoyasi qahramoni qanday odam?
4. Rais obraziga ta'rif bering.
5. Yozuvchi kulgili vaziyatni kuchaytirish uchun qanday tasviriy vositalardan foydalanadi?
6. Yumorning satiradan qanday farqi bor? Misollar bilan tushuntiring.

Musa JALIL

(1906–1944)

Dunyo adabiyotida shunday siymolar borki, ular nafaqat ijodiy faoliyati, balki insoniy matonati bilan ham kelgusi avlodlarga ibrat namunasi bo‘lib qolgan. Yurtimizni mo‘g‘ul bosqinchilaridan himoya qilish janglarida mardlarcha halok bo‘lgan buyuk mutafakkir Najmiddin Kubro, bir qo‘lda yarog‘, bir qo‘lda qalam bilan temuriylar saltanatini qayta birlashtirmoq uchun cheksiz jabr-u jafolar chekkan Bobur Mirzo, insoniyatni fashizm atalmish vabodan qutqarish yo‘lida qurbon bo‘lgan chex shoiri Yulius Fuchik shular jumlasidandir.

Yuqori sinf tarix darslarida Siz 1939–1945-yillari bo‘lib o‘tgan Ikkinchi jahon urushi, uni boshlagan fashist yetakchilarining kirdikorlari haqida batafsil ma‘lumotga ega bo‘lasiz, albatta. Biz bugungi mavzuni yoritmoq uchun bu urush to‘g‘risida qisqacha ma‘lumotni Sizga eslatib o‘tmog‘imiz lozim.

XX asrning 30-yillari boshida Germaniya davlati boshqaruvini Adolf Gitler rahbarligidagi bir guruh harbiylar qo‘lga oladi. Ular dunyo mamlakatlarini o‘ziga bo‘ysundirish, boshqa xalqlarni qullikka muhtalo qilishdek yovuz niyatni ko‘zlashar edi. Shu maqsadda yirik armiya tuzishdi, uni eng zamonaviy qurol-aslaha bilan ta‘minladilar. Butun

mamlakat aholisi o'rtasida «faqat nemis millatigina «oliy irq»qa tegishli, boshqa xalqlar o'z mehnati va boyliklari bilan unga xizmat qilishi lozim» degan vayronkor g'oya keng targ'ib qilindi. Shu tarzda «fashizm» deb atalgan shafqatsiz mafkura dunyoga keldi.

1939-yilning 1-sentabrda Gitler boshchiligidagi fashistlarning Polshaga hujum qilishi, 3-sentabrda esa Angliya va Fransiyaning Germaniyaga urush e'lon qilishi bilan Yevropa qit'asida Ikkinchi jahon urushi alangasi yoqildi. Olti yil davom etgan bu dahshatli urush olovi Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Ukraina, Belorussiya, Rossiya, AQSh, Yaponiya singari davlatlarni o'z komiga tortdi. Urush natijasida jami 60 dan ortiq mamlakatdan 60 million nafardan ko'proq odam hayotdan bevaqt ko'z yumdi. Minglab shahar va qishloqlar, yuz minglab korxonalar kuyib kul bo'ldi. Bir so'z bilan aytganda, mazkur urush tarixdagi eng katta va eng halokatli urush sifatida insoniyat boshiga cheksiz qayg'u-alamlar olib keldi.

Ikkinchi jahon urushining asosiy janglari Germaniya va sobiq Sho'rolar davlati (SSSR) o'rtasida bo'lib o'tgandi. U 1941-yilning 22-iyun kuni saharda Germaniyaning hujumi bilan boshlanib, 1945-yilning 9-may kuni Berlin shahrining olinishi bilan yakuniga yetgan.

Nemis qo'shini Moskva ostonasiga qadar bostirib kelar ekan, ko'plab harbiylar va tinch aholi vakillarini asir olar, ularni turli joylarda qurilgan konsentratsion lagerlarga – qamoqxonalarga jo'natar edi. Mazkur qamoqxonalarda odam bolalari hayvondan-da batarroq sharoitda, ochlik va xo'rlikda saqlanar, eng qora va og'ir ishlarga majbur qilinar, kichkina bahona bilan o'ldirib yuborilar edi. Ana shunday lagerlardan biri Germaniya poytaxti Berlindagi Moabit turmasi sanalgan. Shu qamoqxonaga 1942-yilning iyun oyidagi janglarda yaralanib, fashistlar qo'lga asirlikka tushgan iste'dodli tatar shoiri Musa Jalil ham keltiriladi...

Musa Mustaf o'g'li Jalilov – Musa Jalil 1906-yilning 15-fevralida Rossiyaning Orenburg gubernasida dehqon oilasida dunyoga keladi. U dastlab ovuldagi boshlang'ich maktabda savod chiqaradi. Oilasi

shaharga ko'chib kelgach, Orenburgdagi mashhur «Husayniya» madrasasida tahsilini davom ettiradi. Musa talaba tengdoshlari orasida o'zining izlanuvchanligi, ko'p narsaga qobiliyatli ekani bilan ajralib turar edi. Uning ilk she'ri Turkiston fronti nashri hisoblangan «Qizil yulduz» gazetasida 1919-yilda bosilib chiqadi. Shundan so'ng birin-ketin ommalashib borayotgan turli gazeta va jurnallarda shoirning qator she'rlari va dostonlari e'lon qilinadi.

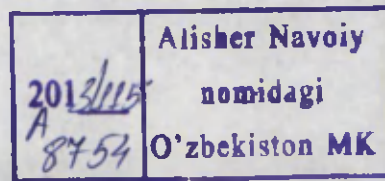
Musa Jalil 1925-yilgacha yozgan asarlarini jamlab «Biz boramiz!» nomi ostida she'rlar va dostonlardan iborat dastlabki to'plamini o'quvchilarga hadya etadi. 1929-yilda «O'rtoqqa», 1934-yilda esa «Ordenli millionerlar» nomli kitoblari chop etiladi. O'z bilimi va tajribalarini oshirish maqsadida Moskva davlat universitetining adabiyot fakultetiga o'qishga kirgan Musa Jalil 1931-yilda uni muvaffaqiyatli bitiradi.

Shoir 1940-yilda yaratilgan «Xat tashuvchi» nomli poemasida xat tashuvchi yigit Temirbulat bilan dehqon qiz Fayro'zaning sof muhabbatini, samimiy insoniy kechinmalarini yorqin she'riy bo'yoqlarda aks ettirgandi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Musa Jalil serqirra iste'dod egasi edi. U Moskva davlat konservatoriyasi huzurida tashkil qilingan tatar opera studiyasi repertuarining badiiy mukammal asarlar bilan ta'minlanishida alohida faollik ko'rsatadi. Dastlabki tatar milliy operalarining yaratilishiga shoirning o'zi munosib hissa qo'shadi. Uning bastakor Jiganov bilan hamkorlikda yaratgan «Oltin soch» operasi butun mamlakatda katta dovruq qozongani, davlat mukofoti bilan taqdirlangani buning yorqin dalilidir.

Keyinchalik Musa Jalil Tatariston yozuvchilari uyushmasiga rahbarlik qilar ekan, ona yurtida ijod qilayotgan shoir-yozuvchilar boshini qovushtirish, ularning badiiy mahoratini oshirish borasida samarali ish olib bordi.

Afsuski, Yevropa sarhadlarida boshlangan urush bu ijodkorning ham barcha rejalarini ostin-ustun qilib yubordi.

O'z o'rnini urush maydonlarida deb bilgan Musa Jalil jangchilar o'rtasida ma'rifiy targ'ibot ishlarini olib borar, front gazetalarida harbiy muxbir sifatida turli xabar, maqola va badiiy asarlari bilan faol ishtirok etardi. Shoirning shu yillari nashr etilgan «Okopdan xatlar» nomli kitobiga jamlangan she'rlarida bo'layotgan urushning butun dahshati ro'yirost tasvirlangandi.

1942-yilning yozida Volxov daryosi bo'yida kechayotgan shiddatli janglar paytida Musa Jalil og'ir yaralanadi va dushman qurshoviga tushib qoladi. U fashistlar qo'liga tirik taslim bo'lishni sira istamasdi. Biroq:

Taqdir kuldi, o'lim tegmasdan
O'tib ketdi, qilmadi jur'at.
Netay, axir so'nggi minutda
Pistoletim qildi xiyonat...

Netay, axir do'st pistoletim
So'nggi so'zdan to'sat bosh tortdi.
Kishan soldi dushman qo'limga
Va erksizlik qa'riga otdi.

(«Kechir, yurtim!» she'ridan)

Shu kundan e'tiboran shoirning tutqunlikdagi mashaqqatga to'la hayoti boshlandi. U fashistlarning turli qamoqxonalarda chidash mumkin bo'lmagan qiynoqlarga solindi, xo'rlik va haqoratlarni boshdan kechirdi. Ruhan matonatli ijodkor turfa millat vakillaridan iborat mahbuslar orasida o'zining dushmanga nafrat, kelgusi ozod va yorug' kunlarga ishonch bilan yo'g'rilgan da'vatlari, she'rlari bilan tanildi. Uning bu faoliyatidan xabar topgan fashistlar, nihoyat, shoirni Berlinga olib kelishib, Moabit turmasining zax va qorong'i, bir kishilik xonasiga tashlashadi...

Urushdan keyin Moabit turmasidan qutulib chiqqan belgiyalik partizan Andre Timmermans ismli kishi Brussel (Belgiya)dagi konsulxonaga she'rlar bilan to'lgan bir yon daftarni olib keladi. U mazkur daftar qa-

moqxonadagi yaqin do'sti, tatar shoiri Musa Jalilga tegishli ekanini aytib, ijodkorning o'zi fashistlar tomonidan vahshiylarcha o'ldirilganini so'zlab beradi. Daftarda Musa Jalilning o'limi oldidan yozib qoldirgan quyidagi vasiyati ham bor edi:

«Tatarcha yozuvni taniydigan va bu daftarni o'quvchi do'stga.

Bularni tatarlarning taniqli shoiri Musa Jalil yozib qoldirdi. Uning tarixi bunday... 1942-yilda urushga ketib ham ... asirlikda ko'p azoblar tortib qirq o'limdan qolib, oxirida Berlinga keltirildi. Berlinda yashirin siyosiy uyushmada qatnashuvda ayblanib, qo'lga tushdi va turmaga qamaldi. Balki uni o'lim jazosiga hukm etarlar. U o'lar. Ammo uning asirlikda va tutqunlikda yozgan 115 she'ri bor. U shular uchun qayg'uradi. Shuning uchun 115 she'rning 60 tasini bo'lsa hamki ko'chirib qoldirishga tirishdi. Ammo bu kitob qo'lingga tushsa, she'rlarni yaxshilab, diqqat bilan oqqa ko'chirib saqla, ham urushdan so'ng Qozonga xabar qilib, tatar xalqining marhum shoirining she'rlari, deb nashr ettir. Mening vasiyatim shu! Musa Jalil, 1943-yil dekabr».

Bu vasiyatnoma yozilganidan keyin oradan bir oy o'tib – 1944-yilning yanvarida tatar xalqining asl farzandi shoir Musa Jalil fashistlar tomonidan qatl etildi.

ISHONMA

Senga mendan xabar bersalar,
«U yiqildi charchab», – desalar,
Yo'q, ishonma, jonim!
Bu so'zni –
Do'stlar aytmas, yaqin ko'rsalar.

Bayrog'imga qon bilan yozgan
Ontim undar olg'a borishga!
Haqqim bormi hech qoqilishga,
Haqqim bormi charchab-horishga?

Senga mendan xabar bersalar,
«U Vatanni sotdi» desalar,
Yo‘q, ishonma, jonim!
Bu so‘zni –
Do‘stlar aytmas, meni sevsalar.

Yurtdan ketdim yurtni, seni deb,
Men kurashdim qonli har damda.
Yurtni, seni qo‘limdan bersam,
Nima qolar menga olamda?

Senga mendan xabar bersalar,
«Musa o‘ldi endi» desalar,
Yo‘q, ishonma, jonim!
Bu so‘zni –
Do‘stlar aytmas, meni sevsalar.

Tuproq ko‘mar tanni, ko‘molmas
O‘tli qo‘shiq to‘lgan ko‘nglimni.
«O‘lim» deyish mumkinmi axir,
Yengib o‘lgan bunday o‘limni?

Musa Jalilning «Moabit daftari»ga kirgan bu she‘ri 1943-yilning 20-noyabrida, o‘limidan ikki oygina oldin yozilgan. Guvohi bo‘lganimizdek, uning har bir bandi shoirning so‘nggi yillardagi taqdirini o‘zida mujassam etadi. Birinchi va ikkinchi band og‘ir jangda qattiq yaralanmasin, dushman qurshovini yorib chiqishga urinayotgan, tanasidan mador ketib borayotganiga qaramay, ruhi taslim bo‘lishni istamayotgan jangchi kechinmalarini aks ettiradi. Bilasizki, har bir askar harbiy xizmatga kirar ekan, ont – qasamyod qabul qiladi. Unda qanday sharoitga tushmasin, qanday qiyinchiliklarga duchor bo‘lmasin, o‘z vazifasini ado etishga, yurtiga va xalqiga sadoqatli bo‘lishga qasam ichiladi. She‘r

qahramonining esa bu qasamga qanchalar sodiqligini ontga berilgan ta'rif orqali bilib olamiz: «Bayrog'imga qon bilan yozgan ontim...»

Demak, bu jangchi qasamyodni shunchaki yodlab takrorlagan emas. U o'z ontiga shu qadar sodiqki, bundan avvalgi janglar davomida bayrog'iga tomgan qoni bilan ham buni isbotlagan.

Avval aytganimizdek, 1942-yilning iyun oyida Musa Jalil dushman qo'liga asir tushgach, undan oilasiga, yor-do'stlariga xat-xabar kelishi birdan to'xtab qoladi. Bunday paytda askarning yaqinlariga telegramma orqali «bedarak yo'qoldi» degan xabar yuborish rasm bo'lgan edi. Ayrim og'ziga kuchi yetmaganlar, shunday taqdirga duchor bo'lgan askarlar haqida «har qalay, dushmanga sotilib ketgan bo'lsa kerak» qabilidagi badgumon gaplarni tarqatishdan ham toyishmasdi. Ayni holatni ko'ngli bilan sezgan shoir she'rning uchinchi-to'rtinchi bandida bunga o'zining qalb javobini beradi. Bu javob o'zining qat'iyati, mantig'i bilan kishini to'la ishontiradi. Darhaqiqat, yurtdan shu yurtni, yurtdoshlarni deb qonli jangga ketgan chinakam fidoyi inson ona Vatanini yog'iyga sotishi mumkinmi?! Shoir qalbidagi bu vatanparvarlik, yurtga muhabbat hissi shunday badiiy ifodasini topganki, u o'zgalar yuragida ham ayni hisslarning kuchayishiga sabab bo'ladi:

Yurtni, seni qo'limdan bersam,
Nima qolar menga olamda?

Asarning eng yuqori pardasi, uning so'nggi bandlari hisoblanadi. Musa Jalil – hayot hodisalarini chuqur idrok etuvchi ijodkor, o'zining fashistlar qo'lidan osonlikcha qutula olmasligini, aziz umri mana shu tutqunlikda xazon bo'lishi ehtimolini o'ylamasligi mumkin emas edi. Qolaversa, dushman ham o'z changalida oddiy odam emas, balki fashizm kirdikorlarining tub mohiyatini teran anglaydigan, agar qamoqxonadan tirik chiqib ketsa, bu yerda ko'rgan-kechirganlarini dunyo afkor ommasiga oshkor qilishi mumkin bo'lgan qalami o'tkir ijodkor turganini yaxshi bilardi. Shu tufayli ham fashistlar shoirni xufiyona o'ldirishni maqsad

qilgan edilar. Ularning bu niyatini ichdan his qilgan Musa Jalil o‘limni mardonavor qarshi oladi, uning qoshida tiz cho‘kmaydi. Garchi o‘zining jonsiz vujudi tuproqqa qorishib ketsa-da, misralar aro uning o‘lmas ruhini o‘zida mujassam etgan she’r-u dostonlari mudom tirik bo‘lishini bashorat qiladi. She’rning so‘nggi misralari esa Musa Jalilning butun hayoti va ijodiga qo‘yilgan go‘zal badiiy obida bo‘lib qoldi:

«O‘lim» deyish mumkinmi axir,
Yengib o‘lgan bunday o‘limni?

Darhaqiqat, shoirning «Moabit daftari»ida kuylangan erkin hayotga chanqoqlik, insoniyatning baxtli kelajagiga ishonch hissi Musa Jalilning har qanday o‘limni dog‘da qoldirganidan yorqin dalolatdir. Shu daftardan o‘rin olgan «Qushcha» nomli she’rida qamoqxonaning tikanli simiga kelib qo‘ngan erkin qushchaga murojaat qilib, shoir:

Uch, qushcha, hur
Qo‘shig‘im bo‘lib! –
Shudir sendan so‘nggi tilagim.
Tanim qolsin bunda (Tan nima?)
Ona yurtga borsin yuragim, –

deya kuylagan edi. Uning o‘lim oldidan qilgan orzusi ro‘yobga chiqdi. Shoir she’rlarida ifoda etilgan o‘tli tuyg‘ular, go‘zal insoniy hislar nafaqat yurti va o‘z yurtdoshlari, balki jahonning ko‘plab xalqlari yuragiga yetib bordi, millionlab qalblarda aks sado berdi. Jumladan, o‘zbek kitobxonni Musa Jalilning «Moabit daftari» to‘plamini (tarjimon – Mamarasul Boboyev) va boshqa asarlarini o‘z ona tilida o‘qib, ko‘ngliga jo qildi.

Savol va topshiriqlar

1. Musa Jalilning hayoti va ijodi qanday davrda kechdi?
2. Shoirning serqirra faoliyati o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?
3. «Moabit daftari»ning yaratilish tarixini so'zlab bering.
4. Bu qo'lyozmaning taqdiri qanday kechgan ekan?
5. «Ishonma» she'rida shoirning qanday kechinmalari badiiy ifodasini topgan?
6. Nima sababdan shoir
«Bu so'zni –
Do'stlar aytmas, meni sevsalar» deya ishonch bilan ta'kidlaydi?
7. Musa Jalil taqdiriga o'xshash taqdirli ijodkorlardan yana kimlarni bilasiz?
8. Shoirning «Ishonma» she'rini yod oling.

XALQ QO‘SHIQLARI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» asarida san’atning barcha turlari qatori milliy qo‘shiqchiligimiz tarixi, uning bugungi kundagi rivojlanishi masalalariga ham alohida diqqat qaratilgan. Yurtboshimiz ta’kidlaganidek, «... kuy-qo‘shiqqa, san’atga muhabbat, musiqa madaniyati xalqimizda bolalikdan boshlab, oila sharoitida shakllanadi. Uyida dutor, doira yoki boshqa cholg‘u asbobi bo‘lmagan, musiqaning hayotbaxsh ta’sirini o‘z hayotida sezmasdan yashaydigan odamni bizning yurtimizda topish qiyin, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi» (141-bet).

Bu jihatdan xalq qo‘shiqlarining o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Qo‘shiqlar xalq poetik ijodining eng qadimiy va ommaviy shakllaridan biridir. Siz har kuni radio, televizor orqali o‘nlab, yuzlab qo‘shiq tinglaysiz. O‘zingiz biror-bir yoqimli qo‘shiqni xirgoyi qilib yursangiz ham ajab emas. Biroq ularni farqlay bilish kerak.

Qo‘shiqlar yaratilish manbayi, tinglovchilarning qaysi qatlamiga bag‘ishlangani, mavzulariga ko‘ra har xil. Tariximizda xalq qo‘shiqlarining ko‘plab turlari mavjud bo‘lgan: ov qo‘shiqlari, mavsum qo‘shiqlari, to‘y qo‘shiqlari («Yor-yor»), aza qo‘shiqlari (marsiya) kabi. Bundan tashqari, bolalarga mo‘ljallangan alla, ovunchoq qo‘shiqlar, o‘yin qo‘shiqlari («Boychechak», «Oq terakmi, ko‘k terak») ham keng tarqalgan.

Siz bilan biz tanishmoqchi bo‘lgan *xalq qo‘shiqlari* kundalik hayotimizni bezovchi ko‘ngil mulki hisoblanadi. Xalqimiz o‘z quvonchini,

shodligini yoki g'am-hasratini qo'shiqlarda yorqin aks ettirgan. Xalq og'zaki bisotidan lirik qo'shiqlar va termalar yillar davomida sayqallanib bizgacha yetib kelgan va hozir ham sevilib ijro etilyapti.

Xalq qo'shiqlarida milliy urf-odatlarimiz nafislik va nazokat bilan aks ettiriladi. Kundalik hayotda onalarimiz allani kanda qilmay kuylayotganlari yoki to'ylarimizning «yor-yor»siz o'tmayotgani buning isbotidir.

Qo'shiq – jon ozig'i. Uni tinglaganingizda ruhingiz yengil tortadi, jon orom oladi. Buning asosiy sababi, mazkur qo'shiqlar xalqning jonli tilini o'zida mujassam etgani, rang-barang xalqona iboralar bilan bezalib, ularning hikmat darajasiga ko'tarilgani bilan izohlanadi. Tabiat va uning farzandi bo'lmish inson ruhiyatidagi mushtarak jihatlar, ona tabiatdagi har bir o'zgarishning odamlar kayfiyatiga ta'sir qilishi, kishilar o'z hayotini tevarak-atrof hodisalari bilan chambarchas bog'liq holda tasavvur qilishi bu qo'shiqlarda yaqqol aks etadi. Agar e'tibor bersangiz, xalqimiz insonning tug'ilishidan tortib to bu dunyoni tark etish marosimigacha o'z tuyg'ularini mana shu qo'shiqlar orqali ifoda etadi.

Bugungi kunda respublikamizning turli viloyatlarida faoliyat ko'rsatayotgan folklor ansambllari tomonidan o'zlari mansub bo'lgan hududga xos qadimiy qo'shiqlarni qayta tiklash, ularga yangi-yangi jilvalar berib boyitish borasida samarali ishlar olib borilmoqda. Hatto, iste'dodli estrada xonandalari repertuaridan ham bu qo'shiqlar munosib o'rin egallayapti. Yurtimizda har yili keng nishonlanadigan Navro'z bayrami tantanalarida esa xalq qo'shiqlarining eng sara namunalari kishilar qalbiga bahoriy kayfiyat, ertangi kunga komil ishonch tuyg'ularini singdirmoqda.

Quyida e'tiboringizga havola etilayotgan xalq qo'shiqlari biz ta'riflagan buyuk ummondan tomchilar, xolos. Ularni o'qing, kuylang, toki ko'nglingiz zavq-u shavqqa to'lsin.

BOYCHECHAK

Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayron di.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayron dir.

Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.

Boychechakni tutdilar,
Tut yog‘ochga osdilar.
Qilich bilan choptilar,
Baxmal bilan yopdilar.

Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.

CHITTIGUL

Chittigul-e, chittigul,
Etagingga gul bosay.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Qo‘ling qo‘lbog‘da bo‘lsin,
Beling belbog‘da bo‘lsin.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Tapir-tupur ot keldi,
Chiqib qarang – kim keldi?
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Aravada un keldi,
Childirmada gul keldi.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Gul yaxshi-yu gul yaxshi,
Gulning popugi yaxshi.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

O'rtada o'ynagan qizning
Haydar kokili yaxshi.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

BOSHHINAM OG'RIYDI

- Onajon, onajon!
Boshginam og'riydi-ya.
- Boshginangdan onang aylansin,
Nimalarga og'riydi-ya?

- Bozorlarda bo'lar ekan,
Zargarlarda turar ekan,
Uning oti tillaqosh,
O'shanga og'riydi-ya!

- Onajon, onajon!
Bo'yniginam og'riydi-ya.
- Bo'yniginangdan onang aylansin,
Nimalarga og'riydi-ya?

– Bozorlarda bo‘lar ekan,
Zargarlarda turar ekan,
Uning oti bo‘yintumor,
O‘shanga og‘riydi-ya!

– Onajon, onajon!
Quloqqinam og‘riydi-ya.
– Quloqqinangdan onang aylansin,
Nimalarga og‘riydi-ya?

– Bozorlarda bo‘lar ekan,
Zargarlarda turar ekan,
Uning oti oltin isirg‘a,
O‘shanga og‘riydi-ya!

Nazariy ma‘lumot

QO‘SHIQ VA UNING TURLARI HAQIDA TUSHUNCHA

Qo‘shiq – qadimiy lirik janr hisoblanib, kuyga solib aytishga mo‘ljallab yoziladi. Qo‘shiq, odatda, ikki xil bo‘ladi: xalq qo‘shiqlari va yozma adabiyot namunasi bo‘lgan qo‘shiqlar.

Xalq qo‘shiqlari juda qadimiy tarixga ega. Ular dastlab mehnat jarayonida paydo bo‘lgan. Qo‘shiqlarda xalqning orzu-umidlari, zavq-shavqi, quvonch va iztiroblari mujassamlashgan.

Qo‘shiq yozma adabiyot janri sifatida ham mashhur. Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Feruz, Ogahiy, Muqimiy, Furqat va boshqa mumtoz shoirlarimizning she‘rlari xalqimizning sevimli qo‘shiqlariga aylanib ketgan. Hamza, Hamid Olimjon, Turob To‘la, Po‘lat Mo‘min, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Omon Matchon, Usmon Azimov, Muhammad Yusuf, Mahmud Toir, Iqbol Mirzo kabi ijodkorlar asarlarining qo‘shiq qilib kuylanishi yozma adabiyot bilan qo‘shiq janrining bir-biriga naqadar aloqadorligini isbotlaydi.

Xalq qo‘shiq-lari haqida gapirar ekanmiz, ular ko‘pchilikning his-tuyg‘ularini umumlashtirgan holda, yakka shaxs kechinmalari orqali aks ettiriladi.

Xalq qo‘shiq-lari har bir joyning jug‘rofiy tuzilishi, iqlimiga, urf-odatlariga, o‘tkaziladigan marosimlariga monand tarzda o‘sha yurtning turli yoshdagi vakillari tomonidan yaratiladi va ijro etiladi. Bu borada bolalar og‘zaki ijodi ham salmoqli o‘rinni egallaydi. Dastlab, kattalar tomonidan bolalar uchun qo‘shiq-lar ijod qilingan bo‘lsa, keyinchalik bolalarning o‘zlari kuylagan qo‘shiq-lari, termalar vujudga kelgan.

Masalan, bahor elchisi boychechakka bag‘ishlangan qo‘shiq-larni, qizaloqlar aytadigan «Chittigul» kabi qo‘shiq-larni bolalar maroq bilan kuylaganlar. Bolalar qo‘shiq-lari shakl jihatdan nihoyatda oddiy, o‘ziga xos ohangdorlikka egadir. Bolalar tilidan aytilgan qo‘shiq-lar, o‘z ma‘no-mohiyati bilan aytuvchilarning ruhiy olamida yuz berayotgan tovlanish-larni, qo‘shiq mazmunida ifodalangan sodda, samimiy, beg‘ubor tuyg‘u-larni tarannum etadi. Shuning uchun ham ular o‘z soddaligi bilan dilga yaqin, ta‘sirchan.

Marosim qo‘shiq-larida to‘y, aza va boshqa marosimlar bilan bog‘liq holatlar tasvirlanadi («Yor-yor», «Kelinsalom», «Kuyovsalom» kabi). Mehnat qo‘shiq-lari esa turli mehnat jarayonlari bilan bog‘liq. Masalan, xirmon yanchishda «Xo‘p hayda», «Maydagul», sigir, qo‘y, echkilarni sog‘ishda, buzoq, qo‘zi, uloqlarni emizishda «Xo‘sh-xo‘sh», «Turey-turey», «Churey-churey» kabi xalq qo‘shiq-lari dehqon va chorvadorlar ish faoliyatini o‘zida aks ettiradi.

«Boychechak» qo‘shig‘i, odatda, bahor faslida ijro etilgan. Boychechak gulining qo‘shiqqa solib aytilishi tasodifiy emas. Chunki bu gul bahor darakchisi. Qishloq bolalari ushbu gulni ko‘tarib uy-ma-uy qo‘shiq bilan suyunchi so‘rab borishgan, xonadon sohiblari bolalarga hadyalar berishgan. Boychechakni ko‘rgan keksalar uni ko‘zlariga surtishgan. Negaki, boychechak bahorga yetib kelganlikning shukronalik belgisi sifatida qabul qilingan.

«Boychechak» qo‘shig‘ining to‘rt, olti, sakkiz qatorli ko‘rinishlari mavjud. Qo‘shiq bolalarga xos sodda, samimiy, hazil-mutoyiba tarzidagi misralar bilan boshlanadi:

Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayroni.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayronidir.

Boychechak – ijobiy obraz, u yoshlik, jo‘shqinlik ramzi. U bolalarning bahor faslidagi birinchi qo‘shig‘i hisoblanadi. Bu qo‘shiq baland ovoz bilan aytiladi. Naqorat tarzida takrorlanadigan qismi jamoa bo‘lib kuyiladi:

Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.

Qo‘shiq matnidagi «boychechakni tutdilar, tut yog‘ochga osdilar» deyilishining ma‘nosiga e‘tibor beraylik.

Ma‘lumki, xalqimizda tut daraxti muqaddas hisoblanadi. Xalq tut daraxti mevasini sevib iste‘mol qiladi. Uning tanasidan taroq, bola uchun beshik yasashadi. Boychechak xalq orasida ramziy ahamiyatga ega bo‘lib, unda chuqur ma‘no bor. Uni «tutadilar», «tut yog‘ochga osadilar», «qilich bilan chopadilar», «baxmal bilan yopadilar». Xalqda o‘z kuchi bilan qiynalib maqsadga erishsa, «Axir u qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechakning o‘zi-da» deyishadi. Bu ifodalarning barchasida boychechak mehnatkash inson ramzi ekaniga ishora qilinadi.

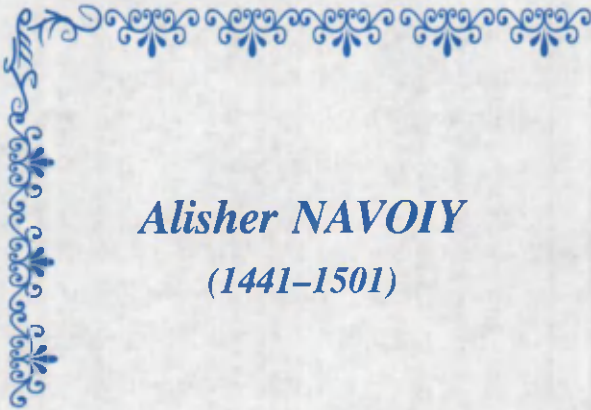
Siz o‘rganishingiz kerak bo‘lgan «Chittigul» qo‘shig‘i ham bolalar ijodiga xos bo‘lib, kichik yoshdagi qizaloqlar ijro etishadi. Bu qo‘shiq bahorni eslatgani uchun ham mavsum qo‘shig‘i hisoblanadi. Qizlar bu qo‘shiqni ijro etganda uning ohangiga mos harakatli o‘yin o‘ylab topadilar. Qizlar juft-juft bo‘lishib, kaftlarini bir vaqtda bir-biriga urib, aylanishib,

yana urishtirib qo‘shiq aytadilar. «Chittigul-o chittigul» deyilganda qizlar yuzma-yuz turadilar. Qo‘llari ma‘lum tartib bilan bir-birlariga qarsillab tegib, chiroyli ohang kasb etadi. «Hay-yu, chittigul» deyilganda, qizlar bir xil maqom bilan turgan joylarida gir aylanadilar. Qo‘shiq matni juft-juft matn va naqoratdan iborat bo‘ladi.

Xullas, bolalarning mavsumiy qo‘shiqlari aytilishi, ijro uslubi bilan ko‘plab o‘ziga xosliklarga ega, ya‘ni ma‘lum faslda o‘tkaziladigan marosimlar, harakatli o‘yinlar bilan bog‘liqdir. Muhimi, bu xildagi qo‘shiqlar o‘tmishimizni, uzoq ajdodlarimizning turmush tarzi, dunyoqarashi va orzu-istaklarini o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. «Qo‘shiq – jon ozig‘i», «Qo‘shiq – ko‘ngil mulki» deganda nimani tushunasiz?
2. Qo‘shiqlar yaratilish manbayi, mavzulari, kimlarga mo‘ljallanganiga qarab har xil dedik. Buni tushuntirib bering.
3. Xalq qo‘shiqlari qanday xususiyatlarga ega?
4. Qaysi qo‘shiqlarni o‘yin qo‘shiqlari deya olamiz?
5. Mavsum qo‘shiqlari sirasiga qaysi qo‘shiqlar kiradi?
6. «Boychechak» qo‘shig‘i nima haqda? Sharhlang.
7. Kitobingizdagi qaysi qo‘shiqni savol-javob qo‘shig‘i deya olamiz?
8. Biror-bir xalq qo‘shig‘ini yod oling va uni kuylashga harakat qiling.

Alisher NAVOIY
(1441–1501)

Siz buyuk bobokalonimiz hazrati Alisher Navoiy haqida ko‘p eshitgansiz, kitoblar o‘qigansiz va balki atoqli yozuvchi Oybekning «Navoiy» romani asosida suratga olingan ko‘p qismli videofilmni ham tomosha qilgansiz. Qolaversa, o‘tgan yilgi adabiyot darslarida hazratning hayoti va ijodiy faoliyatiga oid ma‘lumotlarni qunt bilan o‘rgangansiz. Har yili 9-fevralda shoirning tavallud ayyomi Toshkent shahridagi Milliy bog‘ hamda yurtimizning turli go‘shalarida o‘rnatilgan haykallari poyiga gullar qo‘yib, ul zot xotirasini yod etish an‘anaga aylanganini ham bilasiz. Nima uchun shoir bobomizga shunday ehtirom va e‘zoz bildiramiz? Asarlarini qayta-qayta nashr etib, keng targ‘ib qilamiz? Chunki «Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g‘ururi, sha‘n-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san‘atkoridir. Ta‘bir joiz bo‘lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so‘zlovchi biron-bir inson yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e‘tiqod bilan qaramasa»¹.

Darhaqiqat, bobomizning mustaqillik yillarida nashr etilgan yigirma jildlik mukammal asarlari to‘plamiga kirgan she‘r-u dostonlari, ilmiy va tarixiy asarlari, xotira va yozishmalari ruhiy dunyomizni nihoyatda

¹ Islom Karimov. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. T., «Ma‘naviyat», 2008, 47-b.

boyitadigan, aql-tafakkurimizni charxlaydigan, yurtimiz tarixi va uning buyuk siymolari haqida juda qimmatli ma'lumotlar beradigan asarlardir. Mazkur asarlarning orasida besh ulug'vor dostonni o'z ichiga olgan «Xamsa», ayniqsa, alohida e'tiborga sazovor. Siz avvalgi sinflarda bobomizning ijodiy faoliyatlari bilan tanishganingizda «Xamsa» yaratish juda mushkul, ammo sharaflı hodisa hisoblanganini, jahon adabiyotida xamsanavislar ko'p bo'lgan-u, ammo mukammal «Xamsa» yaratish faqat ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy, hind adibi Xisrav Dehlaviy va forstojik adabiyoti namoyandasi Abdurahmon Jomiyga, o'zbek hamda boshqa turkiy adabiyot vakillari orasida esa faqat Alisher Navoiyga nasib etganini bilib olgansiz.

Savol va topshiriqlar

1. Alisher Navoiy hazratlarining xalqimiz ma'naviy hayotida tutgan o'rni haqida so'zlab bering.
2. Nima uchun biz har yili 9-fevral kunini bayram sifatida nishonlaymiz?
3. Alisher Navoiy siymosi aks etgan qanday badiiy kitob va boshqa san'at asarlarini bilasiz?
4. «Xamsa» so'zi qanday ma'noni anglatadi va «Xamsa» yaratgan qaysi ijodkorlarni bilasiz?

«MAHBUB UL-QULUB»dan

T a n b i h (11)

Saxovat va himmat bobida

Saxovat insoniyat bog'ining borvar shajaridur, balki ul shajarning mufid samaridur. Odamiylik kishvarining bahri mavjvari, balki ul mavj bahrining samin gavhari. Saxovatsiz kishi – yog'insiz abri bahor va royihasis mushki totor. Mevasiz yig'och hamon-u o'tun hamon va yog'insiz bulut hamon-u tutun hamon. Saxosiz kishi birla gavharsiz sadafning bir hukmi bor. Dursiz sadaf bila o'lub qurug'on kashafg'a ne e'tibor.

Saxiy bulutdur – ishi xirmon, balki maxzan bermak. Baxil mo‘rdur – da‘bi xo‘sha balki dona termak. Himmat ahlig‘adur saxovat ixtisosi va bu ikki sharif sifat valoyat xosi. Saxovat odamig‘a badandur va himmat anga ruh va himmat ahlidin olamda yuz ming futuh. Himmatsiz kishi er sonida emas, ruhsiz badanni kishi tirik demas. Oliy himmat shohbozedur baland parvoz va behimmat sichqon sayyode yurutachi toz. Shunqor maskani shohning bilagi, yurutachi maqomi o‘laksaning sassig‘ badani va so‘ngagi.

Arslon ishi sayd urub sibo‘ni to‘yg‘ormoq va sichqon varzishi diram o‘g‘urlab, tugunni axtarmoq. Sohibi himmat muflisliq bila past bo‘lmas, himmatsiz ganj topsa, biyiklarga hamdast bo‘lmas. Chinor ilgi xolilig‘idin biyikligiga ne nuqson va tufroqqa nihon ganjlari bila ne ulvi shon. Himmat ahlig‘a agarchi biyik kavkabdur, ammo saxovatg‘a necha martabadur.

Isrof saxo emas va itlofni ma‘no ahli saxo demas. Haq molin kuydurganni devona derlar va yorug‘ kunda sham‘i kofuriy yoqqonni aqldin begona derlar. Mubohot uchun bermak xudnamoliq va aning bila o‘zin saxiy demak behayoliq. Ulki el ko‘rmaguncha bermas – laimdur, saxiy emas. Tilab berganni ham saxodin yiroq bil; ibrom bila bergandin bermaganni yaxshiroq bil. Birta o‘tmakni ikki bo‘lub, yarmin bir ochg‘a berganni saxiy de; o‘zi yemay barin muhtojga berganni axiy de.

T a n b i h (12)

Hunarlarni topmoq – yedurmakdur va ayblarni yopmoq – kiydurmaqdur. Mahallida bergan eski chortora to‘n – saxovat va bemahal bergan zarboft chorqab – shaqovat. Desangki, taoming zoye‘ bo‘lماغ‘ay – yedur va tilasangki, libosing eskirmagay – kiydur. Saxo tariyqin mazkur bo‘lg‘on so‘z-la angla, ammo karam oyini va futuvvat rusumi o‘zga angla.

T a n b i h (18)

Hilm zikrida

Hilm inson vujudining favoqihlig‘ bog‘idur, odamiylik‘ olamining javohirlik‘ tog‘i. Hilmni havodis daryosida kishilik kemasining langari desa bo‘lur va insoniyat mezoni toshig‘a nisbat qilsa bo‘lur. Axloq shaxsning og‘ir baholig‘ libosidur va ul libos jinsining sangin debosi. Muxolif nafslar sarsari uchurmoqdin asrag‘uvchi va munofiq, bulhavaslar harzasi tundbodi sovrurmoqdin saqlag‘uvchi. Xaloyiqdin kishiga mujibi ta‘zim va e‘zoz va akobirdin asog‘irg‘a boisi iltifot va imtiyoz. Necha ulug‘ kishi tamaxsur va tiybat qilsa, aning qoshida beshukuh va viqor. Nechakim, musin kishi hazl va xiffat ko‘rguzsa, aning qoshida beshafqat va bee‘tibor. Ammo davron bog‘ining xas va xoshakoyinlari va yeldek besabot va tamkinlari ko‘ziga hilm ahli og‘irliqqa mansub va garon jonliq bila ma‘yubdurlar. Quyundek tufrog‘ni havog‘a sovrurlar va sabuksorliq bila boshlarin ko‘kka yetkururlar. Tog‘ paykorin ayog‘ ostig‘a olmoq oyinlari va dasht ajzosin havog‘a sovrurmoq tamkinlari. Yeldek har eshikdin kirarga orlari yo‘q, o‘tdek otashdonlig‘idin o‘zga shiorlari yo‘q. Yel agarchi lola tojin uchurg‘ay, ammo qiyo kamarig‘a neta olg‘ay. O‘t agarchi tog‘ etagin kuydurgay, ammo quyosh axgarig‘a nechuk yeta olg‘ay?..

Ammo yel agar ko‘kka yetsun, sabukbordur va bemiqdor va tog‘ agar tufroqqa botsunki, sohibviqordur, hilm-shior. Aning zimnida o‘tqa yoqqudek xas-u xoshok, munung javfida shoh tojig‘a tikilgudek la‘li otashnok.

Bayt:

Og‘irliq vaznidindur seldin g‘amsiz Hiriyy tog‘i,
Yengillik fartidin barbod erur qomg‘oq yafrog‘i.

T a n b i h (22)

Mazlumg‘a baxshoyish ko‘rguzki, zolimdin osoyish ko‘rgaysan. Zerdastlarga naf‘ yetkur, agar tilasangki, zabardastlardan zarar ko‘r-

magaysan. Xiradmand muxolafatdin qochar va muvofaqatg'a muloyamat eshigin ochar. Zanbur g'avg'osidin nish mutasavvardur va asal savdosidin no'sh muyassar.

T a n b i h (30)

Har kimki, birov bila yordur yoki yorig' da'viysi bordur, kerakkim, o'ziga ravo tutmog'onni yorig'a ravo tutmasa, ko'p nimakim o'ziga ham ravo tutsa, anga tutmasa. Bas mashaqqatkim, andin ruhg'a alam yetar, kishi ani o'z jism-u jonig'a tajviz etar. Ammo ani yorig'a taxayyul qila olmas, agar taxayyul qilsa, vahshatidin hayoti qolmas.

Qit'a:

Yor uldurki, har nechakim o'ziga
Istamas, yorig'a ham istamagay.
O'zi istarki, yor uchun o'lgay,
Ani munda sherik aylamagay.

T a n b i h (48)

Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz. Harzagoykim, ko'p takallum surgay, itdekdurkim, kecha tong otquncha hurgay. Yamon tillik andoqkim, el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish harzag'a bo'g'zin qirmog'i – eshakning jihatsiz qichqirmog'i. Xo'shgo'ykim, so'zni rifq va musovo bila aytg'ay, ko'ngulga yuz g'am keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'zdadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila o'lukka jon berdi, go'yo bu jihatdin erdi.

Makruheki, harzasi taval va ovozi karihdur, o'zi savti bila qurbaqag'a shabihdur. Ahli saodatlar ruhbaxsh zulolig'a manba' ham til, ahli shaqovatlar nahs qavqabig'a matla' ham til. Tiliga iqtidorlig' – hakimi xiradmand; so'ziga ixtiyorsiz – laimi najand. Tilki fasih va dilpazir bo'lg'ay – xo'broq bo'lg'ay, agar ko'ngul bila bir bo'lg'ay.

Til va ko'ngul xo'broq a'zodurlar insonda; savsan va g'uncha marg'ubroq; rayohindurlar bo'stonda. Odame til bila soyir hayvondin

mumtoz bo‘lur va ham aning bila soyir insonga sarafroz bo‘lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo‘lsa, tilning ofatidur.

T a n b i h (49)

Tildin azubat dilpisanddur va liynat sudmand. Chuchuk tilki, achchig‘liqqa evruldi, zarari om bo‘ldi, qandniki, muskir boda qildilar, harom bo‘ldi. Chuchuk so‘z sof ko‘ngullarg‘a qo‘shdur, barcha atfol tab‘ig‘a muloyim halvofurushdur.

Bayt:

Xush so‘zga kim o‘lsa mast-u behush,
Sharbat aro zahrni qilur no‘sh.

T a n b i h (50)

Har kimki, so‘zi yolg‘on, yolg‘oni zohir bo‘lg‘och uyolg‘on. Yolg‘onni chindek aytquvchi *suxanvar* – kumushni oltun ro‘kash qiluvchi zargar. Yolg‘on afsonalarda uyqu kelturguvchi, yolg‘onchi uyquda takallum surguvchi. Yolg‘on aytguvchi g‘aflatdadur. So‘zning asnofi bag‘oyat cho‘qdur, yolg‘ondin yamonroq sinfi yo‘qdur.

«MAHBUB UL-QULUB» ASARIDAN OLINGAN NAMUNALARNING NASRIY BAYONI

Hurmatli o‘quvchilar, guvohi bo‘lganingizdek, Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asaridan keltirilgan ayrim namunalarning o‘ziyoq buyuk mutafakkirning ham she‘riy, ham nasriy uslubda birdek yuksak asarlar yarata olish iqtidoriga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Hikoya tarzining ravonligi, badiiy san‘atlar bilan bezalgani, fikr va qarashlarning aniq ifoda etilishi matnning shavq bilan o‘qilishiga zamin yaratadi. Lekin Sizning bilim va tajribalaringiz mazkur asardagi barcha so‘zlarni to‘liq anglash uchun hozircha yetarli emas. Shundan kelib chiqib, asardan olingan parchaning atoqli navoiyshunos olim Porso Shamsiyev tomonidan tayyorlangan bugungi adabiy tilimizdagi matnini e‘tiboringizga havola etish foydali bo‘ladi, deb o‘ylaymiz.

Saxovat va himmat to'g'risida

Saxovat insoniyat bog'ining hosildor daraxti, balki u daraxtning foydali mevasidir. Saxovat odamiylik mulkining mavj urib turgan dengizidir, balki u to'lqinli dengizning bebaho gavharidir. Saxovatsiz odam – yog'insiz bahor bulutiga va hidi yo'q mushk-anbarga o'xshaydi. Mevasiz daraxt ham bir-u, o'tin ham bir; yog'insiz bulut ham bir-u, tutun ham bir. Saxovatsiz odamdan ichida gavhari bo'lmagan sadafning farqi yo'q; dursiz sadaf bilan qurib qolgan toshbaqa chanog'ining farqi yo'q... Saxiy bulutdir, xirmon-xirmon don hosili, balki xazina beradi; baxil chumolidir, don-dun, mashoq teradi. Himmat ahlining ixtisosi – saxovatdir; bu ulug' sifati – pokiza kishilarga xosdir. Odam bir badan bo'lsa, himmat uning jonidir; himmatlilardan olam ahli uchun yuz ming sharaf va shukuh yetishadi. Himmatsiz kishi – er sonida emas; jonsiz badanni hech kim tirik demas. Oliyhimmat odam – balandparvoz lochindir; behimmat – sichqon ovlovchi kalxatdir. Shunqorning maskani – shohning bilagidir; kalxatning joyi o'limtikning sassiq badani va so'ngagidir.

Arslonning maqsadi – ov qilib, och yirtqichlarni to'yg'azmoq; sichqonning harakati – don o'g'irlab, tugun axtarmoq. Himmat egasi – qashshoq bo'lsa ham tubanlik qilmas; himmatsiz odam – xazina topsa ham buyuklarga teng bo'lmas. Chinor daraxti bo'sh qo'lli bo'lsa-da, uning yuksakligiga nuqson yetmaydi; yer tagida yashirinib yotgan xazinaning tuproqqa foydasi tegmaydi. Himmatli kishilarning darajasi yuksakdir; ammo saxiylikning darajasi bir necha barobar yuksakdir.

Isrof qilish – saxiylik emas; o'rinsiz sovrishni aqlli odamlar saxiylik demas. Halol molni kuydirganni – devona deydilar; yorug' joyda sham yoqqanni aqldan begona deydilar. Maqtanish uchun mol bermoq – o'zini ko'z-ko'z qilmoq va shunday qilib o'zini «saxiy» demoq – behayolik bilan nom chiqarmoq. Kimki xalqqa ko'rsatib ehson bersa, u pastkash, saxiy emas. Tilagandan so'ng berishlik ham saxovatdan yiroqdir, qistash

natijasida bergandan – bermagan yaxshiroqdir. Bitta kulchani ikki bo‘lib, yarmini och odamga berganni – saxiy deb, o‘zi yemay, hammasini muhtoj odamga berganni – axiy do‘st deb bil.

T a n b i h (12)

Yaxshiliklarni topmoq – yedirmoqdir; ayblarni yashirmoq – kiydirmoqdir. Zarur vaqtida berilgan eski chopon va bo‘z to‘n – saxovat; bemahal hadya qilingan zarbof chopon – yaramaslikdir. Ovqatim uvul bo‘lmasin desang – yedir; libosim eskirmasin desang – kiydir.

Saxovat qilish yo‘lini shu aytilgan gaplardan angla; ammo oliyjanoblik va mardlik rasmlari bundan boshqachadir.

T a n b i h (18)

Hilm to‘g‘risida

Hilm (muloyim tabiatlik) inson vujudining xushmanzara mevalik bog‘idir va odamiylik olamining javohirga boy tog‘idir. Yumshoq ko‘ngillilik – hodisalar to‘la dengizdagi kishilik kemasining langari desa bo‘ladi va insoniyat qadrini o‘lchaydigan tarozining toshiga tenglashtirsa ham bo‘ladi.

Hilm – axloqli odamning qimmatbaho libosi va u kiyim turlarining eng chidamli matosidir. U – yomon nafsni daydi shamol uchirishidan asraguvchi va ikkiyuzlama munofiqlarning behuda harakatidan himoya qiluvchi.

Hilm natijasida odam xaloyiqning izzat-hurmatiga sazovor bo‘ladi; hilm tufayli kattalardan kichiklarga iltifot va marhamat yetishadi.

Katta kishilar yoshlarni masxara va kulgi qilsa, ular qoshida o‘zi shuncha obro‘siz va bachkana tuyuladi; yoshlar ham kattalarga nisbatan hazil va yengiltaklik qilsa, uning qoshida uyatsiz va e‘tiborsiz bo‘ladi.

Bu davr bog‘ining xas-xashak singari odamlari, shamoldek betayin, yengiltak kishilari oldida hilm ahli go‘yo og‘ir tabiatli va yomon fe‘lli deb kamsitiladilar. Ularning o‘zlari esa, quyundek tuproqni havoga

to‘zitadilar va yengiltabiatlari bilan boshlarini go‘yo ko‘kka yetkazadilar. Tog‘ jussasini oyoq osti qilmoq – odatlari; dala-dashtlardagi zararlarni havoga sovurmoq – bularning salobatlari. Bunday odamlar yeldek har eshikdan kirishga or qilmaydi; o‘tdek otashdonni qizdirishdan o‘zga ishni bilmaydi. Yel – garchi lolaning tojini uchiradi, ammo tog‘ qoyalari kamariga qanday ta‘sir qila oladi? O‘t – tog‘ etagidagi xas-xashaklarni kuydirishi mumkin, lekin quyosh uchquniga qanday tenglasha oladi?..

Yel – agar ko‘kka yetsa ham, baribir, yengil va qadsiz; tog‘ – agar tuproqqa botsa ham salobatlidir. Yelning orasida o‘tga yoqiladigan xas-xashaklar bor; hilm mazmunida esa, shoh tojiga qadalgudek cho‘g‘ kabi qizil la‘l bor.

Bayt:

Hiri tog‘i og‘ir bo‘lgani uchun uni sel bossa ham tashvishi yo‘q,
To‘zg‘oq o‘simligining yaprog‘i yengil bo‘lgani uchun shamolda
barbod bo‘ladi.

T a n b i h (22)

Mazlumga yaxshilik qilsang – zolimdan omonda bo‘lasan. Agar kuchlilardan zarar ko‘rmayin desang, kuchsizlarga foyda yetkaz. Aqli bor odam janjallashishdan qochadi; do‘stlashish uchun kelishuvchilik eshigini ochadi. Arining g‘uvullashida, nayza sanchishi xavfi bor; asalarining g‘ovurida bolga muyassar bo‘lish imkoni bor.

T a n b i h (30)

Har kim birov bilan do‘st-yor bo‘lsa yoki do‘st-yorlik da‘vosini qilsa, o‘ziga ravo ko‘rmaganni unga ham ravo ko‘rmasligi kerak; ba‘zi narsalarni o‘ziga ravo ko‘rsa hamki, yoriga ravo ko‘rmasligi lozim. Ko‘p mashaqqatlardan kishi ruhiga alam yetadi, jism-u joni bunga toqat qiladi. Ammo bunday mashaqqat do‘sti boshiga tushishini xayoliga ham keltira olmaydi. Mabodo xayoliga keltirgudek bo‘lsa, dahshatdan hayoti so‘nadi.

Qit'a:

Yor uldirki, o'ziga ravo ko'rmagan narsani
Yoriga ham ravo ko'rmagay.
O'zi yori uchun o'lmoqqa tayyor esa-da,
Lekin yorini bu ishda sherik qilmagay.

T a n b i h (48)

Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz. Ko'p, bemaza so'zlaydigan ezma – kechalari tong otguncha tinmay huradigan itga o'xshaydi. Tili yomon odam – xalq ko'nglini jarohatlaydi, o'z boshiga ham ofat yetkazadi. Nodonning vahshiylarcha baqirmog'i – eshakning bemahal hangramog'i. Xushsuxan odam yumshoqlik bilan do'stona so'z aytadi; ko'ngilga tushishi mumkin bo'lgan yuz g'am – uning so'zi bilan daf bo'ladi. So'zda har qanday yaxshilikning imkoni bor, shuning uchun ham aytadilarki, «nafasning joni bor...»

O'zi xunuk, gapi bema'ni, ovozi yoqimsiz odam qurbaqaga o'xshaydi. Baxt bag'ishlovchi toza ruh manbayi ham til; yomonliklar keltiruvchi naqs yulduzining chiqar joyi ham til. Tilini tiyolgan odam – donishmand oqil; so'zga erk bergan odam – beandisha va pastkash. Til shirin va yoqimli bo'lsa yaxshi; til bilan dil bir bo'lsa yana yaxshi. Til bilan dil – insondagi eng yaxshi a'zolardir. Bo'stonda – gulsafsar, gulg'uncha va rayhonlar eng yoqimli gullardir.

Odam – tili bilan boshqa hayvonlardan imtiyozlidir. Uning tili orqali boshqa odamlardan afzalligi bilinadi. Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa – tilning ofatidir.

T a n b i h (49)

Til shirinligi – ko'ngilga yoqimlidir; muloyimligi esa – foydali. Chuchuk til achchiqqa aylansa, ko'pchilikka zarari tegadi; qanddan may tayyorlansa harom bo'ladi. Shirin so'z sof ko'ngillar uchun asal kabi totlidir; bolalar uchun muloyim tabiatli odam – halvofurush kabi sevimlidir.

Bayt:

Yaxshi so‘zga kim mast-u behush bo‘lsa,
Sharbat ichida zaharni totli qiladi.

T a n b i h (50)

Har kimningki so‘zi – yolg‘on, yolg‘onligi bilingach, uyatga qolg‘on; yolg‘onni chindek gapiruvchi so‘z ustamoni – kumushga oltin qoplab sotuvchi zargar. Yolg‘on-afsonalar bilan uyqu keltiruvchi yolg‘onchi – uyquda alahlovchi. Yolg‘on gapiruvchi g‘aflatdadir; so‘zning bir-biridan farqi ko‘pdir, ammo yolg‘onroq turi yo‘qdir.

T a n b i h (108)

Safarning foydalari to‘g‘risida

Turg‘un yer qayda-yu, aylanuvchi osmon qayda? Bir joyda turgan tuproq qayda-yu, sayr etib yuruvchi yulduz qayda? Biri qimirlamay turgani uchun kishilar oyog‘i ostida poyandoz bo‘ldi; ikkinchisi esa, harakatda bo‘lgani tufayli, yuksaklarning yuksagi bo‘ldi.

Azob va mashaqqat tavoze va adabning negizidir. Safar esa ranj-mashaqqatga sababdir. Safar – erituvchi va kuydiruvchi ko‘radir. U erish-kuyish esa er kishining vujud oltinini toblab xom gil(loy)dan tozalovchidir.

Safar – ayriliqqa uchraganlarni maqsadiga yetkazuvchi va mahrumlarni murod uyiga olib kiruvchidir. Safar – xom odamlarni pishiruvchi va taomlarni singdiruvchidir. Safar kishilarni olam ajoyibotlaridan bahramand qiladi, g‘aroyibotlar dunyosidan xabardor qiladi.

Aziz kishilarning mozorlarini ziyorat qilish fayziga musharraf va mukarram bo‘lmoq ham safardan; fayzli, ulug‘ zotlar xizmatida izzat va hurmat topmoq ham safardan. Yo‘lovchining yurishiga quvvat beruvchi ham safar va ko‘ngliga har tomonga borish zavqini soluvchi ham safar. Musofirni turli joy va manzillar bilan tanishtiruvchi ham u; dunyoni kezish yo‘liga soluvchi ham u. Issiq-sovuqda jonga orom beruvchi ham u; achchiq-chuchukdan ko‘ngilni ogohlantiruvchi ham u.

Safar vodiysida musofirning oyog‘iga ko‘p dard-u balo tikanlari sanchiladi, lekin har qadalgan tikandan bir maqsad guli ochiladi. Yo‘l mashaqqati zarbidan kishining a‘zoyi badani qaqshaydi; vujudi yo‘lovchilar oyog‘i bilan toptaladi va har a‘zosi u oyoqlar ostida ushaladi. Ammo ko‘nglining vayronligi tuzaladi va ruhi ko‘zgusi ravshan tortib, jilo topadi.

Har o‘lkaning go‘zalligi, har manzilning osoyishtaligini safarda yuruvchilardan so‘ra va musofirlardan eshit. Safar qilmagan orom olish farog‘atini qaydan bilsin? Musofirlik azobini chekmagan vatandagi hayotning qadrini qaydan anglasin? Oqmaydigan dengiz suvini ichsa bo‘ladimi? Oqar daryoning zilol suvlaridan ichishni tark etsa bo‘ladimi?

Odam uchun doim harakatda bo‘lish – hayotlikdan asardir; jonsiz mavjudotlar – tiriklik nishonasidan bexabardir...

T a n b i h (110)

Yaxshi odamdan yomonlar ham yomonlik kutmas; yaxshi odam yomonlardan ham yaxshilikni ayamas.

Yaxshilik qila olmasang – yomonlik ham qilma. Yaxshilikni yomonlikdan yaxshiroq deb bilmasang, yomonroq deb ham bilma. Yaxshilik qilishni bilmasang, yaxshilarga qo‘shil; yaxshilik atrofida aylana olmasang, yaxshilar atrofida aylan.

ALISHER NAVOIYNING HIKMATLI SO‘ZLARI VA «MAHBUB UL-QULUB» ASARI HAQIDA

Siz hazrat Alisher Navoiy ijodini qancha ko‘p o‘rgansangiz, shunchalik ko‘p ibrat, hayotiy saboq olasiz. Bular, o‘z navbatida, hayotingiz davomida juda asqotadigan, Sizni to‘g‘ri yo‘ldan borib, yaxshi inson bo‘lib yetishishingiz, obro‘-e‘tibor qozonishingizga ko‘maklashadigan saboqlardir. Ulug‘ mutafakkir bobomizning qay bir asarini olmaylik, unda insonning ma‘naviy tarbiyasi bilan bog‘liq biron fikr, hikmat uchramasdan qolmaydi. Hikmatli so‘z, pand-u o‘git Sharq adabiyotining qon-qoniga singib ketgan. Asli adabiyot so‘zidagi «adab» o‘zagining ma‘no-

mazmuni odob ekanini yodga olsak, Sharqda badiiy ijod insonlarga pand-u o'git, nasihat berishning ta'sirli usuli bo'lganini anglaymiz. Sharq adabiyoti ibratli voqealar, hikmatli so'zlar vositasida kishilarni yuksak axloqli, ma'naviy boy, komil inson etib tarbiyalashni o'zining bosh maqsadi deb belgilagan. Alisher Navoiy bobomiz ham Sharq adabiyotining ana shu mohiyat-mazmuni, an'analariga ko'ra ijod etdi va turkiy xalqlar adabiyotini yuksak cho'qqiga ko'tardi. Shoirning g'azal-u ruboiylari, muhammas-u qit'alari hamda dostonlarida pand-u o'git, hikmatlar badiiy obrazlar, qiyosiy o'xshatishlar, qiziqarli sarguzashtlar bayoni orqali anglashiladi. «Mahbub ul-qulub» nomli asarida esa pand-nasihat, axloqiy qarashlar bosh mavzuga aylanib, bevosita – to'g'ridan to'g'ri ifoda etiladi, ularga har tomonlama ta'rif berilib, falsafiy, axloqiy xulosalar chiqariladi. Mana shu mulohazalardan kelib chiqib, «Mahbub ul-qulub» kabi asarlarni axloqiy-falsafiy yo'sindagi pandnoma yoki nasihatnoma deb ataymiz.

Turkiy va fors-tojik adabiyotida Alisher Navoiygacha xuddi shu janr va ko'rinishdagi asarlar mavjud edi. Bunga Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Sa'diy Sheroziyning «Guliston» va «Bo'ston», Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» asarlarini misol keltirish mumkin. Alisher Navoiy ham mazkur asarlarni chuqur o'rganib, o'sha an'analar ruhida ijod etdi. Shoir bu asarni umrining oxirida – 1500-yilda yaratdi va uni «Mahbub ul-qulub», ya'ni «Ko'ngillarning sevgani» deb atadi. Bu nom bilan mazkur kitobda insonga xos eng ezgu fazilatlar, uni ma'naviy barkamol etadigan, o'zgalar qarshisida go'zal, oliyanob ko'rsatadigan xislatlar jamlanganini anglatmoqchi bo'ldi. Darhaqiqat, Alisher Navoiy ko'zlagan maqsad nafaqat asar nomida, ayni chog'da uning butun ma'no-mazmunida, ta'rif-u tafsilotlarida to'la mujassamdir.

Ulug' bobomiz asarning kirish qismida quyidagilarni alohida ta'kidlaydi:

«Bu xoksor va parishonro'zgor kamina bolalikdan to qarilikka qadar ko'hna davron voqealaridan, aylanuvchi osmon hodisalaridan, fitna

qo'zg'ovchi dunyo buqalamunligidan – tovlamachiligidan, zamonaning rang singari gunogunligidan ko'p vaqt va uzoq muddat har xil xayol va taraddudlar bilan daydib yurdim; har tovur va ravishda bo'ldim va turli yo'llarga kirdim, yaxshi-yomonning xizmatini qildim; katta-kichikning suhbatida bo'ldim; goh xorlik va qiyinchilik vayronasida nola qildim; goho izzat va ma'murlik bo'stonida majlis qurdim.

Masnaviy:

Gahi topdim falakdin notavonlig',
Gahi ko'rдум zamondin komronlig',
Base issig', sovug' ko'rдум zamonda,
Base achchig', chuchuk totdim jahonda».

Darhaqiqat, «Mahbub ul-qulub» asari oltmish yillik umri davomida hayotda ko'rgan-kuzatganlarini teran tahlildan o'tkazib, muayyan xulosalar chiqargan donishmand adibning kelgusi avlodlarga qoldirgan buyuk ma'naviy merosidir. Bu asar har bir odam umri davomida duch kelishi muqarrar bo'lgan hayotiy savollarga eng to'g'ri javoblarni ta'sirli usulda berishi bilan yuksak qimmat kasb etadi. Buni Siz o'qigan boblarning mazmun-mohiyati ham yaqqol ko'rsatib turibdi.

Mutafakkir adib saxovat va himmatni insoniyat bog'ining hosildor daraxti, u daraxtning foydali mevasi deb atar ekan, bunda mutlaqo mubolag'a qilmaydi. Darhaqiqat, insonlar o'rtasidagi munosabatlarda saxovatlilik, himmatlilik singari oliyjanob xislatlar yo'qolgan kuni bu hayot daraxti qaqrab qurimog'iturgan gap. Asarda oliyhimmat kishilar balandparvoz lochinga, behimmat kimsalar esa sichqon ovlovchi kalxatga o'xshatilishi bejiz emas. Bunga qo'shimcha, chinakam saxovatli va himmatli kishilarga minnat degan qusur mutlaqo yotdir.

Navoiyning bundan besh asr avval ilgari surgan g'oyalari bugun ham o'z dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmay kelayotgani kishini hayratga soladi. Bu jihatdan shoirning isrof to'g'risidagi mulohazalari, ayniqsa, ibratli. «Isrof qilish – saxiylik emas; o'rinsiz sovrurishni aqlli odamlar saxiylik demas. Halol molni kuydirganni – devona deyдилar; yorug' joyda

sham yoqqanni aqldan begona deydilar. Maqtanish uchun mol bermoq – o‘zini ko‘z-ko‘z qilmoq va shunday qilib o‘zini «saxiy» demoq – behayolik bilan nom chiqarmoq. Kimki xalqqa ko‘rsatib ehson bersa, u pastkash, saxiy emas». Bugungi kunda o‘tkazilayotgan ayrim to‘y va boshqa marosimlarda inson peshona teri bilan yaratilgan noz-ne‘matlarning behisob uvol qilinayotganini, ularning egalari bu illatdan ko‘ra o‘z nomini chiqarmoqni ko‘proq o‘ylayotganlarini ko‘rganda Navoiyning bu izti-roblari beixtiyor yodga kelmaydimi?! Xuddi shunga o‘xshash mulo-hazalarni uning muloyim tabiatlilik, tilga e‘tibor, safar fazilatlarini to‘g‘-risidagi fikrlari borasida ham bemalol aytmoq mumkin.

Hazrat Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asari, muallifning o‘zi ta’kid-laganidek, uch qismga bo‘linadi: birinchi qism har xil odamlarning fe‘l-atvori va ahvoli haqida; ikkinchi qism yaxshi fe‘l xosiyati va yomon xislat kasofati haqida, uchinchi qism turli foydali kuzatishlar va misollar haqida.

Savol va topshiriqlar

1. Sharqda adabiyot so‘zining ma‘no-mazmuni va undan ko‘zlangan maqsad nima?
2. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asari qanday an‘analar aso-sida va nima maqsadda yaratilgan?
3. Alisher Navoiyga qadar shu yo‘nalishda kimlar tomonidan qanday asarlar yaratilgan?
4. «Mahbub ul-qulub» iborasi qanday ma‘noni anglatadi va u necha qismdan iborat?
5. Saxiylik va himmat tushunchalariga shoir qanday ta‘rif beradi va qan-day o‘xshatishlar qo‘llaydi?
6. «Saxiy» so‘zi bilan «axiy» so‘zining farqi haqida so‘zlang va shunga oid o‘z fikrlaringizni bildiring.
7. Asarning «Saxovat va himmat bobida»n kelib chiqib, shu mavzularda sinfdoshlaringiz bilan suhbat quring.
8. Yaxshilik va hojat chiqarish deganda siz nimani tushunasiz?
9. «Hilm» – yumshoq ko‘ngillik odamlar nima uchun e‘tibor topadi, izzat-hurmat ko‘radi?

10. O'z hayotingizda uchratgan yumshoq ko'ngilli insonlar haqida so'zlab bering.
11. Shoir «Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz» degan hikmatli so'zlarni keltirganda nimalarni nazarda tutadi?
12. Mustaqillik yillarida ona tilimizga munosabat qanday bo'ldi va biz qaysi kunni «Davlat tili kuni» bayrami sifatida nishonlaymiz?
13. Nima uchun yaxshi, rost so'z e'tiborli va qisqa bo'ladi? Asarda ko'tarilgan fikrlar va kuzatishlaringiz asosida o'sha hikmatni izohlang.
14. «Inson odobi bilan go'zal» degan mavzuda sinfingizda bahs-muloqot o'tkazing.

Nazariy ma'lumot

HIKMATLI SO'ZLAR HAQIDA TUSHUNCHA

Chuqur va o'tkir mazmunli, qisqa, aniq va lo'nda ibora, bayt, jumla hikmatli so'z bo'ladi. Hikmatli so'zni ayrimlar grek tilidan o'zlashgan «aforizm» deb ham qo'llaydilar. Hikmatli so'z xalq maqollaridan farqlanadi. Hikmatli so'zlarning muallifi aniq, uning qaysi manbadan kelib chiqqani, kim tomonidan aytilgani ma'lum bo'ladi. Hikmatli so'zlar shakl jihatidan mukammal holga kelib, ko'pchilik tomonidan qo'llana boshlagach, maqolga aylanib ketadi. Xalq maqollarining paydo bo'lishi aksariyat shunday xususiyatga ega. Hikmatli so'zlar o'zicha mustaqil janr hisoblanadi, ya'ni ular alohida yaratilishi mumkin. Lekin ko'p hollarda ular turli ilmiy, falsafiy, tarixiy va badiiy asarlar tarkibida uchraydi. Ba'zida butun asar hikmatli so'zlardan tarkib topgan bo'lishi ham mumkin. Hikmatli so'zlar har bir xalq adabiy tilini boyitish bilan birga, inson ma'naviyatini yuksaltirishda, yoshlarning axloqiy tarbiyasida juda katta o'rin tutadi. Qandaydir bir fikrni shunchaki aytmay, hikmatli so'zlar bilan bezab aytilsa, uning ta'siri kuchli bo'ladi, ayni chog'da tinglovchining xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Hikmatli so'zlar asosan tarbiyaviy yo'sindagi pand-nasihatchilik, o'git, tanbeh shaklida bo'ladi. Bu xususiyat, ayniqsa, sharqona hikmatli so'zlarga juda ham xosdir. Sharq adabiyotida faqat hikmatli so'zlar va ibratli hikoyatlar asosiga qurilgan asarlar ko'plab uchraydi va ular turli xalqlar orasida juda

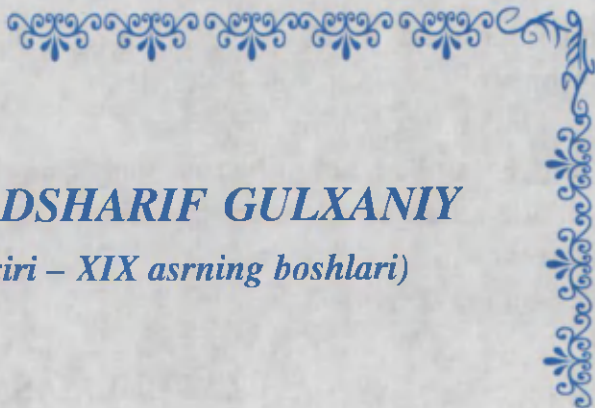
mashhurdir. Masalan, Sa'diy Sheroziyning «Guliston» va «Bo'ston», Nosir Xisravning «Sadoqatnoma», Alisher Navoiyning «Nazm ul-javohir», «Mahbub ul-qulub», Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarlari shular jumlasidandir.

Xususan, Alisher Navoiyning ko'rib o'tganimiz «Mahbub ul-qulub» asari ham hikmatli so'zlarga boyligi bilan e'tiborni tortadi. Jumladan, «Saxovatsiz kishi – yog'insiz abri bahor», «Ko'p degan ko'p yengilur, ko'p yegan ko'p yiqilur», «Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q», «Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz», «Har kimki so'zi yolg'on, yolg'oni zohir bo'lg'on», «Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar», «Oshning ta'mi tuz bilan», «Oz-oz o'rganib dono bo'lur», «Bilmaganni so'rab o'rgangan olim va orlanib so'ramag'on o'ziga zolim» va hokazo. Bu hikmatli so'zlarni kundalik hayotda turli soha kishilari tilidan eshitish mumkin. Ko'pchilik bularni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asaridan olinganini bilavermaydi ham. Chunki bu hikmatlar allaqachonlar xalq maqollariga aylanib ketgan. Demak, chuqur ma'noli va quyma shaklga kelgan hikmatli so'z xalq tilida va dilida saqlanadi. O'rni kelganda doimo qo'llanadi. Badiiy asarlarda esa hikmatli so'z asarning badiiyligini oshirib, xalq o'rtasida keng ommalashishiga sabab bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. «Hikmatli so'z» deganda nimani tushunasiz?
2. «Hikmatli so'z» va «aforizm» tushunchalarini izohlab bering.
3. Xalq maqollari bilan hikmatli so'zlarning qanday farqi bor va hikmatli so'z qachon maqolga aylanadi?
4. Hikmatli so'z va hikoyatlardan iborat qanday asarlarni bilasiz?
5. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asaridagi hikmatli so'zlar haqida gapirib bering.
6. «Mahbub ul-qulub» asaridan olingan namunalar orasidan yana boshqa hikmatlarni aniqlang.
7. Mustaqil ravishda o'qigan asarlaringizdagi hikmatli so'zlarni aniqlab, ularning asardagi o'rni haqida so'zlab bering.

MUHAMMADSHARIF GULXANIY

(XVIII asr oxiri – XIX asrning boshlari)

Muhammadsharif Gulxaniy XVIII asr oxiri – XIX asrning 20-yillarida Qo‘qonda yashab ijod qilgan mashhur masalnavis adib va hassos shoirdir. Jo‘shqin fe‘lligi va olovqalbligi tufayli o‘ziga Gulxaniy taxallusini tanlagan. Keyinchalik she‘rlarida Jur‘at taxallusini ham qo‘llagan. Bizgacha uning o‘zbek va tojik tillaridagi 12 g‘azali, Qo‘qon xoni Amir Umarxonga bag‘ishlangan 1 qasidasi va «Zarbulmasal» asari yetib kelgan.

Gulxaniyning hayoti, asosan, Qo‘qon va Namanganda kechgan. U tirikchilik vajidan hammomda o‘t yoquvchi ham bo‘lgan, Qo‘qon xoni Amir Olimxon navkarlari safida xizmat ham qilgan (1801–1810-yillar). Mustaqil mutolaa yo‘li bilan mumtoz adabiyotni o‘qib o‘rgangan. Olimxon vafotidan keyin taxtga o‘tirgan Amir Umarxon (shoir Amiriy) Gulxaniyni saroy shoirlari davrasiga jalb etgan. U ko‘proq oddiy insonlarga manzur bo‘ladigan she‘rlar, hajviy asarlar bitgan.

Gulxaniy o‘zbek va tojik tillarida yaratgan «Barmog‘im», «Ey, to‘ti», «Lola ko‘ksidek bag‘rim...» singari g‘azallarida lirik qahramonning ruhiy kechinmalari ta‘sirli ifoda etilgan. Uning «Bideh» (bergil, ber menga) radifli g‘azalida o‘zining navkarlik davridagi og‘ir hayoti tasvirlanadi. Mazkur asarda muallif katta ijtimoiy masalalarni – o‘z davrining harbiy tartibi, rasm-rusumlari, navkarlar hayotini ta‘sirli

misralarda bayon etgan. G‘azalning lirik qahramoni obrazi umumlashma obraz darajasiga ko‘tarilgan.

Gulxaniy o‘zining noyob iste’dodi, xalq hayotini kuzatish orqali orttirgan tajribasi, turmushga haqqoniy qaray bilishi tufayli xalqchil ijodkor sifatida adabiyotimiz tarixidan munosib o‘rin egallagan. Uning ijodiy merosi hajman katta bo‘lmasa-da, XIX asr o‘zbek milliy adabiyoti rivojiga samarali ta‘sir ko‘rsatgan.

«ZARBULMASAL»

O‘z davri voqeligini badiiy ifoda etgan tanqidiy-hajviy yo‘nalishdagi «Zarbulmasal» asari Gulxaniyga katta shuhrat keltirdi. Unda hayotning dolzarb muammolari, turli odamlar o‘rtasidagi munosabatlar, xalq turmush tarzi va udumlari haqida majoziy uslubda so‘z yuritiladi. Insonga xos xususiyatlar boshqa jonli va jonsiz narsalarga ko‘chirib tasvirlangan asarlar majoziy asar deyiladi. Gulxaniy ham, qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit, qabilida qushlar misolida o‘z davri voqeligi manzaralarini tasvirlaydi. Toj-u taxt talashlari, urushlar natijasida yurt vayron, xalq xarob bo‘lgan. O‘sha davrda Buxoro va Qo‘qon xonliklari o‘zaro urushib yurganlari uchun ham asarda Buxoro go‘yoki vayronalarga boy muzofot sifatida tasvirlanadi. Qo‘qon ham undan obod emas edi. Adib aytmoqchi, xonning atrofini Boyo‘g‘li, Yapaloqqush, Ko‘rqush, Kordon, Kulonkir sulton kabi yomon amaldorlar o‘rab olgan. «Holo, bu turg‘onlaring navola¹ do‘stlari, piyola hariflari², taom yemakka hozir, maslahatga aqli qosir³». Bu ketishda mamlakat vayronaga, shoh uning ustidagi Boyo‘g‘liga aylanib qolishi hech gap emas. Gulxaniyning yirtqich va asosan, tunda ov qiladigan qushlarni o‘z asariga qahramon qilib olishida nozik ishora mavjud. Shuning uchun Ko‘rqush tilidan quyidagicha nasihat qilinadi: «Ulug‘ni borgohinda⁴

¹ **Navola** – in‘om, ehson; taom, luqma.

² **Piyola hariflari** – qadah, ulfatchilik do‘stlari.

³ **Qosir** – qisqa; oqiz.

⁴ **Borgoh** – shoh qabulxonasi, saroy.

xiradmandi¹ donish² va aqli xiradi bohush³ har qancha ko‘b bo‘lsa ham, oz bo‘lur. Xususan, podshohi odilg‘a uch toifadin guzir⁴ yo‘qdur: avval, olimi boamalki⁵, podshohning oxiratlik asbobini⁶ taraddudida bo‘lsa. Ikkinchi vaziri sohibi ra‘yki⁷, podshohning dunyolik yarog‘ini taraddudida bo‘lsa. Uchunchi, munshiyi⁸ rostnavis⁹, qalamzan-u¹⁰ nigohdor-u¹¹ shamshirzan¹² bo‘lsa».

«Zarbulmasal» arabcha *zarb* va *masal* so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan bo‘lib, «masallar yig‘indisi» ma‘nosini beradi. *Masal* so‘zi o‘tmishda biz hozir qo‘llaydigan maqol ma‘nosida ishlatilgan. Zarbulmasal so‘zga maqol qo‘shib gapirish, o‘xshashi va dalilini keltirish ma‘nolarini ham anglatadi. Zarbulmasal bo‘lish – el og‘ziga tushish, afsona bo‘lish, mashhur bo‘lish ma‘nolarida ham keladi. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, Gulxaniy o‘z davri va zamondoshlarini asarda zarbulmasal qilgan.

Asar qahramonlari o‘z nutqlarida vaziyatga mos ko‘plab maqollarni keltiradilar, to‘g‘rirog‘i, maqollar yordamida gapiradilar. Shu bilan birga, ular bir-birlariga turli masal va hikoyatlarni aytib beradilar.

«Zarbulmasal»da 400 ga yaqin maqol, matal, naql va 15 dan ortiq katta-kichik masal va hikoyat mavjud. Bu muallifning xalq hayoti, turmush tarzi, an‘ana va marosimlari, og‘zaki va yozma adabiyotini chuqur bilganidan dalolat beradi. U mashhur hind eposi «Kalila va

---

¹ **Xiradmand** – oqil, dono, donishmand.

² **Donish** – ilm, ma‘rifat; aql, idrok.

³ **Bohush** – es-hushli.

⁴ **Guzir** – biror narsadan xalos bo‘lish.

⁵ **Olimi boamal** – ilmiga amal qiladigan olim.

⁶ **Oxirat asbobi** – oxirat uchun zarur amallar.

⁷ **Sohibi ra‘y** – aql-u tadbir egasi.

⁸ **Munshiy** – kotib.

⁹ **Rostnavis** – haqiqatni yozadigan.

¹⁰ **Qalamzan** – kotib.

¹¹ **Nigohdor** – nazorat qiluvchi.

¹² **Shamshirzan** – shamshir uruvchi. Bu yerda: yozishga usta ma‘nosida.

Dimna», Abdurahmon Jomiyning «Silsilat uz-zahab» asarlari, shuningdek, Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor kabi ulug' so'z ustalari hikmatlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Bularning barchasi asarning ta'sirchanligi va o'qishlilikini oshirgan.

«Zarbulmasal» xalq orasida «Yapaloqqush hikoyasi» nomi bilan mashhur bo'lib, qissaxonlik kechalarida uni eshitgan shinavandalar asarning chuqur hayotiy mazmuniga qoyil qolishgan.

Aziz o'quvchilar! Sizning yoshingiz, bilim darajangiz, dunyoqarashingizni hisobga olib, «Zarbulmasal»dan olingan bir necha ibratli masal va hikoyatlarni e'tiboringizga havola qildik. Voqealar ortidan quvmay, ularning mazmuniga sinchiklab nazar soling, muallifning bu masal yoki hikoyat orqali nima demoqchi ekaniga diqqat qiling. Shu narsani yodda tutingki, shoir yoki yozuvchi biror voqea-hodisani shunchaki bayon qilib qo'ya qolmaydi. Voqea-hodisa – ijodkorlarga o'z badiiy maqsadini amalga oshirish uchun bir vosita, xolos. Aytaylik, «Maymun va Najjor» masali orqali qo'ldan kelmagan ishga uringan kishi, albatta, sharmanda bo'ladi, degan fikr ilgari surilsa, «Toshbaqa va Chayon» masalida do'st tanlashda adashmaslik kerakligiga e'tibor qaratiladi. «Tuya bilan bo'taloq» masalida erki o'zida bo'lmagan kishining fojiasi ko'rsatiladi va hokazo.

KABUTAR¹ BILAN ZOG'²

Hakimi hoziq³ bir gulistoni ruhafzog'a⁴ doxil bo'ldi. Ko'rdiki, bir shox uzasinda Kabutar ila Zog' nishast qilib⁵ o'lturubdur. Ikkisi bir-biriga vahshat bila nazar qilur⁶, ulfati baror kelmas⁷. Shul asnoda⁸

¹ **Kabutar** – kaptar.

² **Zog'** – qarg'a.

³ **Hakimi hoziq** – bilimdon tabib.

⁴ **Ruhafzo** – ruhani yayratuvchi, ko'ngilni quvontiruvchi, jonbaxsh.

⁵ **Nishast qilib** – qaror topib, maqom tutib.

⁶ **Nazar qilur** – qarash, nazar solish.

⁷ **Baror kelmas** – mos, muvofiq kelmas.

⁸ **Asno** – vaqt, payt, holat.

mehmonsaroni¹ oldida bir jo'y² bor erdi – ikkisi suv ichmoqqa qasd qildi. Mehmonsaroni ichida bir rustoiy³ azbaroyi⁴ sayd⁵ o'qin sozlab, muntazir o'lturub erdi. Zog' daraxtdan parvoz qilib, eshikni to'g'risig'a tushdi. Zog'din rustoiy o'qin otib o'tkardi, qushig'a yem qildi. Kabutar parvoz qilib, sihat⁶ ketti. Agar Zog' o'z jinsi birla sahroda va yo juvaripoyada⁷ va yo eski xirmanlarda yursa erdi, o'q zaxmini⁸ yeb, qushg'a yem bo'lmas erdi.

MAYMUN BILAN NAJJOR⁹

Bor edi Kashmir¹⁰ navohinda¹¹ tog',
Bog'i Eram¹² rashkdin ko'ksida dog'.

Anda imoratga yaroqliq yag'och,
Yetti quloch bo'yi, eniga – quloch.

Bor edi cho'x¹³ ne'mati alvonlari¹⁴,
Xurram-u ma'mur¹⁵ edi hayvonlari.

Zulf¹⁶ kabi sunbuli¹⁷ xushbo'lari,
Rohatijon erdi oqar suvlari.

---

¹ **Mehmonsaro** – mehmonxona.

² **Jo'y** – ariq, anhor, oqar suv.

³ **Rustoiy** – qishloqi; majozan: nodon, ahmoq.

⁴ **Azbaroyi** – uchun, sababli.

⁵ **Sayd** – ov.

⁶ **Sihat** – sog'-omon.

⁷ **Juvaripoya** – jo'xorizor.

⁸ **Zaxm** – zarb, jarohat.

⁹ **Najjor** – duradgor, imorat yasovchi usta.

¹⁰ **Kashmir** – Shimoliy Hindistondagi voha va shahar.

¹¹ **Navohin** – atrof, tevarak, chegara.

¹² **Bog'i Eram** – afsonaviy jannat bog'i.

¹³ **Cho'x** – ko'p.

¹⁴ **Alvon** – rang-barang, turli-tuman.

¹⁵ **Ma'mur** – obod, farovon; bu yerda: to'q.

¹⁶ **Zulf** – soch.

¹⁷ **Sunbul** – xushbo'y va gullari halqa-halqa giyoh. Qizlarning sochiga nisbat beradilar.

Uyding ulug‘roq¹ edi bir gulbune²,
Anda vatan tutmish edi Maymune.

Jon sonub³ o‘zni, uyin aytardi tan,
O‘qur edi qissayi «hubbul vatan»⁴.

Yer edi ko‘ngli tilagan mevasin,
Boshlar edi odamilik shevasin⁵.

Bir kuni najjori xiradmandi fard⁶,
Ko‘ngli yag‘och yo‘qligidan qildi dard⁷.

Uylaki, nav⁸ kissalarin qistari,
Rasm edi najjor yag‘och istari.

Egdi kulah⁹ go‘shasini¹⁰ farrasin¹¹,
Belga suqub teshasi-yu arrasin.

Bordi o‘shal toqg‘a – mavquf¹² edi,
Ezgu yag‘ochlar anga ma‘ruf¹³ edi.

Shahmi zindonidin ozod o‘lib,
Tog‘ni Shiriniga Farhod o‘lib¹⁴.

---

¹ **Ulug‘** – bu yerda: katta.

² **Gulbun** – gul tupi.

³ **Sonmoq** – bilmoq, hisoblamoq.

⁴ **Hubbul vatan** – vatan muhabbati.

⁵ **Sheva** – odat, ravish; hunar.

⁶ **Fard** – yakka, yagona.

⁷ **Dard qilmoq** – bu yerda: tashvishga tushmoq.

⁸ **Nav** – yangi.

⁹ **Kulah** – bosh kiyim.

¹⁰ **Go‘sha** – chet, chekka, burchak.

¹¹ **Farr** – go‘zallik; dabdaba, hashamat.

¹² **Mavquf** – to‘xtash; tegishli.

¹³ **Ma‘ruf** – ma‘lum, mashhur.

¹⁴ Bu yerda «Farhod va Shirin» dostoniga ishora qilinmoqda.

Sonur edi o‘zini tog‘ xisravi¹,
Tog‘ni uqub Dehlavii ma’navi(y)².
Borib anga, kesti yag‘och reshasin³,
Qo‘ydi u yerda unutilib teshasin.
Bordi yana – kesti bo‘lak bir yag‘och,
Yormog‘ini fikriga qildi iloj.
Bolta bilan bir uchini yordi ul,
Pona qo‘yub, tesha sari bordi ul.
Tushti banogah⁴ anga Maymun ko‘zi,
Oqil-u dono sonub ul dam o‘zi(n).
Aydi: «Ulus⁵ ichra bu bir kasb erur,
«Kasb»ni kessang boshini, «sab»⁶ erur.
Kissayi purzar⁷ emish elga hunar,
Behunar elni o‘xiyur⁸ (rishi)⁹ xar¹⁰.
Man dog‘i najjorlig‘in¹¹ o‘rganay,
Zuryalarim¹² barchasig‘a o‘rgatay.
Jahd qilib turdi ravon borg‘ali,
Ya‘ni yag‘och qolmishini yorg‘ali.

---

¹ **Xisrav** – podshoh, hukmdor.

² Bu yerda buyuk shoir Xusrav Dehlaviy nomi vositasida so‘z o‘yini qilinmoqda: o‘zini tog‘ xisravi (podshohi), tog‘ni esa ma’naviy jihatdan (Xusrav) Dehlavii ma’naviy hisoblar edi, ya‘ni duradgor uchun tog‘ Xusrav Dehlaviy kitobiga o‘xshar edi.

³ **Resha** – ildiz, tomir.

⁴ **Banogah** – kutilmaganda, daf‘atan.

⁵ **Ulus** – xalq, el.

⁶ *Bu yerda:* arab yozuvi asosida so‘z o‘yini qilingan: «kasb» so‘zining bosh harfi o‘chirilsa, «sab» qoladi. **Sa‘b** – qiyin, og‘ir degani.

⁷ **Purzar** – bu yerda: pulga to‘la.

⁸ **O‘xiyur** – aytadilar, hisoblaydilar.

⁹ **Rish** – soqol.

¹⁰ **Xar** – eshak.

¹¹ **Najjorlig‘** – duradgorlik, ustalik.

¹² **Zurya** – bu yerda: zurriyod, avlod.

Bar sari on cho‘bi kafida rasid,
Kibri hunar didu kaduro nadid¹.

Mindi yag‘och ustuga najjordek,
Kosibi purkardau² purkordek³.

Ketti hunar shavqi bila g‘ussasi,
Tushti yag‘och ayrisiga xossasi⁴.

Bas, keynidin bo‘ldi tutulmog‘lig‘i,
Mumkin emas bo‘ldi qutulmoqlig‘i.

Odamini jinsida yo‘q qissasi,
Qoldi ani xossasini hissasi.

TUYA BILAN BO‘TALOQ

Bor edi Farg‘onada bir sorbon⁵,
Tevasi⁶ bor erdi, tug‘ub nogahon.

Ahli ayoli⁷ ani bor erdi cho‘x,
Ozuqadin kulbasida narsa yo‘x.

Hosili dunyo⁸ edi bir tevasi,
Emadig‘on orqasidin bo‘tasi.

Bir kuni u tevasini qo‘mladi⁹,
Ortadig‘on yuklarini jo‘mladi¹⁰.

---

¹ «Yorib qo‘yilgan yog‘och yoniga bordi-yu, hunar o‘rganish shavqi bilan bo‘lib, orqasida turgan baloni ko‘rmadi».

² **Purkarda** – tajribali, ko‘pni ko‘rgan.

³ **Purkor** – tajribali, ko‘pni ko‘rgan, ishchan.

⁴ **Xossa** – biron narsaga tegishli, taalluqli. Bu yerda: maymunning dumi ma‘nosida kelyapti.

⁵ **Sorbon** – tuyachi, tuya yetaklovchi.

⁶ **Teva** – tuya.

⁷ **Ahli ayol** – bola-chaqa.

⁸ **Hosili dunyo** – dunyoda orttirgan narsasi, ishongan boyligi.

⁹ **Qo‘mladi** – cho‘ktirdi.

¹⁰ **Jo‘mladi** – jamladi.

Yuklari erdi og'ir-u yo'l yiroq,
O'rtadi tayloqini¹ nori firoq².

Fasli tamuz³ erdi, havo cho'x isig',
Yo'lda temurdek edi, qumlar qiziq.

Och o'tina kuydi anodin⁴ judo,
Modarini⁵ mehrida erdi ado.

Jahd ila yetmay anosin keynidin,
Qumda kuyardi g'ami ul siynadin⁶.

Og'di yuki yo'lda o'shal sorbon,
Yerga cho'kurdi tuzatay deb ravon.

Qoldi horib anosi arqosidin⁷,
Yondi haroratlari yag'mosidin⁸.

Yuzlanib aytdi: «Ayo, berahm enam,
Kuydi-yu, yondi-yu, tutashti tanam.

Asta yurusang na bo'lur, man yetay,
Tashna bo'lub hordim-u qoldim, emay».

Aydi anosi balosig'a⁹ boqib,
Ko'zlarini yoshlari suvdek oqib:

«Ko'rki, burunduq kishini qo'lida,
Bu kishini ko'zlari o'z yo'lida.

Manda agar zarra kabi ixtiyor –
Bo'lsa edi, bo'lmas edim zeri bor»¹⁰.

---

¹ **Tayloq** – bu yerda: bo'taloq.

² **Nori firoq** – ayriliq azobi.

³ **Tamuz** – yoz, saraton.

⁴ **Ano** – ona.

⁵ **Modar** – ona.

⁶ **Siyna** – bu yerda: ona ko'kragi.

⁷ **Arqosidin** – orqasidan.

⁸ **Yag'mo** – talon-toroj. Bu yerda issiq azobi ko'zda tutilmoqda.

⁹ **Balo** – bola.

¹⁰ **Zeri bor** – yuk ostida (qolmoq).

TOSHBAQA BILAN CHAYON

Yaxshilar andog‘ aytmishlarki, Sangpusht¹ Iroqdin Hijozga borur erdi. Bir Chayon anga yo‘ldosh bo‘ldi. Ikisi ketib borur erdi, ammo Sangpusht bag‘oyat² sohibifahm – farosatlik erdi, toinki cho‘x safarlarda yaxshi-yamonlar birla yurub, ko‘b tajribalar hosil qilg‘on erdi. Ammo Chayonga inon-ixtiyorini verub³, bodiyalar⁴ qat‘ edub⁵ borur erdi. Shul orada banogoh bir nahri azim⁶ paydo bo‘ldi. Ikisi o‘tmoqqa qasd qildilar. Sangpusht birla Chayon o‘tmoqqa yo‘l topmay, tafakkur yog‘ochi anga ko‘pruk bo‘lurg‘a ojiz va tadbir qamuchi sol bo‘lurg‘a nobudu nochiz⁷. Oxir ul-amr⁸ Sangpusht mustajobi da‘vadek⁹ murod hadafiga¹⁰ maqrun¹¹ o‘lub, shinovarlik¹² birla muddao istid‘osi¹³ sohiliga o‘zini oldi, nori yoqig‘a o‘tub, qoz-u¹⁴ o‘rdakdek silkinib turdi. Banogoh orqasiga boqti, ko‘rdiki, yo‘ldoshini oti horug‘on, poyluchchak tag‘olardek nayzasini kiftiga tashlab, yuqori va quyi yurur erdi¹⁵. Anda Sangpusht aydiki:

– Mo‘jib¹⁶ nadur – buyon o‘tmaysiz?

Kajdum¹⁷ aydi:

– Ko‘zyoshicha suv bo‘lsa, bizga ma‘zur tutung.

---

¹ Sangpusht – toshbaqa.

² Bag‘oyat – g‘oyatda, juda, nihoyatda.

³ Verub – berib.

⁴ Bodiya – cho‘l, dasht, biyobon, sahro.

⁵ Qat‘ edub – bosib o‘tib.

⁶ Nahri azim – katta daryo.

⁷ Tafakkur kuchi bunga ko‘prik va tadbir qamishi sol (kema) bo‘lishga ojiz.

⁸ Oxir ul-amr – nihoyat, oqibatda.

⁹ Mustajobi da‘va – duosi qabul bo‘ladigan.

¹⁰ Hadaf – nishon.

¹¹ Maqrun – yaqin.

¹² Shinovar – suzuvchi.

¹³ Istid‘o – iltimos, so‘rash, yalinib-yolvorish.

¹⁴ Qoz – g‘oz.

¹⁵ Bu yerda Chayonning suvdan qo‘rqib, nayzasini kiftiga tashlab, yuqori va quyi yurishi qurolini yelkasiga osib, oyoqyalang u yoqdan bu yoqqa yuruvchi posbonga o‘xshatilyapti.

¹⁶ Mo‘jib – sabab.

¹⁷ Kajdum – chayon.

Sangpusht aydi: «Yo‘ldosh bo‘lmoq sharti bul ermaski, oz hodisa birla hamrohliq rasmini bartaraf qilsam. Avloroq¹ uldurki, tag‘oni o‘tkarib qo‘ysam, yaxshi bo‘lur. Burung‘ilar masalidurki: «Yaxshiliq qil, suvg‘a sol, baliq bilur, baliq bilmasa, Xoliq² bilur». Anda Sangpusht hutchav yag‘ochini qo‘lg‘a olib³, oz harakat birla najot sohilig‘a o‘zini oldi. Aydi:

– Ey birodar, sani daryodan o‘tkazgali o‘g‘radim⁴. Mani ustimga mingil va lekin bejo harakat qilmag‘ilki, o‘z joningga jabr qilursan.

Anda Chayon aydi:

– Har kim o‘z maslahatini o‘zi bilur.

Andin so‘ng Sangpushtni orqasig‘a mindi. Daryog‘a tushib oqdilar. Zamonedin so‘ng Chayoni mazkur tebrana berdi. Sangpusht aydi:

– Bul bejo harakatdin muddao nimadur?

Chayon aydi:

– Bu kun maydongni vase⁵ topdim. Burung‘i yaxshilar «Eshak o‘yuni qirq yilda va yana it o‘yuni bor anda», debdurlar. Bul fo‘lod⁶ nayzamni yakjirma qalqoningga⁷ ozmoyish⁸ qiloyin derman.

Anda Sangpusht aydi: «G‘olibo uldurki: «O‘z do‘sti dilin resh⁹ aylayur jahldinkim, ul urur o‘z mushtini devorg‘a!» Anda Sangpusht aydi:

– Sani bu xorsifat¹⁰ nayzayi bemajoling¹¹ mani bu yakjirma qalqonimg‘a ne kor¹² qilsin?

---

¹ Avlo – yaxshi, afzal.

² Xoliq – Yaratuvchi, Xudo.

³ Suvga suzishga hozirlanib.

⁴ O‘g‘ramoq – yo‘l olmoq, mo‘ljallamoq.

⁵ Vase⁷ – keng.

⁶ Fo‘lod – po‘lat; o‘tkir, tez.

⁷ Yakjirma qalqon – toshbaqaning yaxlit kosasi.

⁸ Ozmoyish – sinash, imtihon.

⁹ Resh – yara, jarohat.

¹⁰ Xorsifat – tikanga o‘xshash.

¹¹ Bemajol – ojiz, kuchsiz.

¹² Kor – bu yerda: ta‘sir.

Anda Chayon aydi:

– Bilganing yo‘qmuki, aqrabni¹ muddaosi nish urmoqdur xoh do‘st ko‘ksina va xoh dushman orqasina!

Qit‘a:

Har kimi odati zamima² bo‘lur,
Beirodat³ zuhur etar⁴ andin.
Toshdin nish⁵ ayari yo‘q aqrab,
Garchi mundoq demak ajab sandin.

Anda Sangpusht aydi:

– Ishonmagil do‘stingg‘a, samon tiqar po‘stingg‘a. «Oshnongdin tob» debdurlar. Ey do‘stum, suv uzra jasadimiz xasdek yurmagi tokay? Bu bahri⁶ amiq⁷ javohirlarin tamosho qilmoq kerak, – deb g‘avvoslardek⁸ bir g‘o‘ta⁹ urdikim, ul javohir termoqda qoldi va bul jon bermog‘da qoldi.

Naql

...Ibrohimbek... bog‘inda tab‘i tund¹⁰, lavand¹¹ bir bog‘boni bor erdi. Ani bog‘boni o‘zini bog‘bone sonub, olti tub daraxtni ho‘l shoxini quruq shoxiga payvand qilur erdi va yana bu aql-u farosati birla o‘zini olamni bog‘bonidek sobit qadam olur erdi.

---

¹ **Aqrab** – chayon.

² **Zamima** – yomon, yaramas.

³ **Beirodat** – beixtiyor.

⁴ **Zuhur etish** – ko‘rinish, namoyon bo‘lish.

⁵ **Nish** – zaharli jonivorlarning chaqish a‘zosi.

⁶ **Bahr** – ummon, dengiz.

⁷ **Amiq** – chuqur, teran.

⁸ **G‘avvos** – suvga sho‘ng‘uvchi.

⁹ **G‘o‘ta urish** – suvga sho‘ng‘ish.

¹⁰ **Tund** – tez, g‘azabli.

¹¹ **Lavand** – yalqov, tanbal, dangasa, bo‘shang.

Naql

...bir odam yaxshi ko'rgan to'ppisini¹ tez suvga oqizib, harchand taraddud bila ololmadi. Mahrum bo'lub qaytur erdiki:

– Yo'qolg'oni ham xo'b bo'ldi², boshimg'a ham tor kelur erdi, – deb.

Naql

...zangi³ yo'l uzasidin bir oyina topib oldi. Oyinada o'zini aksi nomu-borakini ko'rub, oyinani yerga urub, anga necha ayblar qo'yub, aytur erdiki:

– Bul o'zi yaxshi mato' bo'lsa, yo'l uzra yoturmidi?!

YODGOR PO'STINDO'Z

Odamizod arosinda Yodgor otlig' bir odam bor erdi. Goho o'zini o'tkir so'fiy⁴ ot qo'yar, goho mirishkori⁵ hushyor va donishmandi ro'zgor olib aytur erdiki:

– O'n yoshimda hazrati Nuh payg'ambarni obi azobda⁶ qolg'onlarida kemalarin itorib, boham⁷ erdim.

Va yana aytur erdiki:

– Andog' ham ermas. O'n besh yoshimda hazrati Ibrohim alay-hissalomni kofirlar manjanaqqa⁸ solib o'tga otarda bir poyasinda⁹ hozir erdim.

Boz aytur erdiki:

---

¹ To'ppi – do'ppi.

² Xo'b bo'ldi – yaxshi bo'ldi.

³ Zangi – qora tanli, habash, negr.

⁴ So'fiy – tasavvuf tariqati namoyandasi.

⁵ Mirishkor – o'z ishining ustasi.

⁶ Obi azob – azob suvi. Bu yerda: Nuh davridagi to'fon ko'zda tutilmoqda.

⁷ Boham – birga.

⁸ Manjanaq – palaxmon.

⁹ Poya – joy.

– Andogʻ ham ermas. Yigirma besh yoshimda hazrati sultoni orifin¹ Xoja Ahmad Yassaviy xonaqohlarin² obod qilurda loy tepib, xisht bergan man erdim.

Ul yerda oʻlturgʻon yor-joʻralari aytur erdiki:

– Ey Yodgor aka, rost naql qiling...

Aytur erdiki:

– Qul Muhammad Bahodirdin boʻlagini bilsam, Xudo ursun!

Yodgorning poʻstin tikkanin koʻrsangiz, chokidin barmoq oʻtar erdi. Bozorga olib chiqsa, xaridorlar barmogʻini chokiga suqub, aytur erdiki:

– Bu na tikish?

Ul javob berurki:

– Musht oʻtmasa, xoʻb tikish!

Oʻzi din, ilmi sunnatga³ amri maʻruf⁴ qilgʻuchi erdi, to onki taho-ratda qoʻl-oyoqni bandigʻacha yuvmogʻni farz⁵-sunnat ekanin bilmay, uch angushtni⁶ birin yuvub, ikkisini yuvmay qoʻyar erdi.

«ZARBULMASAL» ASARI HAQIDA

Taʻkidlanganidek, zarbulmasal – masallar yigʻindisi demakdir. *Masal* soʻzi bir vaqtlar hozir biz qoʻllaydigan maqol qoʻshib gapirish, oʻxshatishlar qilish, dalil keltirish maʼnolarini ham anglatadi. Zarbulmasalda u yoki bu hikoya tarkibida, ularning xulosasi oʻrnida maqol, matallar keltiriladi. Zarbulmasal adabiyotimiz tarixida oʻziga xos taʼsirchan adabiy janr sifatida yashab kelgan. Zarbulmasal koʻproq axloqiy-taʼlimiy

---

¹ **Sultoni orifin** – oriflar sultoni. **Orif** – maʼrifat sohibi, Oллоhni tanigan kishi, komil inson.

² **Xonaqoh** – soʻfiylar yigʻiladigan, zikr tushadigan joy.

³ **Sunnat** – yoʻl, ravish, odam. Muhammad alayhissalomning yoʻli va qilgan ishlari.

⁴ **Amri maʻruf** – savob ishlarga daʼvat qilish.

⁵ **Farz** – bajarilishi zarur boʻlgan ish.

⁶ **Angusht** – barmoq.

hikoyalardan iborat bo‘lib, maqol, matallar, ularning tarbiyaviy xulosasini o‘zida mujassam etadi. Bu janrdagi asarlarning asosiy xususiyati ularda majoziy usul qo‘llanilishi, ya’ni voqea va hodisalar hayvonlar, qushlar tilidan hikoya qilinishini bilib oldingiz. Asarlarning mualliflari tanqid qilinajak kishilar ta’qibidan cho‘chib shu usulni qo‘llaganlar. Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarida ham garchi Buxoro, Qo‘qon singari joy nomlari aniq ko‘rsatilsa-da, u yerlarni boshqargan hukmdorlar, turli darajadagi zodagonlar fe‘l-atvori qushlar timsolida ifoda etiladi.

«Zarbulmasal» tarkibidagi mashhur masallardan biri «Maymun bilan najjor» masali hisoblanadi. Bu masalda tasvirlanishicha, Hindistonning Kashmir viloyati atrofidagi tog‘da bir maymun rohat-farog‘atda, o‘rmondagi daraxtlarning behisob mevalaridan xohlaganicha totinib, umrguzaronlik qilar edi. Nogoh bu tog‘ o‘rmoniga bir najjor, ya’ni duradgor yog‘och kesish uchun keladi. U bir daraxtni kesib, boshqasiga ketar ekan, u joyda teshasini unutib qoldiradi. Najjorning yumushini kuzatib turgan maymunga uning hunari oddiy bir ishdek tuyuladi. Xayoliga keladiki, bu ishni o‘zi qoyillatib, kelgusi avlodlariga ham osongina o‘rgatib qo‘ysa. Najjorning yo‘qligidan foydalangan maymun chala qolgan daraxtni kesmoq uchun uning ustiga minib, ishni o‘zicha davom ettiradi. Shunda daraxt tanasi orasiga qistirilgan pona chiqib ketib, maymunning dumini qisib qoladi. Jon holatda bu ahvoldan qutulmoqni istagan maymun dumining bir qismi daraxt orasida qolib ketadi.

Har qalay, shoir bu masal orqali aytmoqchi bo‘lgan fikrni angladingiz. Har qanday hunarning o‘ziga xos sir-u sinoati, yillar davomida o‘zlashtiriladigan nozik jihatlari bo‘lishini anglamaguncha kishi biror natijaga erishishi mumkin emasligi ma’lum, albatta. Ustoz ko‘rmagan shogird har maqomga yo‘rg‘alar deganlaridek, masaldagi o‘zbiarmon maymun ham ayanchli, ham kulgili holga tushadi. Hamma zamonlarda bo‘lgani singari, Gulxaniy zamonida ham qo‘lidan kelmagan ishga urinib, dovruq top-

moqchi bo'lgan, natijada ham o'zini, ham xalqni qiynaydigan turli darajadagi kishilar ko'plab uchragan. Mazkur masalni mana shunday kishilarga nisbatan shoirning achchiq kinoyasi, xolis bahosi deb tushinish to'g'ri bo'ladi.

Nazariy ma'lumot

MASAL HAQIDA TUSHUNCHA

«Masal» so'zi arab tilida *namuna, misol* degan ma'noni anglatadi. Biz biror-bir fikrni tushuntiradigan bo'lsak, *masalan* so'zini ishlatishimizning boisi ham shunda. Badiiy adabiyotda *masal* so'zi mustaqil adabiy janr ma'nosida keladi. Masal didaktik, ya'ni axloqiy-ta'limiy janrdir. Bu janrga mansub asarlar she'riy yoki nasriy shaklda bo'lib, kichik hajmda bitiladi. Masal majoziy, ko'chma ma'nodagi asar hisoblanib, unda jamiyat, insonlar hayotidagi voqealar, ular o'rtasidagi munosabatlar hayvonlar, qushlar, buyumlar, o'simliklar vositasida tasvirlanadi. Bunday asarlar tanqidiy ruhda yaratilgani uchun unda hajviy tasvir, mutoyiba, kinoya ustun bo'ladi. Masaldagi voqealar bayoni xuddi ertak, latifalarga o'xshasa-da, asar yakunida ta'limiy xulosa chiqariladi.

Masal janri qadim tarixga ega. Uning mukammal namunalarini miloddan avvalgi VI–V asrlarda buyuk masalnavis Ezop ijodida uchratamiz. Sharq adabiyotining atoqli namoyandalari Farididdin Attor, Navoiy o'z asarlarida masaldan unumli foydalanganlar.

Fransuz adibi Lafonten, ispaniyalik adib Lope de Vega, rus adiblari I. Krilov, S. Marshak, S. Mixalkovlar masallarning ajoyib namunalarini yaratganlar. Bugungi o'zbek adabiyotida Sami Abduqahhor, Olim Qo'chqorbekov, Muxtor Xudoyqulov, Yamin Qurbon kabi masalchi shoirlarimiz ushbu janrda faol ijod qilmoqdalar.

Savol va topshiriqlar

1. Gulxaniy haqida bilganlaringizni gapirib bering.
2. «Kabutar bilan Zog'» hikoyatidan qanday ma'no uqdingiz?
3. Qo'lidan kelmagan ishga uringan kishi, albatta, sharmanda bo'ladi, degan fikr qaysi masalda aks etgan?
4. «Tuya bilan Bo'taloq» hikoyati nima haqda? Bo'taloq onasidan nega xafa bo'ldi? Ona tuyaning javobini sharhlang.
5. «Toshbaqa bilan Chayon» hikoyati mazmuni orqali qanday ibratli fikr ilgari surilgan? Tushuntirib bering.
6. O'z ahvolidan doim shikoyat qilib yurish, noshukurlik illatlari fosh qilingan hikoyani topib, sharhlashga urinib ko'ring-chi.
7. «Yodgor po'stindo'z» hikoyalarida qanday xulqli odamlar hajv qilinadi?
8. «Zarbulmasal»dan keltirilgan naqllardagi odamlarning latifanamo holatini sharhlang.
9. «Zarbulmasal» deb qanday asarga aytiladi?
10. Daftaringizga «Zarbulmasal»dagi maqol va iboralarni ko'chirib oling. Ularni hozirgi maqollar bilan taqqoslang.

Avaz O'TAR (1884–1919)

O'zbek mumtoz adabiyotining taniqli vakili Avaz O'tar o'g'li o'zining ma'rifatparvarlik ruhidagi asarlari bilan adabiyotimiz tarixida alohida o'rin tutadi. Avaz O'tar o'g'li 1884-yil 25-avgustda Xiva shahrida hunarmand oilasida tug'ilgan. Shoirning otasi Polvonniyoz O'tar Gadoy-niyoz o'g'li sartarosh edi. Xalq o'rtasida usta O'tar nomi bilan mashhur bo'lgan bu kishi san'at va adabiyotga juda qiziqar, o'z zamonasining yetuk adiblari Ogahiy, Komil Xorazmiy, Mujrib Xonaxarobiy, Bayoniy kabi shoirlar bilan do'stona munosabatda bo'lib, tez-tez suhbatlashar, doimiy muloqot qilar edi.

Usta O'tar o'z uyida yuqorida tilga olingan shoir-u san'atkorlar, madaniyat ahli bilan suhbatlar uyushtirar, tabiiyki, Avaz ham ularda ishtirok etardi. Yosh Avazning she'riyatga erta havas qo'yishining sababi ham shunda bo'lsa, ajab emas.

Otasi Avazni sakkiz yoshida maktabga beradi. Avaz maktabdan keyingi tahsilni madrasada davom ettiradi. U Xo'ja Hofiz, Nizomiy, Jomiy, Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy ijodini qiziqib o'rganadi. Bundan tashqari, Munis, Ogahiy, Komil, Feruz kabi shoirlar bilan yaqindan muloqotda bo'ladi. Ular ta'sirida she'rlar yoza boshlaydi va tez orada iste'dodli shoir sifatida taniladi. Ma'lumotlarga ko'ra, Avaz O'tar o'n to'rt yoshlaridayoq she'r

yoziqshga kirishgan, o'n sakkiz yoshlarida yetuk shoir nomini olib, ko'pchilikning e'tiboriga tushgan. Iste'dodli shoir Avaz O'tar to'g'risidagi xabarlar xon saroyigacha yetib boradi. Uni saroyga taklif etadilar. Shoir bir qancha vaqt Xiva xoni saroyida ijod qiladi. Biroq uning bu yerdagi faoliyati ko'p davom etmaydi. Avvalo, saroydagi biqiq ijodiy muhit shoirning ko'nliga o'tirmaydi, qolaversa, uning she'rlariga hasad bilan qaragan ayrim kimsalar turli bo'htonlar to'qib, Avazni xonga yomon ko'rsatadilar. Xonning buyrug'i bilan shoirni 200 darra urib jazolaydilar va, hatto, uni aqldan ozganga chiqarib, yomonotliq qiladilar. Tazyiq va xo'rliklardan bezgan shoir saroyni tark etadi va ota kasbi sartaroshlik bilan tirikchilik qila boshlaydi, ijod bilan qizg'in shug'ullanadi. Biroq shoirga nisbatan tazyiqlar tag'in davom etadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II vafotidan so'ng otasi o'rniga taxtga o'tirgan Isfandiyorxon ham unga zulm qiladi, sog'lig'i busiz ham nochor bo'lgan Avazni bog'lab 50 darra urdiradi. Ma'naviy va jismoniy qiynoqlardan muttasil azob chekkan shoir uzoq yashay olmaydi – o'ttiz besh yoshida vafot etadi.

Avaz O'tar mumtoz she'riyatning g'azal, muxammas, masnaviy, mustazod, ruboiy, qit'a kabi keng tarqalgan janrlarida ajoyib asarlar yaratdi. Shoir o'z she'rlarini to'plab kattagina devon tuzgan va uni «Saodatul-iqbol» deb nomlagan. Asarlar to'plami bir necha marta nashr etilgan.

Avaz O'tar turli mavzularda qalam tebratdi. Uning muhabbat haqidagi nozik hislarni uyg'otuvchi she'rlari hozirgacha kuyga solinib ijro etilayotgan bo'lsa, ma'rifatparvarlik ruhidagi asarlari ilm olishga, ma'rifatli bo'lishga da'vat bo'lib yangramoqda. Ular orasida, ayniqsa, «Til» she'ri alohida diqqatga sazovordir. U g'azal shaklida bitilgan bo'lib, Siz-u bizni til o'rganishga, ayniqsa, «g'ayri tilini bilishga sa'y qilish»ga, ya'ni chet tillarni o'rganishga da'vat qilishi bilan muhim. Darhaqiqat, xalqimiz «Til bilgan el biladi», deb bejizga aytmaydi. Shoir tilni insonlar, turli millatga mansub kishilarni birlashtiradigan, do'stlashtiradigan «robitai olamiyon» – kishilarning aloqa vositasi deb ataydi. Shuning

uchun ham o'zgalar tilini ona tilidek bilish «foydai kondir» deydi. Shoirning ma'rifatparvarlikni targ'ib etuvchi asarlaridan yana biri – «Maktab» she'ridir. G'azal shaklidagi bu she'rda Avaz maktabni ilm-madaniyat manbayi sifatida ta'riflab shunday deydi:

Avaz himmatni qil oliy ocharg'a emdi maktabkim,
Baloi jahl-u nodonlikni barbod etgusi maktab.

Yuqorida biz ta'rif bergan «Til», «Maktab» she'rlarining o'zi ham shoirning ilm-fan jonkuyari, ma'rifat kuychisi bo'lganidan dalolat beradi.

Avaz O'tarning «Fidoi xalqim» deb boshlanuvchi g'azalida shoirning mazlum xalq ahvoliga achinishi, uning mashaqqatli hayotidan cheksiz afsuslanishi yaqqol sezilib turadi. Shoir o'zi mansub xalqqa jonini fido qilishga tayyor:

Fidoi xalqim bo'lsun tanda jonim,
Bo'lub qurbon anga ruhi ravonim.

Gar o'lsam darbadar mazlumlar uchun,
Budur maqsudi qalbi notavonim.

Na yaxshi o'ylakim, ma'qul-u manzur,
Avaz, xalqim uchun to'kulsa qonim.

Avaz O'tar she'rlari mazmun jihatdan chuqur, ta'sirchanligidan tashqari, ixcham va ravon bitilgan. Ushbu asarlar o'quvchini charchatib qo'ymaydi. Har bir she'rda kishi yuragini jizillatadigan his, joziba sezilib turadi. Shuning uchun ular ravon o'qiladi, tez tushuniladi va tez yodda qoladi.

Avaz O'tarning o'zbek adabiyotidagi o'rni buyuk. Shoir o'zbek ma'rifatparvarlik she'riyatini yuqori bosqichga ko'targan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Hamza kabi shoirlar qatorida hurmat bilan tilga olishga loyiq ijodkor sifatida biz uchun qadrlidir.

* * *

Har tilni biluv emdi bani odama jondur,
Til vositai robitai olamiyondur.

G'ayri tilini sa'y qiling bilgani, yoshlar,
Kim ilm-u hunarlar bilonki ondin ayondur.

Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,
Bilmakka oni g'ayrat eting foida kondur.

Ilm-u fan uyig'a yuboringlar bolangizni,
Onda o'qug'onlar bori yaktoyi zamondur.

Zor o'lmasun onlar dog'i til bilmay Avazdek,
Til bilmaganidan oni bag'ri to'la qondur.

* * *

Ochinglar, millati vayronni obod etgusi maktab,
O'qusin yoshlarimiz ko'nglini shod etgusi maktab.

Dil-u jon birla el maktab ocharga ijtihod etsin,
Nedinkim, bizni g'am qaydidin ozod etgusi maktab.

Ko'ngullarning sururi, dog'i ko'zlar nuridur farzand,
Alarning umrini, albatta obod etgusi maktab.

Ota birla onaga farz o'qitmoq bizni majburiy –
Ki bizni yaxshiliq qilmoqqa mu'tod etgusi maktab.

Qayu millatga bizdek gar nasimi inqiroz yetsa,
Anga, albatta, mustahkamlik ijod etgusi maktab.

Bu ne navmidlikdur, maktab ochsak, oqibat bizni,
Aro'si kom ila maqsudga domod etgusi maktab.

Avaz, himmatni qil oliy ocharg'a emdi maktabkim,
Baloyi jahl-u nodonlikni barbod etgusi maktab.

* * *

Fidoi xalqim o'lsun tanda jonim,
Bo'lub qurbon anga ruhi ravonim.

Gar o'lsam darbadar mazlumlar uchun,
Budur maqsudi qalbi notavonim.

Mani solsa fano yo'liga davron,
Yurur ustimdin avlodi zamonim.

Umidim: yashasin maktab bolasi,
Alar har biri bir sheri jayonim.

Na yaxshi o'ylakim, ma'qul-u manzur,
Avaz, xalqim uchun to'kulsa qonim.

* * *

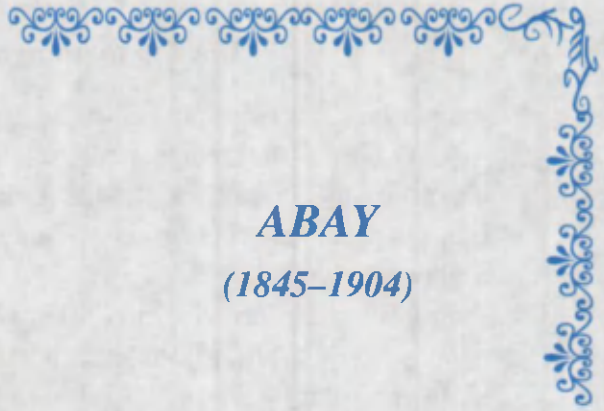
Biling, ushbu zamon g'amnokidurman,
Kuyib o'rtanmish elning xokidurman.
Avazkim, nazm elin cholok'idurman,
Boshin olmoqqa xonning pokidurman.

---

¹ Cholok – chaqqon, ziyrak.

Savol va topshiriqlar

1. Avaz O'tar hayoti va ijodi haqida so'zlab bering.
2. Avaz O'tarning hukmdorlar tomonidan ko'plab tahdid va tazyiqqa uchrashining sabablari to'g'risida mulohaza yuriting.
3. Shoirning xon saroyida uzoq tura olmasligining sabablari nimada deb o'ylaysiz?
4. Shoir «Til» she'ri orqali xorijiy tillarni bilish kishi va jamiyat hayotiga qanday ijobiy ta'sirlar ko'rsatishini bashorat qiladi?
5. «Til» she'ridagi «Til vositai robitai olamiyondur» degan jumlaning ma'nosini tushuntirib bering.
6. Avaz O'tar «Fidoi xalqim...» she'rida xalqqa o'z muhabbatini qanday badiiy vositalar orqali ifoda etgan? Fikringizni misollar bilan isbotlang.
7. Uyda «Til» she'rini yod olib keling.

ABAY
(1845–1904)

Abay Qo'nonboyev qozoq mumtoz adabiyotining asoschilaridan biri, buyuk shoir va ma'rifatparvar hisoblanadi. Shoirning asl ismi Ibrohim bo'lib, Abay uning taxallusidir. Shoir 1845-yil 10-avgustda Qozog'istonning Yettisuv viloyati Chingiztog' (hozirgi Abay) tumanida chorvador boy oilasida tug'ildi. Avval Yettisuvdagi Ahmad Rizo madrasasida o'qidi. Keyinchalik rus maktabiga qatnab rus tili va adabiyotini o'rgandi. Bo'lajak shoir bir tomondan Sharq allomalari – Firdavsiy, Nizomiy, Navoiy, Fuzuliy ijodidan bahramand bo'lgan bo'lsa, rus tili orqali rus va g'arb adabiyoti vakillarining ijodi bilan yaqindan tanishdi.

Shoirning ijodi yoshlik chog'laridan she'r yozish va o'lan aytishdan boshlandi. Abay o'zigacha og'zaki kuylab kelingan o'lanlarni yozma adabiyotga olib kirgan shoirdir. Shoir o'lanlarni yozma yaratishdan tashqari, ularga kuy bastalab, mahorat bilan kuylagan. U bastalagan 17 ta o'lan kuyi hozirgacha oqinlar tomonidan sevib ijro etilyapti.

Abay ma'rifatparvar shoir edi. U o'z she'rlarida tarqoq qozoq qabilalarini birlashishga, hamjihatlikka chaqirdi, ilmli va ma'rifatli bo'lishga undadi. Shoir bir o'lanida:

O'zi bilan yovlashgan yurtim, tingla!
O'zi bilan dovlashgan yurtim, tingla!
Dardingga davo bo'lsin o'lanlarim,
Bir-birini ovlashgan yurtim, tingla! –

deya iztirob chekadi. Abayning «Sho'rlik qozog'im», «Boy bolasi bilan kambag'al bolasi», «Ilm o'rgan», «O'lan» kabi she'rlarida ham ilg'or millatlardan o'mak olib qoloqlikdan chiqish, chidam va mashaqqat bilan ilm-fanni egallashga da'vat yaqqol sezilib turadi. Shoir yirik voqeaband asarlar ham yaratgan. Uning «Iskandar», «Mas'ud», «Azim rivoyati» kabi dostonlari hozirgacha el orasida mashhur. Bu teran falsafiylik bilan yo'g'rilgan, ezgulik va yaxshilikka da'vat qiluvchi asarlarni sevimli shoirlarimiz Mirtemir va Uyg'un o'zbek tiliga tarjima qilishgan.

Abay ijodiy merosining salmoqli qismini xalqni ilm-ma'rifatga, madaniyatga da'vat qiluvchi «Naqliya so'zlar» majmuasi tashkil etadi. Hassos adib va shoir ushbu asarida inson hayotida muhim o'rin tutadigan aql, ilm-ziyo, insof va adolat, yaxshi xulq, muomala madaniyati, din, e'tiqod, davlatni idora qilish, xalqlar, elatlarning ahil, do'stona munosabatda bo'lishlari haqida mulohaza yuritadi. Asar 44 bo'limdan iborat. Buyuk oqin Abay qalamiga mansub ushbu «so'z»larning har biri yoshlar uchun ezgulikka da'vat, yomon xulqlardan ogoh bo'lishga chorlovchi chaqiriqlar sifatida yangraydi. «Naqliya so'zlar» asari o'zbek tilida «Nasihatlar» nomi bilan mashhur bo'lib ketgan. Bu asarni sevimli bolalar yozuvchisi Nosir Fozilov o'zbekchaga tarjima qilgan. Quyida «Nasihatlar» kitobidan ayrim o'gitlar bilan tanishasiz. Qadrli bolajonlar, ushbu pandnoma asarni to'liq o'qib chiqing. Undagi koni foyda nasihatlar sizga abadiy yo'ldosh bo'lishiga aminmiz.

«NASIHATLAR» KITOBIDAN

UCHINCHI SO‘Z

... Bunga dunyoda o‘tgan barcha donishmandlar shunday javob qiladi: har qanday yalqov kishi – qo‘rqoq va g‘ayratsiz bo‘ladi; har qanday g‘ayratsiz, qo‘rqoq kishi – maqtanchoq bo‘ladi; har qanday maqtanchoq, qo‘rqoq kishi – aqlsiz, nodon bo‘ladi; har qanday aqlsiz, nodon kishi – orsiz bo‘ladi; har qanday orsiz kishi – yalqov, kishi oldida tilanchi, ochko‘z, suq bo‘ladi; bunday hunarsiz kishilar hech qachon birovga do‘st bo‘lmaydi.

YETTINCHI SO‘Z

Bola onadan tug‘ilganda ikki odat bilan tug‘iladi. Biri: yesam, ichsam, uxlasam demoqlikdir, albatta; shuningdek, bular tanning sihat-salomatligi uchun zarur hamdir; bular bo‘lmasa – tanda jon ham bo‘lmaydi, o‘smaydi ham, quvvatga ham kirmaydi. Ikkinchisi: ko‘rsam, bilsam demoqlikdir. Bola yoshligida nimani ko‘rsa – shunga talpinadi, yalt-yult etib qaraydi, ko‘rgan narsasini qo‘li bilan ushlab, yuzi-ko‘ziga yaqin olib borib suykagisi, og‘ziga solib tishlagisi keladi. Karnay-surnay ovozi eshitsa – yon-atrofiga alanglab qaraydigan bo‘ladi. Sal kattaroq bo‘lganidan keyin esa, it hursa ham, mol ma‘rasa ham, birov kelsa ham, yig‘lasa ham o‘rnidan tura yugurib chiqib qaraydigan va: «U nima?», «Bu nima?», «U nega unday qildi?», «Bu nega bunday qildi?» deb ko‘zi ko‘rgan, qulog‘i eshitgan narsalarni so‘raydigan bo‘ladi – hech tin topmaydi. Bularning hammasi – ko‘rsam ekan, bilsam ekan, o‘rgansam ekan, degan tabiiy qiziqish alomatidir, albatta.

Dunyodagi barcha mavjud hodisalarning sirini hech bo‘lmasa yuzakiroq bo‘lsa ham bilmaslik – bu odamgarchilikdan emas. Shuni ham bilmagandan keyin, bu odam – odam emas, balki hayvondan hech farqi yo‘qdir...

O'N YETTINCHI SO'Z

Bir kuni G'ayrat, Aql, Yurak uchalasi har qaysisi o'z hunarini maqtab, aytishib, tortishib qolishibdi-yu, Ilmning oldiga kelib, undan hakamlilik qilishni so'rashibdi.

Shunda birinchi bo'lib G'ayrat so'zlabdi:

– Ey Ilm, – debdi u, – axir o'zing bilasan, dunyoda hech bir narsa yo'qki, u mening ishtirokimsiz kamol topsin. Avvalo, mana, sening o'zingni bilish ham, erinmay, sabot va matonat bilan izlab, o'rganib, yana uni o'z o'rnida ishlatish ham – mening ishim. Har kuni o'z vaqtida toatibodatni kanda qilmay o'rniga qo'yish ham – mening ishim. O'zingga ma'lumki, dunyoda har kim o'ziga loyiq hunar o'rganishi, mol topishi, obro' qozonishi, mansab egallashi kerak – bularning hammasi bemehnat bunyodga kelmaydi. O'rinsiz, bo'lar-bo'lmas ishlarga ko'ngil qo'ydirmay, insonni sof saqlaydigan, uni gunohkorlikdan, johillikdan, shaytonning gapiga kirib, nafs balosiga giriftor bo'lishlikdan saqlaydigan, adashgan bandalarni to'g'ri yo'lga solib yuboradigan ham – men emasmi, axir? Shunday bo'lgandan keyin, Aql bilan Yurak nega men bilan masala talashadi? – debdi.

Shunda Aql aytibdi:

– Na bu dunyoda va na u dunyoda nimaiki foydali, nimaiki zararli bo'lsa – biladigan bir menman. Sening so'zingni uqadigan ham men. Mensiz inson na o'z foydasini biladi va na o'z zararidan qochib qutula oladi. Hatto, Ilmni ham o'qib o'rgana olmaydi. Shunday bo'lgandan so'ng, bu ikkalasi men bilan nega g'ijillashadi? Men bo'lmasam, bu ikkalasining qo'lidan nima ish keladi? – debdi.

Nihoyat, Yurakka navbat kelibdi va u shunday debdi:

– Men inson tanasining podshosiman, qon mendan taraydi, jon menda makon quradi, mensiz hayot yo'q, – debdi u. – Issiq uyda, yumshoq to'shakda yotgan to'q bir odamni: och-yalang'och, to'shaksiz sovqotib yurgan kambag'alni holi nima kechdi ekan, deb o'ylantirib, uni u yonidan

bu yoniga agʻanatadigan, uyqusini qochirib, jonini achitadigan ham – menman. Kattalarga nisbatan hurmat-izzat, kichiklarga nisbatan mehr-shafqat qildiradigan ham – menman. Biroq inson meni hamma vaqt ham sof saqlay olmaydi. Oxir bir kuni xor qiladi. Agar men toza boʻlsam, inson bolasini olalamagan boʻlur edim: yaxshisini yaxshilikka yetkazadigan ham – men, yomonining taʼzirini beradigan ham – men. Adolat, insof, or-nomus, rahm-shafqat, mehribonchilik kabi narsalarning hammasi mendan chiqadi. Mensiz bularning koʻrgan kuni – kunmi? Shunday boʻlgandan keyin, bu ikkalasi men bilan yana qanday qilib masala talashishadi? – debdi.

Shunda Ilm uchalasining bafurja tinglab olib, uchalasiga shunday debdi:

– Ey Gʻayrat, sening aytgan gaplaringning hammasi toʻgʻri. Hatto u aytganlaringdan boshqa hunarlaringning borligi ham rost, shuningdek, ularning sensiz hech ekanligi ham toʻgʻri. Ammo shu bilan birga, kuch-quvvatingga yarasha qattiqchiliging ham bor. Koʻpgina foydang bilan birga, zararing ham yoʻq emas. Baʼzan yaxshilikka, baʼzan esa yomonlikka mahkam yopishib olasan – mana shuning yomon!

Soʻng Aqlga aytibdi:

– Ey Aql! Sening aytgan gaplaring ham – hammasi toʻgʻri. Sening ishtirokingsiz hech narsaning boʻlmasligi ham rost. Yaratgan tangri taoloni ham sen tanitasan, mavjud har ikki dunyoning kori-holini ham sen bilasan. Bundan tashqari ham sening qoʻlingdan koʻp narsalar keladi: turli amal, hiyla-nayranglarning bari sendan chiqadi; yaxshining ham, yomonning ham tayangani – sensan. Sen ikkalasiga ham birdek xizmat qilasan, istaganini topib berasan – mana shu odating yomon! – deb soʻzini davom ettiribdi Ilm. Endi men uchalangning boshingni qoʻshib, ittifoqlaringni kelishtirib qoʻyishim kerak. Bu ishda yoʻl-yoʻriq koʻrsatadigan boshliq Yurak boʻlsa yaxshi boʻladi. Chunki, Aql, sening nojoʻya tomonlaring koʻp, shu sababdan Yurak sen yetaklagan tomonga qarab yuravermaydi: yaxshi yoʻlga boshlasang – jon-dilidan yuradi, hatto,

xursand ham bo'ladi; yomon yo'lga boshlasang – sendan jirkanadi, aytganingga yurmaydi, balki ko'krakdan haydab chiqaradi.

So'ngra Ilm yana G'ayratga aytibdi:

– Ey G'ayrat! Sening ham kuch-quvvating juda ko'p. Lekin Yurak bosh bo'lsa, seni ham o'z erkingga qo'ymaydi. Uni faqat o'rinli ishlargagina safarbar qiladi. O'rinsiz narsalarga-chi – qo'l urdirmaydi. Mening gapimga kirib, uchovlon birga bosh qo'shinglar, tinch-totuv yashanglar va bamaslahat ish ko'ringlar! – deb maslahat beribdi Ilm. – Agar uchalangizdagi xususiyatlar birikib, bir odam bo'lsalaringiz – u holda sizning bosgan izingizni tabarruk qilib ko'zga surtsa bo'ladi. Bordi-yu, uchovingiz ola bo'lsangiz, bir kelishimga kelisha olmasangiz – u holda men faqat Yurakning tarafinigina yoqlayman. Chunki kitoblarda: odamgarchilik kishining qalbida bo'ladi, qalbingni pok saqla, deyilgan...

O'TTIZ BIRINCHI SO'Z

Kishi eshitgan narsasini unutmash uchun to'rtta shart bor: avvalo, buning uchun zehni bo'lmoq kerak; ikkinchidan, bir narsani ko'rganda, yo eshitganda – unga chin yurakdan ixlos qo'yib, fahm-farosat bilan uqib olmoqlik lozim; uchinchidan, eshitganlarini ichida bir necha marta takrorlab, ko'ngilga jo qilmoq kerak; to'rtinchidan, ko'ngilga boshqa narsalarni mutlaqo keltirmaslik va kelsa ham unga zarracha e'tibor bermaslik kerak. Masalan: beg'amlik, beparvolik, o'yin-kulgi yoki ixlos qo'yimaslik kerak. Aks holda, bu to'rt narsa aql bilan ilmga putur yetkazadigan omillardir.

O'TTIZ IKKINCHI SO'Z

Ilm o'rganishni talab qilgan kishi, avvalo, uni bilishi kerak. Buning bir necha shartlari bor. Bularni bilmay turib o'rganilgan ilm yuqmaydi.

Avvalo (birinchi shart – *mualliflar*), o'rganilayotgan ilm-hunarini oxir bir kun kelib biron kori-holimga yarab qolar, deb o'rganmasdan, hayotda

uni turmushga tatbiq qilish maqsadida o'rganmoq kerak. Chunki ilmni faqat bilib qo'yish uchungina o'rgansang va shu bilan qanoat hosil qilsang, bunday ilmning kimga keragi bor? Kishi o'zining bilmagan narsasini bilib o'rgansa – bundan qanchalik huzur-halovat topishini asti qo'yavering! Agar sen ilmga astoydil mehr qo'yib o'rgansang, senda, yana ko'proq bilsam ekan, degan muhabbat paydo bo'ladi. Shundagina sen ko'zing ko'rgan har bir narsani ko'nglingga mahkam tugib, uqib oladigan bo'lasan.

Agar bordi-yu, ko'ngling boshqa narsada bo'lib, o'qib-o'rganayotgan ilmingni shunga sabab qilib ko'rsatsang, ya'ni uni ana shu ko'nglingdagi narsa uchungina o'rganayotgan bo'lsang, unda ilmga degan mehring go'yo o'gay onaning mehri kabi bo'ladi. Agarda chin niyat bilan o'rganayotgan bo'lsang, unda ilmga degan mehring xuddi o'z onangning mehriday iliq va samimiy bo'ladi. Sen ilmga chindan ham ixlos qo'ysang, u ham mehr qo'yadi va sen uni tezroq qo'lingga kiritasan. Agar sen unga chala mehr qo'ysang, o'rgangan ilming ham chala-chulpa bo'ladi.

Ikkinchidan, ilmni o'rganganda yaxshi niyat bilan o'rganish kerak. Ammo birov bilan bahs boylashmoq, talashishmoq uchun o'rganish kerak emas. Bahs, avvalo, ko'ngildagi ishonchni mustahkamlash uchun bo'lsa – bu zarar emas, lekin haddan oshib ketsa – kishini tuzatishdan ko'ra ham ko'proq buzib qo'yishi mumkin. Buning sababi: bahs qiluvchilar ko'proq haqiqatni aniqlash uchun emas, balki bir-birlarini yengmoq uchun harakat qilishadi. Bunday bahs xusumatni kuchaytirib, odamgarchilikni yo'qotishgacha olib boradi. Bunday holda asosiy maqsad ilm o'rganish bo'lmay, odamning yuzini yolg'on so'zga buradigan bo'lib qoladi. Bunday maqsad faqat buzuq kishilardagina bo'ladi. To'g'ri yo'ldan ketayotgan yuzta odamni adashtirgan kishi, egri yo'ldan ketayotgan bitta notavonni to'g'ri yo'lga solgan kishidan sadqayi ketsin! Bahs – bu ham aslida ilm o'rganishning bir yo'li. Biroq unga ortiqcha hirs qo'yish yaramaydi. Chunki bahsga ortiqcha hirs qo'yishdan

mag'rurlik, maqtanchoqlik, xusumat, yolg'onchilik, hatto, arzimagan narsadan janjal chiqarish va birovga musht ko'tarish kabi yomon fazilatlar tug'iladi.

Uchinchidan, agar har bir harakating tufayli haqiqatga erisha oladigan bo'lsang, o'lsang ham bu yo'ldan qaytma, mahkam tur! Axir, o'zing shubha qilgan narsaga o'zgalar qanday qilib ishonch bildirsin? O'zing hurmat qilmagan narsani o'zgalar nega hurmat qilsin?

To'rtinchidan, ilmni ko'proq o'rganish uchun odamda yana ikki narsa bo'lishi lozim: biri – mulohaza yuritish, ikkinchisi esa muhofaza qilishlikdir. Bu ikki xususiyatni borgan sari kuchaytira borish kerak. Bu narsa kuchaymay turib ilm o'rganish qiyin.

Beshinchidan, shu nasihatlarining o'n to'qqizinchi so'zida yozilgan aql kasali degan to'rt narsa bor, shundan ehtiyot bo'lish kerak. Shularning orasida beg'amlik, beparvolik, degan narsa bor, zinhor-zinhor shu narsadan ehtiyot bo'! Chunki bu, birinchidan – Xudoning, ikkinchidan – xalqning, uchinchidan – davlatning, to'rtinchidan – ibratning, beshinchidan – aqlning, or-nomusning dushmanidir; or-nomus bo'lgan yerda bular bo'lmaydi.

Oltinchidan, senda ilmni, aqlni bir me'yorda saqlaydigan fe'l-atvor, xulq degan narsa bor. Sen shu narsani ehtiyot saqla! Ko'rgan narsangga qiziqaversang: yo birovning o'rinli, yo birovning o'rinsiz gapiga ishonib ketsang yoki to'g'ri kelgan narsalarga ko'ngil qo'yaversang – fe'l-atvoringning buzilib ketishi hech gap emas. Fe'l-atvoring buzilganidan keyin esa o'qib ilm o'rganganingdan hech foyda yo'q. Ko'kragingda unga o'rin bo'lmagandan keyin, uni qayerda saqlaysan? Aksincha, kiroyi ilming bo'lgandan keyin, uni ehtiyot qiladigan fahm-farosating, aql-u hushing, or-nomusingni qo'ldan bermaydigan fe'l-atvoring va g'ayrating bo'lsa – nur ustiga a'lo nur! Lekin bu ehtiyotkorliging, shubhasiz, aql uchun, or-nomus uchun qilingan bo'lsin!

O'TTIZ YETTINCHI SO'Z

1. Insonning insonligi ishni qanday boshlaganidan bilinadi, lekin qanday tugatganidan emas.

2. Ko'nglingdagi ko'rkam o'y og'zingdan chiqqach xiralanadi.

3. Sen agar faqat o'zini o'ylaydigan nodonga hikmatli so'z aytsang, u seni yo xursand qiladi, yoki xafa.

4. Kishiga bilimiga qarab yaxshilik qil, yomonga qilgan yaxshiliging boshingga halo bo'lib tushadi.

5. Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'! Odam bolasi – elning lolasi.

6. Yaxshi odam ko'p so'raydi, ammo oz bersang ham rozi bo'ladi. Yomon odam oz so'raydi, ammo ko'p bersang ham rozi bo'lmaydi.

7. Yolg'iz boshing uchun mehnat qilsang, o'z qorni uchun o'tlagan hayvonning biri bo'lasan. Insoniy burching uchun mehnat qilsang esa, Ollo taoloning suygan bandasi bo'lasan.

8. Inson bolasini zamona parvarish qiladi. Kimda-kim yomon bo'lsa, ayb zamondoshlarida.

9. Agar davlat mening qo'limda bo'lganda, inson farzandini tuzatib bo'lmaydi, degan odamning tilini kesib tashlardim...

10. Dunyoda kim yomonlik ko'rmagan deysiz? Umidsizlik – bu g'ayratsizlikdir. Dunyoda hech muqim narsa yo'q, shuningdek, yomonlik ham mudom bo'lmaydi. Axir, qori qalin qahraton qish ketidan ko'k maysali, tiniq suvli yoz kelmasmu?

11. Badjahl odam kamgap kelsa, zahari ichida bo'lgani. Bordi-yu, hech kimga gap bermay, lo'lilik qilib shovqin solsa – bu odam yo qo'r-qoq, yoki maqtanchoq keladi.

12. Quvonch va mag'rurlik – mastlikdir. Faqat mingdan bir kishigina bu narsadan o'zini ehtiyot tutib yura oladi.

13. Ishning omadi – o'z vaqti.

14. Buyuk mansab – go'yo bir buyuk qoya. Unga erinmay o'rmalab yurib ilon ham chiqadi, uchib-qo'nib yurib qiron ham chiqadi.

15. Dunyo kattakon ko'li. Zamona esa esib turgan yel. Oldingdagi to'liqin – og'alar bo'lsa, ketingdagi to'liqin – inilardir. Navbat bilan o'lishar, avvalgiday bo'lishar.

16. Tuyadek bo'y bergandan, tugmadek aql bergan ortiq. Soqolini sotgan qaridan, mehnatini sotgan yosh ortiq.

17. Yomon do'st – bir ko'lankadir: quyoshli kunda qochsang ham qutulolmaysan, bulutli kunda esa izlasang ham topolmaysan.

18. Do'sti yo'q bilan sirlash, do'sti ko'p bilan siylash. Yaxshiga yaqin bo'l, yomondan – yiroq.

19. G'ayratsiz jahl – tul, qayg'usiz oshiq – tul, shogirdsiz olim – tul.

20. Baxtiyor bo'lguningcha baxtingni eling ham tilaydi, o'zing ham tilaysan. Baxtiyor bo'lganingdan so'ng esa – faqat o'zinggina tilaysan.

Savol va topshiriqlar

1. Abay hayoti va ijodi to'g'risida bilganlaringizni gapirib bering.
2. Abayning qozoq adabiyotiga qo'shgan ulkan hissasi qaysi asarlarda namoyon bo'ladi?
3. «Nasihatlar»ning «O'n yettinchi so'z»idan olingan parchada G'ayrat, Aql, Yurak o'rtasida qanday bahs bo'lib o'tdi? Bahsda hakamlik qilgan Ilmning ularga bergan maslahatini sharhlashga harakat qiling.
4. «O'ttiz ikkinchi so'z»da ilm o'rganishning bir necha shartlari haqida gap ketadi. Mazkur shartlarni izohlab bering.
5. Oltinchi shartning izohiga batafsil to'xtaling.
6. «O'ttiz yettinchi so'z»dan Abayning yigirmata o'giti joy olgan. Ushbu o'gitlarning o'n yettinchi va o'n sakkizinchi bandlarini sharhlang.
7. Uyda «O'ttiz yettinchi so'z»dagi o'gitlarni yod olib keling.

RANGIN TUYG'ULAR

ZULFIYA

(1915–1996)

Aziz o'quvchi! Balki Sizning maktabingizda yoki qo'shni maktablarda Zulfiya nomidagi Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan qizlar o'qir. Siz, albatta, shunday mukofot borligini yaxshi bilasiz. U har yili respublikamizda ta'lim, fan, adabiyot, san'at sohasida o'z iste'dodini namoyon etayotgan maktab, kasb-hunar kolleji va akademik litseylar hamda oliy o'quv yurtlarida o'qiyotgan qizlarga taqdim etilishini ham eshitgansiz. Ana shunday nufuzli mukofot nega Zulfiya nomida, uning o'zi kim, qanday xizmatlari bilan bunday sharafiga sazovor bo'lgan deb, qiziqqan bo'lsangiz ham kerak? Keling, yaxshisi hikoyamizni diqqat bilan o'qing!

Zulfiya Isroilova xalqimizning atoqli va ardoqli vakili, O'zbekiston xalq shoiri, xalqaro «Nilufar», Javoharlal Neru nomidagi hamda Davlat mukofotlari sohibasidir. U 1915-yili Toshkent shahrining qadimiy Degrez mahallasida tavallud topgan. Avval boshlang'ich maktabda, so'ng xotin-qizlar bilim yurtida tahsil olgan. 1935–1938-yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasining Til va adabiyot instituti aspiranturasida o'qigan.

Shundan keyin turli nashriyotlarda ishlagan. 1953-yildan 1980-yilgacha, qariyb oʻttiz yilga yaqin respublikamizda keng tarqalgan «Saodat» nomli xotin-qizlar jurnalida bosh muharrir boʻlgan.

Zulfiyaning dastlabki sheʼrlari «Hayot varaqlari» nomi bilan 1932-yilda bosilib chiqqan. Shundan soʻng shoiraning «Sheʼrlar» va «Qizlar qoʻshigʻi» (1938-yil), «Uni Farhod der edilar» (1943-yil), «Hijron kunlarida» (1944-yil), «Dalada bir kun» (1948-yil), «Tong qoʻshigʻi» (1953-yil), «Yuragimga yaqin kishilar» (1958-yil), «Kuylarim sizga» (1965-yil), «Oʻylar» (1965-yil) kabi oʻnlab sheʼriy toʻplamlari chop etildi. U atoqli oʻzbek shoiri Hamid Olimjon bilan oila qurgan. Biroq ular orzularga toʻla hayot kechirayotgan pallada – 1944-yili mashina halokati tufayli turmush oʻrtogʻidan ayriladi. Shundan soʻng umr boʻyi oʻz muhabbatiga sodiq qolib, Hamid Olimjonning ishlarini sabot bilan davom ettiradi. Uning «Semurgʻ», «Zaynab va Omon» dostonlari asosida pyesa va opera librettolarini yaratadi. Oʻzi ham «Quyoshli qalam», «Mushoira», «Xotira siniqlari» kabi poemalar yozadi. Rus, ukrain, ozarbayjon, hind shoiralarining sheʼrlarini oʻzbek tiliga tarjima qiladi.

Zulfiya keng tanilgan jamoat arbobi edi. U Osiyo, Afrika va Yevropaning oʻnlab davlatlarida boʻlib, xalqaro xotin-qizlar hamda adabiyot namoyandalarining harakatlarida faol ishtirok etardi. Yurtboshimiz Islom Karimov taʼriflaricha, «Uning jahon minbarlaridan yangragan sheʼrlari Sharq ayolining aql-u zakosi, fazl-u kamolining yorqin ifodasi sifatida millionlab sheʼriyat muxlislariga odamiylik, muhabbat va sadoqatdan saboq bergan». Shoiraning sheʼrlari ingliz, nemis, rus, bolgar, xitoy, hind, yapon, arab, fors, vetnam kabi juda koʻp xorijiy tillarga tarjima qilingan edi. Shoira 1996-yil 81 yoshida vafot etgan.

Savol va topshiriqlar

1. Shoira Zulfiya qayerda tug'ilgan, qaysi o'quv yurtini tugatib, qanday faoliyat bilan shug'ullangan?
2. Zulfiya qanday she'riy to'plamlar va dostonlar muallifi?
3. Zulfiya Isroilovanning jamoat arbobi sifatidagi faoliyati haqida gapirib bering.
4. Shoira asarlari qaysi xorijiy tillarga tarjima qilingan?
5. Zulfiya mukofotiga kimlar sazovor bo'ladi?

ZULFIYA SHE'RLARIDAN NAMUNALAR

NEVARA

Ulug'bekka

Nevaram quyunday otilib kirib,
Qalamim tagidan qog'ozni yular.
Damda varrak yasab ko'kka uchirib,
Izidan qop-qora ko'zlari yurar.
Varrak tortar shekil, murg'akni kuch-la
Oyoq tirab siltar dakani kibor.
Ayrilib qog'ozdan, she'rdan va hushdan
Boqaman varrakboz jonga baxtiyor.
Naq bobosi siyoq zehnday tiyrak,
Ko'kish alangada yonar soch-u qosh.
Borlig'i ezgu bir o't bo'lsa kerak,
Tomirlarda qonmas, kezadi quyosh.
Daka varrak tiniq zangori fazo
Tubiga intilar, sho'ng'ir naq xayol.
Talpingan ko'ksingda, bolakay, ne bor,
Sen iqbolga, senga ne tutar iqbol?
Nevara bo'lmasa, odamzod albat,
O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt.

BOG‘LAR QIYG‘OS GULDA

Bog‘lar qiyg‘os gulda – yaxlit bir chaman,
Har daraxt anvoyi bir tarovatda.
Bir kaft bog‘ mehnat-u hosilga vatan,
O‘zga ko‘rk,
                    o‘zga rang har bir daraxtda.
Har navda bir gulda,
                    har gulda bir ro‘y,
Har daraxt bargi bir dunyo hikoya.
Har birin hosili o‘zgasiga ko‘rk,
Biri biri uchun qudrat, himoya.
Vatanim ko‘zimda: qay burchi aziz,
Bilmam, qayda tole serzavq, serjilo?
Yalpi to‘lishadi bedaxl yurtimiz,
Naq har qarichi dil, jon tomir go‘yo.
Bir qardosh tinchisiz – o‘zga beorom
Birining nonisiz – o‘zga emas to‘q...
Bu – qadim dunyoda yangi bir olam,
Bunda orqa tog‘siz bir tirik jon yo‘q.
Tayanch bo‘lmasaydi odamzot albat,
O‘zi kashf etardi, kashf etganday baxt.

MEN O‘TGAN UMRGA

Hayot kitobimni bexos varaqlab,
Men o‘tgan umrga achinmay qo‘ydim.
Tabassum o‘rnida kuldim charaqlab,
Suyish kerak bo‘lsa – telbacha suydim.

Kiyganim ipakmi, chitmi yo kimxob,
Yurak boyligidan qilmabman parvo.

Meni og‘ushlagan hayot naq oftob,
Yangi qo‘shiq talab unda har saboh.

Men o‘tgan umrga achinmay qo‘ydim,
Hech kimda ko‘rmayin umrimga o‘xshash:
Suydim,
Erkalandim,
Ayrildim,
Kuydim,
Izzat nima bildim.
Shu-da bir yashash!

ZULFIYA SHE’RLARI HAQIDA

Zulfiya she’rlari harorat bilan bitilgan ehtirosli, hayotbaxsh she’rlardir. Ular xoh Vatan haqida – uning go‘zal tabiati, mehnatkash odamlari, buyuk bunyodkorlik qudrati xususida bo‘lsin, xoh insonlarning turfa his-tuyg‘ulari: mehr-muhabbat, quvonch-u shodlik, baxt, sadoqatni tarannum etishga bag‘ishlangan bo‘lsin – barchasida hayotsevarlik, o‘quvchida yorug‘ kayfiyat paydo etish istagi hukmronidir. Bu fikrning isbotini shoironing «Aziz tuyg‘ular» nomli turkumiga kirgan «Nevara», «Bog‘lar qiyg‘os gulda» kabi asarlari misolida ko‘rib chiqish mumkin. Darhaqiqat, lirik qahramonning qalbiga yaqin aziz tuyg‘ulari ko‘p. Ularning biri yosharish, yangilanish pallasini bo‘lgan bahor fasli bag‘ishlovchi nurli, yorqin hislar bo‘lsa, yana biri «shoir xayoliday latif, serhasham» majnuntol, qiyg‘os gulga kirgan bog‘lar baxshida etadigan tuyg‘ulardir. Ana shu aziz tuyg‘ular bir she’riy turkumga birlashadi. Ularning har biriga sifat va xususiyatlariga qarab ta’rif-u tavsiflar beriladi. Kishiga yoqimli tuyg‘ular bag‘ishlovchi, uning istiqbol to‘g‘risidagi orzularini o‘zida mujassam etuvchi bu nevaradir. Mazkur she’r muallifning nevarasi Ulug‘bekka atalgan bo‘lib, she’rning yaratilishiga turtki bergan ham shu bolajonning o‘zi. Bahor chog‘i yozuv stolida o‘tirgan

lirik qahramonning xayollarini dabdurustdan to‘zitib, xonaga nevarasi kirib keladi. She‘r bitilayotgan qog‘ozdan olib, varrak yasaydi va uni osmonga uchiradi. Nevarasining xatti-harakatlarini kuzatib turgan shoira uning ko‘rinishi, qiliqlarida vafot etib ketgan bobosiga o‘xshash jihatlarni ilg‘aydi va beixtiyor aziz xotiralarga beriladi. Bobosi – o‘zbek xalqining atoqli shoiri Hamid Olimjon tiyrak, zehnli, butun vujudi bilan bir ishga kirishadigan va boshqalarni ham zavqlantira oladigan ehtirosli inson bo‘lgan. Shoira nevarasining shamollardan cho‘chimay, varragini balandroq uchirishni istayotganini ko‘rib, uning bu harakatlaridan umidli, yorug‘ bir falsafiy xulosa chiqaradi.

Varrak shamollar qarshiligiga qaramay, tiniq zangori osmonning yuksakliklariga intilganidek, o‘yinqaroq, zavqi baland, o‘jar bolakayni ham qanday kelajak kutayotgan ekan? U ham hayotning katta yo‘llariga tushib olib, muvaffaqiyatlar osmonida javlon urarmikan? Har qalay uning bobosini eslatuvchi qiyofasi va dadil harakatlaridan kelgusi hayotining nurli bo‘lishiga umid bog‘laydi, iqboliga, istiqboliga ishonadi va o‘z orzularidan zavqlanib, nabira insonning hayotidagi umid-nishoni, avlodni davom ettiruvchi suyanchi ekanini mantiqan ta‘kidlaydi. Agarda tabiatning o‘zi odamzodga nabira ne‘matini ato etmasa, uni o‘zi kashf etardi, deydi. Ya‘ni, u shunchalar aziz tuyg‘ular baxsh etuvchi zurriyodki, uning borligi buvi-bobolarining baxti, toleyidir. Xalqimizda «mevasidan danagi shirin» degan hikmatli naql bor. Buning ma‘nosi shuki, aziz o‘quvchi, har bir inson hayotida o‘z nomi o‘chmasligi uchun intiladi, yaxshi ishlar, ezgu amallar bilan o‘zgalar qalbi va xotirasida iz qoldiradi. Shu bilan birga, aqlli, yurtga naf keltiruvchi farzandlar, nabiralar tarbiyalab, o‘zining nomini bardavom qiladi. Demak, ana shu insoniy baxt, huvi-bobolik baxti, eng aziz tuyg‘ulardan ekan.

Shoira Zulfiyaning qalbiga ehtiros va ilhom bag‘ishlagan yana bir tuyg‘u bu bahor kelib, bog‘-rog‘larning jonlanishi, daraxtlarning qiyg‘os gulga kirib, tevarak-atrofning chamanzorga aylanishidir. Muallif gulga burkangan manzarani tasvirlar ekan, uni ramziy ma‘noda qo‘llaydi. «Bir

kaft bog'», ya'ni yaxlit bir manzil – Vatanda turlicha tarovat, turli bo'y tarqatuvchi daraxtlar bor. Ularning har biri o'zicha ko'rk, o'ziga xos meva-yu hosil beradi. Go'yo har bir daraxt bu bir-biriga o'xshamaydigan millat va elatlar. Ularning har birining o'z tarixi, o'z urf-u odatlari, yashash tarzi bor. Lekin ular bitta bog'da – bir maskanda, ya'ni bir Vatanda – O'zbekistonda jam bo'lganlar. Ular turli millat va elatlar bo'lsa ham bir xalq – O'zbekiston xalqi farzandlaridir. Bir vatanda yashayotgan yagona xalq esa, millatidan qat'iy nazar, biri biriga suyanch, madadkor, himoyachi. Ular Vatanimizning qay burchida yashamasin, bir ko'z qorachig'i, birday aziz, qadrli:

Har navda bir gulda, har gulda bir ro'y,
Har daraxt bargi bir dunyo hikoya.
Har birin hosili o'zgasiga ko'rk,
Biri biri uchun qudrat, himoya.

Biroq yurtimizdagi millat-u elatlarning qardosh, qadrdonligi har qancha mustahkam bo'lmasin, ular barchasi suyanadigan «orqa tog'» bo'lmog'i kerak:

Bu – qadim dunyoda yangi bir olam,
Bunda orqa tog'siz bir tirik jon yo'q.

Bu suyanch, bu tayanch kim? Tayanch bo'lmasa agar, bu murakkab, xavf-u xatarlarga to'la dunyoda tinch, xotirjam yashab bo'ladimi? Inson hamisha kimgadir suyanib, intilib yashaganidek, kichik xalq-u elatlar ham katta xalq va millatlarga suyanadi, ishonadi. O'zbekiston misolida o'sha xalq, o'sha suyanch, o'sha tayanch bu – o'zbek xalqidir. O'zbekistonda yashovchi barcha insonlar bir xalq, O'zbekiston fuqarosi. Ularga O'zbekistonning Asosiy qonuni – Konstitutsiyasi bo'yicha barcha masalalarda teng huquq va imkoniyatlar berilgan. Agar shu tenglikka amal qilmay, men katta millat, sen kam sonli elatsan, deb ayirmachilik,

mahalliychilik qilinsa, bunday mamlakat, bunday davlat tanazzulga yuz tutadi, urush-u janjaldan bo'shamaydi. O'zbek xalqi azal-azaldan bag'rikeng, serhimmat, saxovatli xalq. Shuning uchun ham bugun uning bag'rida 130 dan ortiq millat va elat vakillari tinch, osuda va bunyodkor hayot kechirmoqdalar. Shoiri Zulfiya ana shunday mustahkam, ishonchli tayanch bo'lgani uchun bag'rikeng ona xalqini ulug'laydi, unga muhabbatini eng aziz tuyg'u deb biladi.

Shoira butun hayoti davomida juda ko'p voqealarga guvoh bo'ldi, ko'p yurtlarni kezdi. Jahongashta ijodkor, davlat va jamoat arbobi, mehribon ona bo'lib, o'zining sakson yildan ortiq umrini mazmunli, fayzli o'tkazdi. Mamlakatimiz rahbari Islom Karimov ta'riflaganidek, «Nafaqat o'z she'rlari bilan, balki butun hayoti bilan o'zbek ayolining ma'naviy qiyofasini namoyon eta olgan atoqli, ... fidoyi inson bo'lib ... ma'naviy jasorat» ko'rsatdi. «Men o'tgan umrga» deb nomlanuvchi she'rida shoira ana o'sha shonli, sharafli hayot yo'lini sarhisob qiladi. Butun kechmishlarini ko'z oldida jonlantirib, falsafiy o'ylarga yetaklovchi xulosa chiqaradi:

Hayot kitobimni bexos varaqlab,
Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim.

She'r lirik qahramonning achinishga emas, balki havas qilsa arziulik hayot yo'li haqidadir. Siz shoira tarjimai holi bilan tanishganingizda uning hayoti asosan XX asrda sho'rolar tuzumi davrida kechganini, demak, o'sha davrning barcha qiyinchilik va murakkabliklari uning ham hayotida aks etganini bildingiz. O'zbek ziyolilarini qatag'on qilish siyosati avj olgan o'tgan asrning 37-yillarida shoiraning akalari ham qamoqqa olingan. Turmush o'rtog'i Hamid Olimjon qoralangan. 1944-yili u mashina halokatiga uchrab, o'ttiz besh yoshida fojiali halok bo'lgan. Shundan so'ng Zulfiya ikki go'dak farzandini yolg'iz o'zi tarbiya qilib, og'ir yillarda matonat va sadoqat bilan umr kechirdi. Irodasi bukilmay, kelajakka qat'iy ishonch bilan mehnat qildi, ijod etdi.

Kiyganim ipakmi, chitmi yo kimxob,
Yurak boyligidan qilmabman parvo.
Meni og‘ushlagan hayot naq oftob,
Yangi qo‘shiq talab unda har saboh.

Demak, shoira har tong umid bilan, ilhom, ijod bilan kechgan umrini – ma’naviy umrini aziz biladi. Odmi, oddiy libos kiydimi yoki gohi och, gohi to‘q yashadimi, ularga parvo qilmadi. Hayotidagi eng muhim deb bilgani – yurak boyligi, ya’ni xotiralari, ezgu tuyg‘ularini asradi. O‘nlab she’riy kitoblar, dostonlar yaratdi. Suyukli yori Hamid Olimjon nomini aziz saqlab, uning ishlarini davom ettirdi, farzandlarini, nabiralarini el-yurtga nafi tegadigan, ziyoli insonlar qilib tarbiyaladi. O‘zi ham e’tibor, e’zoz topib, xalqaro maydonda ham shoira, ham jamoat arbobi bo‘lib tanildi. Zulfiya Isroilova Hindistonda ham, Arab-u bulg‘or yurtlarida ham xuddi O‘zbekistondagi kabi taniqli, mashhur va ardoqli edi. Uni xalqimiz ham, o‘zga xalqlar ham sevar, she’rlarini o‘z tillariga tarjima qilib, suyub o‘qir edilar. Ana shu e’tibor, o‘z va o‘zga xalqlarning e’zozi, ijod baxti, farzandlarining kamoli shoira-ning tushkun hayot kechirishdan asradi. Aksincha, yonib, ehtiros bilan ijod etishga, hayotni, tiriklikni ulug‘lab, istiqbolga umidlanib yashashga da’vat etdi. Shu bois ham o‘tgan umriga, hech kimnikiga o‘xshamaydigan, alam-u anduhlar va ayni chog‘da ezgu ishlar, yorug‘ tuyg‘ular bilan to‘lib-toshgan sharaflil hayotiga achinmasligini ifodalaganda o‘quvchi unga havaslanadi. Darhaqiqat, hayot har qancha qiyinchiliklarga duchor etsa ham, iroda, qat’iyat bilan kelajakka intilmoq, insonlarga ishonmoq va yorug‘ tuyg‘ular bilan qalbni to‘ldirmoq kerak. Shundagina inson o‘z umrini ezgu ishlar bilan bezashi, shon-sharaf, e’zoz topishi mumkin. Atoqli shoira-mizning she’rlari o‘quvchini hamisha shunday fikrlarga, tuyg‘ularga chorlagani uchun ham ardoqlidir.

Savol va topshiriqlar

1. Zulfiya she'riyatining asosiy g'oyaviy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Shoir uchun nimalar yoki kimlar aziz tuyg'ular bag'ishlovchi bo'lib qolgan? «Aziz tuyg'ular» turkumi haqida so'zlang.
3. «Nevara» she'rida shoiraga ta'sir ko'rsatgan holat nima edi?
4. She'rda ilgari surilgan fikr va tuyg'ulardan muallif qanday xulosalar chiqaradi?
5. «Bog'lar qiyg'os gulda» she'rining ramziy ma'nosini tushuntirib bering.
6. Shoir tog'day tayanch – «orqa tog'» deganda nimani nazarda tutadi?
7. «O'zbekiston – bag'ri keng diyor» mavzusida yozma ish yozing.
8. «Men o'tgan umrga» she'ridagi lirik kayfiyatni qanday izohlagan bo'lar edingiz?
9. Shoir Zulfiyaning hayot yo'li haqida «Ma'naviy jasorat timsoli» mavzusida adabiy anjuman o'tkazing.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Zulfiya haqidagi qanday fikrlarini bilasiz?
11. Zulfiya she'riyatining tarbiyaviy ahamiyatini tushuntirib bera olasizmi?

Pirimqul QODIROV

(1928–2011)

Zamonaviy o‘zbek nasrining rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan adiblarimizdan biri O‘zbekiston xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirovdir. U o‘z safdoshlari – Asqad Muxtor, Said Ahmad, Odil Yoqubovlar bilan birga ustoz adiblar – G‘afur G‘ulom, Oybek, Abdulla Qahhorlar qalamini yerga tushirmay, milliy adabiyotimiz ravnaqini yana bir pog‘ona yuksaltirgan taniqli yozuvchi hisoblanadi. Pirimqul Qodirov asarlarini nafaqat Markaziy Osiyo davlatlari hududida, balki uzoq xorijiy mamlakatlarda ham sevib mutolaa qiladilar, o‘qib o‘rganadilar.

Pirimqul Qodirov 1928-yilning 25-oktabrida hozirgi Xo‘jand viloyati hududidagi Kengko‘l qishlog‘ida cho‘pon oilasida dunyoga kelgan.

Kolxozlashtirish (1930–1933-yillar) davrida ko‘pchilik qatori uning otasi – o‘ziga to‘q Qodir cho‘pon ham quloq qilinadi. Bu voqea ko‘p bolali oilaning kundalik tirikchiligigagina emas, farzandlarning keyingi taqdiriga ham og‘ir ko‘lankalar soladi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘spirin Pirimqul kolxozdagi mashaqqatli yumushlarni bajarishda kattalarga yelkadosh bo‘ldi, bir parcha qora non topib yeyish qanchalar qiyinligini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rdi.

Qishloq maktabida yaxshi o‘qigani, ilm-u ijodga chanqoqligi tufayli izlab-izlab Toshkent davlat universitetini topib keldi va uning sharqshunoslik fakultetiga o‘qishga kirdi. 1951-yilda bu fakultetni muvaf-

faqiyatli bitirgach, bir muddat Til va adabiyot institutida ishladi. P. Qodirov adabiy ijodning sir-u sinoatlarini chuqur o'rganish maqsadida Moskvadagi aspirantura o'qishiga kiradi va 1954-yilda ustoz Abdulla Qahhor asarlarining til va uslubiy jihatlarini tadqiq etilgan nomzodlik dissertatsiyasini yoqlaydi.

Talabalik paytidayoq Pirimqul Qodirov o'zining dastlabki kitobi – «Studentlar»ni (1951-yil) e'lon qildi. Shundan keyin uning ko'plab hikoyalari, «Meros» (1974-yil), «Erk» (1968-yil), «Qadrim» (1961-yil), «Yayra institutga kirmoqchi» (1979-yil), «Najot» (1980-yil) singari qissalari, «Uch ildiz» (1958-yil), «Qora ko'zlar» (1966-yil), «Olmos kamar» (1976-yil), «Yulduzli tunlar» (1979-yil), «Avlodlar dovoni» (1989-yil) nomli yirik romanlari millionlab o'quvchilarini topdi.

Pirimqul Qodirovning yuqorida sanalgan asarlari turli mavzularni, har xil kasb egalari hayotini badiiy aks ettiradi. Ularning birida paxtakorlar («Meros»), boshqasida ziyolilar («Uch ildiz»), yana birida neft konlarini izlovchilar («Qadrim») hayoti qalamga olingan bo'lsa-da, barchasida inson taqdiri, uning ruhiy dunyosi qatlamlari chuqur mushohada qilinadi.

Abdulla Qodiriy, Oybek singari adiblar boshlab bergan tarixiy mavzular talqini P. Qodirovni ham jiddiy izlanishlar sari rag'batlantirdi. U qariyb yigirma yillik umrini mana shu izlanishlarga bag'ishladi. Holbuki, sho'ro zamonida milliy tarix qatlariga nazar tashlash, uni xolis yoritish nihoyatda qaltis ish sanalar, yozuvchini yomonotliqqa chiqarish hech gap emas edi. P. Qodirovning dastlabki tarixiy asari – «Yulduzli tunlar» («Bobur») romani atrofida ham sho'ro mafkurachilari chakana vahima qo'zg'amadilar. Yozuvchini tarixga to'g'ri yondashuvni bilmaslikda, zolim podsholarni ulug'lashda, o'tmishni ideallashtirishda aybladilar. Asarning ko'p joylarini qayta ishlashga majbur etmoqchi bo'ldilar. Buni qarangki, mana shu pastkashlikka rahbarlik qilgan yoki bosh qo'shgan ne-ne zamona zo'rlarini birov eslamaydi, agar eslasa ham tarixiy xotira jallodlari sifatida irganib tilga oladi. Pirimqul Qodirovni esa Yaratganning o'zi, u ulug'lagan ajdodlari ruhi qo'lladi. Mustaqillik

yillari yozuvchi va uning ijodi qarshisida barcha eshiklar ochildi – adib asarlari o'nlab xorijiy tillarga tarjima qilinib, olamga yuz tutdi.

Bugun shuni to'la ishonch bilan aytish mumkinki, o'zbek adibi Pirimqul Qodirov shoh va shoir Bobur hamda uning bir-biriga o'xshamagan farzandlari taqdirini to'laqonli badiiy qayta yaratishda tom ma'nodagi tarixiy vazifani ado etdi. Albatta, kelajakda Bobur to'g'risida, uning sulolasi vakillari haqida ko'plab badiiy va ilmiy asarlar yaratiladi. Ularning dunyoga kelishida esa kelajak mualliflariga Pirimqul Qodirov tajribasi samarali xizmat qilishi shak-shubhasizdir.

NIZOMNING TANTILIGI

(«Avlodlar dovoni» romanidan parcha)

«Avlodlar dovoni» romanining asosiy voqealari buyuk sarkarda Mirzo Bobur vafotidan so'ng, u yangidan tashkil etgan Hind mamlakatida yuz beradi. Ko'p hukmdorlar bilan bo'lgani singari Boburdan keyin ham turli shajaralar vakillari bo'lmish shahzodalar o'rtasida toj-taxt dardidagi kurash alanga oldi. Bobur Mirzoning suyuqli farzandi, valiahdi Humoyun Mirzo taqdirida ham bu kurashlar o'zining qonli izini qoldirdi. Jumladan, aqlli va makkor Sherxon bilan bo'lib o'tgan olishuvlar boburiylar sulolasi taqdiriga jiddiy xavf solar edi.

Romanga kiritilgan to'qima obrazlardan biri Nizom Hamida ismli go'zal qizni sevadi. Qiz ham o'z navbatida bu qayiqchi yigitga ko'ngil beradi. Shunisi qiziqki, Humoyun Mirzo ham Hamidabonu qo'zalligiga maftun bo'lib yurardi. Albatta, bu ishqiy musobaqada «imtiyoz» ko'proq shahzoda tomonida edi. Taqdir taqozosini qarangki, Nizomning raqibi Humoyunning hayotini asrab qolish aynan uning o'ziga bog'liq bo'lib qoladi...

* * *

Humoyun oyoq qo'ygan yer o'pirilib tushib, tubsiz o'ngirga aylandi. U oyog'ini tortib olib, orqaga tisarildi. Qorayib turgan o'ngirning labida qandaydir daraxtning ildizi ko'rindi. Humoyun tubsiz jarga yiqilay deganda

shu daraxtni ikki qo'llab tutib qoldi. Bir payt daraxt ham ildizi bilan sug'urilib chiqa boshladi. Humoyun jarga yiqilib tushishini sezganda qichqirib, bosinqirab uyg'ondi-yu: «Alhamdulillah, tush ekan» deb xiyol yengil tortdi. Lekin tashqarida dovul ko'tarilganini, tepasidagi chodirni shamol yiqitib ketgudek qattiq silkitayotganini sezdi, jala quyib, momaqaldiroq ustma-ust guldirayotganini eshitdi-da, yana yuragi hapriqib, o'rnidan turib ketdi.

Ganga bo'ylarida yomg'ir fasli boshlangan, havo iliq bo'lsa ham dim, hamma narsa namiqib ketgan. Xos chodir eshigiga osilgan kimxob parda Humoyunning qo'liga salqin va mayin tegdi. Uni bir tomonga surib tashqariga ko'z yugurtirdi.

Qorong'ida hech narsa ko'rinmaydi, faqat yashin chaqnaganda Ganganing oqish qirg'oqlariga toshib chiqqan oqish to'lqinlari tahdidli yarqirab ko'zga tashlanadi. Daraxtlar dovuldan yerga tekkuday egiladi, ularning qattiq shovullashi orasidan momaqaldiroqning qasir-qusuri xiyla past eshitaladi.

Humoyunning chodiri turgan balandlikdan Gangaga kelib qo'shiladigan yana bir daryo – Karamnasa ham ko'rinadi. Odatda suvi uncha ko'p bo'lmaydigan bu daryo yomg'ir fasli boshlangandan beri bo'tana sellarga to'lib, vahimali tusga kirgan. Qo'shindagi filbon va kemachi hindlar Karamnasa daryosidan juda qo'rqadilar, unga qo'l-oyoqlarini tekkizmaslikka tirishadilar. Hindlarning e'tiqodi bo'yicha, Karamnasa-ning suvi tekkan odam bir umr qilgan toat-ibodatidan ayrilib, kasofatning tagida qolib ketarmish. Shuning uchun taqvodor hindlar Karamnasaning narigi qirg'og'iga o'tmoqchi bo'lsalar, irim qiladilar – uning o'zidan emas, Gangaga quyilgan joyning naryog'idan kema bilan aylanib o'tadilar.

Bu hodisani bundan o'n yil oldin mana shu Karamnasa bo'yida otasi Bobur ham ko'rganini va o'z esdaliklarida yozib qoldirganini Humoyun biladi. Bunaqa irimlarga ishonmaydigan Bobur Mirzo hozir Humoyun turgan joyni qo'shinga qarorgoh qilib tanlab, bir hafta turgan va shu atrofdagi yovlarni yengib, Agraga g'alaba bilan qaytgan edi.

Shuning uchun Humoyun taqvodorlarning irimidan ko'ra otasining tajribasiga ko'proq tayandi. Uch tarafi daryo bilan to'silgan baland tepaliklar uni dushmanlaridan asraydigandek ko'rindi. Beklar ham «faqat qarorgohning janubi-sharq tomoniga soqchilar qo'yilsa, kechalari tinch uxlash mumkin...» deyishdi.

Lekin hozir yomg'ir chelaklab quyayotgan va dovul chodirlarni yirtgudek bo'layotgan paytda Humoyun tushida ko'rgan dahshatli voqeani esladi-yu, yashin yorug'ida yalt etib chaqnagan toshqin daryolar halqasi birdan vahmini keltirdi. Uch tomondan toshib chiqayotgan daryolar uni to'rtinchi tarafdin bostirib kelayotgan yovlarga tuzoq bo'lib tutib beradigandek tuyuldi. Yo alhazhar! U nega o'z oyog'i bilan daryolar orasiga kirib qoldi. Otasi bu yerni qarorgoh qilgan paytlarda havo quruq, daryolarda suv oz, bu atrofda Sherxonday xatarli yov yo'q edi-ku!

Yoshi o'ttiz birga kirgan Humoyun o'smirlik yillaridan beri ko'p tahlikali janglarni ko'rди, turli-tuman yovlar bilan olishib, hali biror marta yengilgani yo'q. Lekin Sherxonga kelganda uning shijoati ham, janglarda orttirgan tajribasi ham ish bermay qo'yyapti. Vaqt o'tgan sari Sherxonning qudrati ortib Humoyunning ishi orqaga ketayotganday bo'lyapti.

Humoyun to'shagi turgan joyga qaytib, qorong'ida yostiqni paypaslab topdi. Yostiqqa qayta bosh qo'yar ekan, tashqarida xuruj qilayotgan shamol, jala va momaqaldiroq shovqini orasidan Sherxon uning ko'ziga ko'rinib ketganday bo'ldi.

Qoshlari qalin, ko'zlari ko'kish, qirra burun, kalta qirqilgan soqoli va qayrilma mo'ylovi o'ziga juda yarashgan durkun gavdali Sherxonning qarashlarida burgutni eslatadigan bir ifoda bor.

...Humoyun barcha odamlari bilan Ganganing o'ng qirg'og'iga o'tguncha Sherxon askarlari qorasini ko'rsatmadi. Humoyun Karamnasa va Ganga oralig'idagi tepaliklarni qarorgoh qilib, qo'shinini joylashingandan keyingina janubi-sharqdagi ochiq sahnda birdan Sherxonning qo'shini paydo bo'ldi. Bu orada yomg'ir fasli boshlanib, daryolarda suv

ko'payib ketdi. Endi uch tomonlama daryolar halqasidan osonlikcha chiqib ketib bo'lmaydi, to'rtinchi tomonni esa yov lashkari bekitib oldi. Humoyun odamlarini hayot-mamot jangiga shaylab, eng sara askarlarini, harbiy fillarini Sherxon turgan tomonga joylashtirdi va uning hujumini kutdi. Shu vaqtgacha mudom Humoyun hujumda edi. Endi u hujum qilish navbatini Sherxonga bergandek bo'lib, bir hafta kutdi, bir oy, bir yarim oy kutdi. Ammo Sherxon hujum qilmadi. Chunki vaqt Sherxonning foydasiga ishlamoqda edi. Humoyun qarorgohida o'n mingdan ortiq odamlarni va ulardan ikki barobar ko'p ot-ulovni boqish uchun g'amlagan zaxiralar tugab bormoqda. Daryolar zaxidan va yomg'ir faslining rutubatidan kasalga uchrab safdan chiqayotgan navkarlar soni esa tobora ko'payib ketyapti. Atrofdan keladigan yordamning yo'lini toshqin daryolar va Sherxon qo'shini to'sib turibdi.

Sherxon ikki oy deganda ham hujumga o'tmagach, Humoyun oraga odam qo'yib: «Bizdan ne tilagi bor, aytsin», dedi. Sherxon o'tgan kuni Humoyun qarorgohiga o'z elchisini yuborib, undan Chunor qal'asini va Bixar viloyatini so'radi. Bixar hozir himoyasiz qolgan, Humoyun o'z qo'shinini Agraga olib ketgach, bu viloyatni Sherxon yana ishg'ol qilishi shubhasiz. Ammo sharqiy viloyatlarning qulfi-kaliti bo'lgan Chunorni Sherxonga jangsiz topshirishni o'ylaganda Humoyunning butun vujudi zirqirab ketdi. Axir bu qal'ani olguncha olti oy jang qilib, ozmuncha talafot berildimi?

Humoyun Sherxon elchisiga aniq javob bermadi, o'ylashib, kengashib undan so'ng o'z qarorini maxsus odamlar orqali ma'lum qiladigan bo'ldi. Kechagi mashvaratda ko'pchilik beklar Chunorni Sherxonga qaytarib berishga qarshi chiqdilar. Shuncha azob tortib qo'lga kiritgan eng muhim joylari Chunor bo'lsa-yu, uni ham Sherxonga jangsiz topshirib ketsalar Agraga qaysi yuz bilan qaytishadi? Odamlar ularning ustidan kulishmaydimi?

– Nodonlar kulgisiga e'tibor bermasligimiz kerak, janoblar! – dedi Bayramxon. – Hozir vaziyat bizdan qurbon talab qilmoqda. Biz mana

bu daryolar sirtmog'idan eson-omon chiqib, Agraga qaytsak, u yerdagi ixtiloflar bartaraf bo'lsa, keyin Chunorni yana qaytarib olishimiz hech gap emas!

Humoyun Bayramxonning bu fikriga qo'shilmadi, ko'pchilik beklar podshoning tarafini oldi.

Biroq hozir sharillab quyayotgan yomg'ir tagida, dovul ko'tarib ketgudek bo'layotgan chodirda uyqusizlikdan qiynalib, goh u yonboshiga, goh bu yonboshiga ag'darilar ekan, Bayramxon bilan ertalab yana bir gaplashgisi keldi. Azon palla podshoning xirgohiga¹ chaqirilgan Bayramxon eshik oldida ta'zim qilib yukundi. Humoyun unga o'ng yonidan joy ko'rsatdi. Bayramxonning o'siq qora soqoli va bug'doyrang yuziga tikilib:

– Bugun tuni bilan uxlay olmay to'lg'onib chiqdim, – dedi. – Yomon tushlar... Siz aytgan qurbonlik... Chunor... bag'rimdan bir parcha etni yulib olib g'animga bergandek og'ir... Mabodo biz Chunorni topshirsak, Sherxon qanoat qilarmikin? Bangola bilan Gaurni tinch qo'yarmikin? Agar shu haqda bitim tuzsak, Sherxon so'zida turarmikin?

– Hazratim, – dedi Bayramxon. – Agar faqirga vakolat bersangiz, Sherxonning oldida Qur'onni qo'yib so'z olmog'im mumkin. Axir u ham musulmon-ku!

– Sherxon Bangolaga tegmasa mayli. Chunorni beraylik. Bizdan vakil bo'lib boring.

Humoyun o'z qarorgohidagi eng nufuzli ulamolardan bo'lgan va Sherxon bir vaqtlar nazr-niyozlar berib fotihasini olgan Xo'ja Husaynni Bayramxonning yoniga qo'shib elchilikka yubordi.

Tushga yaqin yomg'ir tindi-yu, bulutlar orasidan ko'm-ko'k osmon va issiq yoz oftobi ko'rindi. Ganga hali ham uzoqlarda yog'ayotgan jala suvlariga to'lib, loyqalanib oqayotgan bo'lsa-da, yer asta-sekin quriy boshladi.

---

¹ Xirgoh – qarorgoh.

Bayramxon Ganga janubidagi keng tekislik orqali Sherxonning qarorgohi tomon otliq borar ekan, yomg'irdan keyingi havoda bo'liq o't-o'lanlar va rang-barang dala gullari qanchalik qulf urib yashnab turganini, osmon to'la qushlar naqadar yayrab uchayotganini ko'rdi-yu, o'zicha bir xo'rsinib qo'ydi. Hind yeri yoz issiqlariga qo'shilib keladigan iliq yomg'irlarga to'yib, hamma tirik jonni, barcha giyohlarni birvarakayiga uyg'otadigan va juda tez rivojga kiritadigan mana shu pashkol¹ faslida Bayramxon uydami, bog'dami tinchgina o'ltirib kitob o'qishni va she'r yozishni qo'msaydi. Hind elining azaliy odati bejiz emaski, yomg'ir faslida sayohatga chiqilmaydi. Chunki odam ham, ot-ulov ham bu faslda qayoqqa qadam qo'ymasin, rivojga kirgan birorta tirik jonni yoki giyohni bosib oladi. Tirik jonni bosib nobud qilgan odamning haji qanday qabul bo'lsin? O'n minglab qo'shin bilan harbiy yurishga chiqqan sarkardalarning shunday faslda urush boshlashini qanday baholash mumkin? Sherxon ham ko'p kitob o'qigan bilimli odam. Bayramxon unga tug'ilib o'sgan mamlakatining pashkol fasliga oid udumlarini albatta eslatadi, hozir urushadigan payt emasligini, sulh tuzishi kerakligini boshqa dalillar bilan ham isbot etadi...

Sherxon shomiyona² to'ridagi baland shahnishinda³ chordana qurib sokin o'tiribdi. Kiyimlari bezaksiz, odmi ipakdan, kichkina sallasiga ham gavhar yoki boshqa toshlar qadalmagan, ammo burgutnikiga o'xshash ko'z qarashlari va mag'rur o'ltirishi Bayramxonda hayiqishga o'xshash bir tuyg'u uyg'otdi. Bayramxon unga ta'zim qilib, Humoyunning muhri bosilgan maktubni topshirdi. Sherxon maktubni o'qib bo'lguncha elchilar uning ishorasi bilan pastdagi kimxob ko'rpachalarga cho'kka tushib o'ltirdilar. Sherxon o'ltirgan shahnishin bir gazcha balandda edi. U Bayramxonga yuqoridan turib kinoyali so'z qotdi:

– Podshohingiz Chunor evaziga Bangolani talab qilmoqda-ku!

¹ Pashkol – yomg'ir fasli.

² Shomiyona – tunashga mo'ljallangan chodir.

³ Shahnishin – maxsus o'rindiq.

– Davlatpanoh, – dedi Bayramxon qo‘lini ko‘ksiga qo‘yarkan. – Bangola to‘qqiz yildan beri Humoyun hazratlarining qalamravidadir.

– Ammo bizning afg‘on qavmlarimiz Bangolada yuz yillardan beri yashab kelmoqda. Ular bizga qarindosh, ko‘plari bilan quda-anda bo‘lganmiz. Endi sizlarni deb orani uzaylikmi?

– Davlatpanoh, qarindoshlik, quda-andachilik bemaol davom eta-versin. Faqat Bangolaga bu yilgidek qo‘shin tortilmasa, xazinalar ta-lanmasa, qon to‘kilmasa bas...

– Sizlar Chunorni olti oy qamal qilib ozmuncha qon to‘kdilaringizmi? Bangolada biz ana shuning qasdini oldik!

– Biz bugun qasoskorlik haqida emas, sulh haqida so‘zlashgani keldik, davlatpanoh. Ayniqsa hozir, pashkol kunlarida faqat inson emas, butun tabiat ham urushsiz tinch yashamoqqa alohida ehtiyoj sezadir. Siz ma‘rifatli sarkardasiz, «Chunor berilsa sulh tuzgaymiz» deb odam yuborgan erkansiz. Shunga javoban Humoyun hazratlari bizni vakil qilib jo‘natdilar.

Sherxon Humoyunning maktubiga yana bir ko‘z yugurtirdi-yu:

– Behuda qon to‘kilishini biz ham istamaymiz! – dedi. – Chunor bizga berilsa, podshohingiz qo‘ygan shart qabul qilingay.

Bu gaplar davomida Xo‘ja Husayn qo‘ynidan uncha katta bo‘lmagan zarhal muqovali bir kitob oldi. Bu – mo‘jaz harflar bilan ko‘chirilgan Qur‘on edi. Xo‘ja Husayn uni ko‘ziga surtib o‘pdi-yu, o‘rmidan turib Sherxonga uzatdi.

– Davlatpanoh, siz aytgan dono gaplarga mana shu Kalomi Oллоh guvoh bo‘lsin, oling!

Sherxon birdan sergaklandi:

– Taqsir, siz bu... Qur‘onni o‘rtaga qo‘yib bizga qasam ichirmoq-chimisiz? – dedi.

Sherxonning ko‘zlari tahdidli chaqnaganidan qo‘rqib ketgan Xo‘ja Husayn:

– Zinhor bunday niyat xayolimga kelgan emas, davlatpanoh! – dedi.

– Sizga nek maqsad yo‘lida Qur‘oni sharif madadkor bo‘lsin deb... savg‘o tarzida olib keldik.

– Unday bo‘lsa biz savg‘oni qabul qilg‘aymiz! – Sherxon Qur‘onni Xo‘janing qo‘lidan olib, naridan beri ko‘ziga surtgan bo‘ldi-da, mulozimiga uzatdi: – Bu sharif kitobni bizning masjidimizga eltib, o‘ziga munosib mehrobga qo‘ying.

Bundan keyingi muzokara Chunorning Sherxonga qay tartibda topshirilishi haqida ketdi. Humoyun qo‘shini Karamnasa daryosidan va Banorasdan nariga o‘tguncha Sherxon hozirgi qarorgohidan qo‘zg‘almay turishga so‘z berdi.

Bayramxon muzokarani tugatib ketayotganda:

– Davlatpanoh, siz-u biz yer-u osmon guvohligida sulh tuzib, unga sodiq qolish majburiyatini oldik, – dedi. – Podshohimiz huzuriga shu xulosa bilan qaytsak rozimisiz?

Sherxonning ko‘zlari Bayramxonga «sen kim bo‘libsanki, mendan sodiqlik talab qilursen?» – degandek sovuq istehzo bilan tikildi, ammo uning istar-istamas jilmaygan lablaridan:

– Xulosangiz ma‘qul, – degan so‘zlar eshitildi.

* * *

Elchilar ketgach, Sherxon kecha Agradan kelgan Alvaro Pakavirani o‘z huzuriga chaqirtirdi. Pakavira, yo‘llarda Humoyun qo‘ygan odamlarning qo‘liga tushib qolmaslik uchun, hind savdogari kiyimida kelgan edi. Sherxon uni shahnishindan tushib qarshi oldi, o‘ziga yaqin o‘tqazib, past tovush bilan so‘radi:

– Agradan Humoyunga yordam kelmasligi aniqmi?

– Aniq, davlatpanoh, Komron sizga qarshi chiqmagay. U akasining siz bilan jang qilib mag‘lub bo‘lishini kutmoqda. Shundan so‘ng u toj-u taxtni egallash umidida.

– Bu bizga ma‘lum. Hindol-chi?

– Bunisi Humoyunga sadoqat saqlamoqchi ekan. Ammo siz yuborgan maxfiy maktub yordamida biz uning sadoqatini adovatga aylantirdik.

– Qanday qilib? – ishonqiramay so‘radi Sherxon.

Shundan keyin Pakavira voqeaning tafsilotlarini so‘zlay boshladi. Humoyun Agraga kutvol¹ qilib tayinlagan Amir Bahlul poraga sotilmaydigan, podshohga sadoqat bilan xizmat qiladigan vijdonli odam edi. Sherxonning Agradagi xufiyalari masjidi jomeda Said Xalil bilan aloqa o‘rnatib, Bahlulni qanday daf qilishning rejasini tuzdilar...

Yarim tunda Mirzo Hindol va Zohidbek o‘z navkarlari bilan Amir Bahlul uxlab yotgan hovliga bostirib bordilar. Unga Sherxon yozgan maktubni va taxta ortilgan aravalalar tagiga yashirilgan qurollarni ko‘rsatdilar.

Amir Bahlul bu qadar ustalik bilan to‘qilgan bo‘htondan qutulishning ilojini topolmadi.

– Tuhmat balosidan meni faqat Humoyun hazratlari qutqargaylar! – dedi-yu, Agradan qochib chiqdi. Bu qochish ham Hindolning nazarida Bahlulning xoinligini isbot qilganday bo‘ldi. U yuborgan quvg‘inchilar Bahlulni tungi otishmada o‘ldirdilar va boshini kesib qaytdilar...

Bir zarba bilan ham Humoyunning eng sadoqatli kutvoli mahv bo‘lgani, ham Hindol bilan akasining do‘stligi adovatga aylangani Sherxonga alohida zavq va mamnunlik baxsh etdi. U Alvaro Pakaviraga shukuhli nazar tashlab:

– Balli, siz bizga yaxshi xizmat qilibsiz, – dedi. – Orzuyimiz amalga oshib, Hindistonda ulug‘ davlat tuzsak, sizga zo‘r inoyatlar qilgaymiz!

Sherxon xazinachini chaqirtirdi. U tadbirkor xufiyalardan oltinni ayamas edi.

– Janob Pakaviraga ikki man oltin berilsin!

Pakavira quvonib ketdi: ikki man oltin hazilakam boylik emas, bunga yangi kema sotib olish mumkin! U Sherxonga sidqidiidan ta‘zim qila-qila, orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Sherxon shomiyonada yolg‘iz qo‘lib, qo‘lini peshonasiga qo‘yganicha o‘yga toldi. Humoyunga Agradan yordam kelmasligi endi aniq. Sherxonga

---

¹ **Kutvol** – qal‘a boshlig‘i, komendant.

esa, hatto, uzoq Farangistondan kelgan Pakavira ham shunchalik ko'mak berdi. Karamnasa daryosining kasofatidan qo'rqqan kemachi va eshkakchi hindlarning besh-oltitasi tungi shamol – to'polonda Ganga orqali suzib kelib, Sherxon ixtiyoriga o'tdi. Humoyunning ahvoli tang bo'lgani uchun ham bugungi vakillarini yuborgan. Agar Sherxon lashkarboshilarini chaqirib, «Chunorni jangsiz ishg'ol qilamiz, shu shart bilan sulh tuzdim» desa, ular albatta xursand bo'lishadi, lekin bu xursandchilik uzoq davom etmaydi. Humoyun ertaga Sherxonning sirtmog'idan omon qutulsa, Agraga borib o'zini tez o'nglaydi. U kechirimli yigit, ukalari bilan yarashadi. Yuz amri issiq. Sherxonday xatarli yov qarshisida aka-ukalar birlashishi mumkin. Boburiylar ittifoq bo'lsa, ularga hech kim bas kelolmasligini Sherxon Dalaxruada va Gujaratda Mahmudxon va Bahodirshohlarning mag'lubiyatida ko'rgan. Sherxonning shuncha vaqt chekinib, xazinasini tog'dagi Roxtaslarga bекitib yurgani yetar! Agar Sherxon boshiga yangidan balo orttirishni istamasa fursatni boy bermasligi va Humoyunni daryolar sirtmog'idan tirik chiqarmasligi kerak!

Sherxon o'yini shu tarzda yakunladi-yu, lashkarboshilardan to'rt kishini mashvaratga chaqirdi. Sherxonning o'g'illari Qutbxon bilan Jalolxon o'ng tomonga o'tirishdi. Rajputlar sarkardasi Bikramadit Gaur va Sherxonning lashkarboshisi Havasxon chap tomondan joy olishdi. Sherxon shomiyonadagi mulozimlarni chiqarib yuborib, eshikning pardasini tushirtirdi. Qandilda lipillab turgan shamlarning yorug'ida o'g'illari va sarkardalariga bir-bir qarab oldi-da:

– Mening dunyoda eng ishongan odamlarim – to'rtovlaring, senlar, – dedi. – Biz vatanimizni kelgindilardan ozod qilib, mustaqil davlat tuzmoqchimiz. Bu orzu bizlarni roja Bikramadit Gaur bilan og'a-ini qildi. Ulug' maqsad yo'lida biz din-u millat ayirmaymiz. Chunki afg'onlar ham rajputlar kabi asli ariy qabilalaridan tarqalgan. Biz hammamiz Hindistonda tug'ilib o'sdik, ota-bobolarimizning qabri ham shu zamin-da. Oldin kelgindilar zo'r keldi, biz chekinib yurdik. Ammo bizning

ham omadimiz keladigan paytni sabr-toqat bilan kutdik. O'sha payt mana endi keldi! Dushmanning ahvoli tang, Chunorni bizga jangsiz berishga tayyor. Elchilar sulh taklif qildi. Men ularni cho'chitmaslik uchun sulhga rozi bo'ldim. Endi bizning hujumimizni kutmagay, daryolardan tezroq o'tib ketishga shoshilgay.

– Dushmanni g'aflatda qoldirib bosadigan payt kelibdi-ku! – dedi Havasxon.

Qutbxon bu gapni yoqtirmay, Havasxonga o'qrayib qaradi. U ikki yil Humoyun askarlari safida xizmat qilib, uning tantiliklarini ko'p ko'rgan.

– Sulhni harbiy hiylaga aylantirib bostirib borish... mardlikka kirmikin? – dedi Qutbxon otasiga yuzlanib.

– Vatanni kelgindilardan ozod qilish – dunyodagi eng katta mardlikdir! – dedi Sherxon o'g'liga tik qarab. – Bobur bilan fotihlar Panipatda qirq ming kishini o'ldirdilar. Bajur qo'rg'onida Boburning farmoni bilan uch ming kishi qatli om qilinganda ularning kallasidan minora yasalmishdir! Humoyun Panipatda ikki yuz kishini asir olganda Bobur siyosat uchun shu asirlardan yuztasini to'faglardan otib o'ldirishni buyurmishdir. U paytda bizning odamlar to'fang nimaligini bilmas edi. Shuning uchun to'fang qarshisida bexavotir turganlarni fotihlar shafqatsizlarcha otib yiqiturlar. Ana undan so'ng: «Fotihlarda ilohiy qurol bor emish, hind xudosi Shivaga o'xshab ko'zidan olov purkab, uzoqdagi odamni o'ldira olarmish!» degan ovozarlar tarqalmishdir. Xalqni qo'rqitib bo'y-sundirishga qaratilgan bu ovozarlar harbiy hiyla emasmidi?

– Ha, temuriylar bizni zo'ravonlik bilan ham qirgan, hiyla-yu nayrang bilan ham qirgan! – dedi Bikramadit Gaur. – Endi shu kecha ularga qasos qaytmog'i kerak!

– Bajurda qonxo'rlarcha qatli om qilinganlar uchun ham, Panipatda vahshiy larcha otilgan harbiy asirlar uchun ham biz qasd olmog'imiz kerak! – qat'iy qo'shimcha qildi Sherxon.

Qutbxon bu asosli gaplarga qo'shilmay iloji qolmadi.

– Yarim tunda sekin yo‘lga chiqamiz, – dedi Sherxon. – Sahar palla tong yorisha boshlaganda bosmoq lozim.

Ular kim markazda, kim o‘ng qanotda, kim chap qanotda hujum qilishining aniq rejasini tuzishga kirishdilar.

Boshqa kunlar Sherxonning qo‘qqis hujum qilishini kutib sergak yotadigan Humoyun kechagi sulh xabarini eshitgandan keyin xotirjam bo‘lib, juda qattiq uyquga ketgan edi. Tong qorong‘isida qarorgohning sharqi-janubidan boshlangan va to‘rt tarafga yashin tezligida yoyilgan jang to‘poloni, fillar na‘rasi, odamlarning qiy-chuvi, tig‘larning shaq-shuqi, to‘fanglarning gumburlashi uni mast uyqudan uyg‘otganda, «yana yomon tush ko‘rdim shekilli», deb o‘yladi. Lekin eshikdan yugurib kirgan Javhar oftobachining qo‘rqinchli vajohati:

– Hazratim, yog‘iy bosdi! – degan so‘zlari uning boshiga quyilgan sovuq suvday vujudini seskantirdi.

U sakrab turib, etigiga paytavasiz oyoq tiqdi. Javhar oftobachi qaltirab tutgan to‘nni kiyib, qilichini shosha-pisha taqdi. Sadoqatli oftobachi uning ko‘kragiga po‘lat choroyna, yelkasi va qo‘liga boshqa zirhli narsalar ham kiydirmoqchi edi, lekin bunga Humoyunning sabri chidamadi. U dubulg‘ani yo‘lakay boshiga kiydi-da, chodirdan tashqariga otildi. Yomg‘ir sevalab turgan tong g‘ira-shirasida qarorgohning janub chetidagi chodirlarni yiqitib, odamlarni bosib-yanchib, na‘ra tortib kelayotgan yuzlab harbiy fillar Humoyunning ko‘ziga tashlandi.

– Menga ot keltiring! – qichqirdi u. – Bayramxon qani? Ustod Xonqu-li, zambaraklarni o‘qlang!

Humoyunga og‘ir zirhli kejim yopilgan saman otni keltirdilar. Uzangi tezda oyog‘iga ilinmagach, otning bo‘yniga qo‘lini solib, egarga sakrab mindi. Shu payt Bayramxon yigirmatacha navkar bilan ot choptirib keldi.

– Sherxon sulhni buzib nomardlik qildi! Hazratimni o‘rtaga olinglar! – buyurdi Bayramxon navkarlariga.

Qarorgohning yov kelgan janub chetidagi yuzlab navkarlar saflanish-

ga ulgurolmay, tumtaraqay bo‘lib qocha boshladi. Selday bostirib kelayotgan yov otliqlari ularni daryolar tomonga surib ketdi.

– Bizning harbiy fillar qani? – qichqirdi Humoyun. – Zambaraklar nechun jim? Xonqulibek!

– Hamma g‘aflatda qoldi! – dedi Bayramxon, so‘ng to‘pxona va filxonalarga ot choptirib ketdi.

Humoyunning ko‘zi saropardaga tushdi. Uning ichkarisidan bolalarning qo‘rqib yig‘lagan tovushlari eshitildi. Ayollarning ahvoli nima bo‘ladi? Olti yashar qizchasi Aqqa begim, xotinlari Beka begim, Chand bibi – hammasi o‘sha ulkan saroparda ortidagi chodirlarda.

Humoyun otning boshini saroparda tomonga burdi. Qo‘riqchi navkarlar uni uch tomondan o‘rab ola boshladi. Tepadan tushayotgan yovning harbiy fillaridan o‘ttiz-qirqtasi saroparda tomonga chopib kelayotganini ko‘rdi. Shu payt ularning qarshisidan gumburlagan to‘fanglar otildi. Borut tutuni orasidan yaralangan fillarning asabiy bo‘kirig‘i quloqqa chalindi. Qarorgoh xiyla katta maydonni egallagan, unga Humoyunning o‘n ikki ming qo‘shini, shunga yarasha ot-ulov va to‘pxonalari joylashgan. Sherxonning otliqlari va fillari janub tomondan yorib kirguncha markazda va shimoli-sharqda Humoyun askarlarining uch-to‘rt mingi otlanib, qurollanib, dushmanning yo‘lini to‘sib chiqdi. Xos navkarlar otgan to‘fang o‘qlari yov fillariga va otliqlariga borib tegayotganini ko‘rgan himoyachilar yov otliqlari bilan astoydil olisha boshladilar. Qilichlar va nayzalar bir-biriga urilib, to‘da-to‘da otliqlar uymalashib, olishib qoldi. Markazda ikki tomonning harbiy fillari bir-birlarini tepib, tishlarini tishlariga qarsillatib urar, fil ustidagi kajavalarda o‘ltirgan merganlar yov filining ko‘zini yoki filbonning ko‘kragini mo‘ljalga olib yoydan o‘q otishardi.

* * *

Ammo qarorgohning ikki chetida qarshilik ko‘rsatuvchilar safi juda siyrak. Selday yopirilib kelayotgan Sherxon otliqlari yalangoyoq, yalangbosh qochib ketayotganlarni quvib yetib, qilich bilan chopib tashlamoqda. Daryo qirg‘og‘iga qochib borganlar kemalar va qayiq'larga

tashlanyapti. Chap qanotni ezib-yanchib o'tgan rajput otliqlari markazdagi Sherxon askarlariga yordamga yetib keldilar. Humoyunning harbiy fillari Sherxonnikidan oz, zambaraklarning chaqmoq bilan yondiriladigan piltalari rutubatli zax havoda nam tortib qolgani uchun Xonqulining sarosima harakatlari natija bermadi. Zambaraklar o'q otgunlaricha bo'lmay, dushman fillari to'pxonalar ustiga bostirib keldi. O'qlangan, ammo otib ulgurilmagan, piltasi yonmay tutab turgan zambarak quvurlarni xartumlari bilan ko'tarib loyga otdilar. To'pchilarning qochib ulgurolmaganlarini kajavadagi merganlarning o'qi va ortdan kelgan otliqlarning qilich-u nayzalari nobud qildi.

Naryoqdan otliq yetib kelgan Humoyun qarargoh markazi ham yov qo'liga o'tganini, faqat daryo bo'yi hali xatarsiz ekanini ko'rdi:

– Ayollar bilan bolalar daryo bo'yiga olib o'tilsin! – deb qichqirdi. – Bayramxon, siz markazdan kelayotgan yovning yo'lini to'sing! Mavludbek, xaylxonani¹ kemaga eltib joylang!

Mavludbek boshlab chiqqan Beka begim, Aqiqa, Chand bibi, Bayramxonning o'ttiz besh yoshlardagi turkman xotini, yana bir qancha kanizlar, xizmatkor ayollar shosha-pisha daryo tomonga yo'l oldilar. Biroq ular qirg'oqqa yetib borguncha daryo chetidagi kema va qayiqlar oldinroq qochib borgan bek-u navkarlarga to'lib qolgan edi. Vahima ichida tartib-intizomni unutgan, jonidan boshqa narsa ko'ziga ko'rinmay qolgan odamlar birdan bir najot mana shu kema va qayiqlar ekanini allaqachon sezishgan edi. Kemachi va eshkakchilar betartib qochib kelganlarni podshohning ruxsatisiz kemaga kiritmaslikka urinib qarshilik qildilar. Qilich va xanjarlar ishga tushdi. Lekin qochqin olomon benihoya ko'payib ketdi, qarshilik qilgan kemachilarni surib, itqitib o'tdi. «Gunjoyish» kemasining eshkakchilaridan biri bo'lgan Nizom bu ur-surda o'zini chetga olib zo'rg'a omon qoldi. Zo'rlik bilan tortib olingan kema va qayiqlar saropardadan olib chiqilgan ayollar va bolalarning yetib kelishiga qarab o'tirmay narigi qirg'oqqa tomon yo'l oldi.

---

¹ Xaylxona – podshoh va a'yonlarning xotin, bola-chaqalari.

Qayiqnlarni ham boshqa qochqin navkarlar va beklar tortib olishdi. Nizom qirg' oq chetidagi omborda meshlar borligini esladi. Chopib kelib kattaroq bir meshni tanladi-da, qaytib chiqdi. Bu orada dushman otliqlaridan uch-to'rt yuztasi Mavludbek boshlab kelayotgan ayollar va bolalarning yo'lini to'sib chiqayotganini ko'rdi. Nizom yov otlarining oyog'i tagida qolib ketishdan qo'rqib, qirg' oq bo'ylab Humoyun tomonga qochdi.

Bayramxonning otliqlari Humoyunni o'rab olib, tepalikning narigi tomonidan daryo qirg'og'iga qarab chekinmoqda edi. Dushman otliqlari podshohning xos navkarlari safini yorib o'tolmadi. Shunda yovning harbiy fillaridan uch-to'rttasi himoyachilar halqasiga tashlandi. Xos navkarlarda to'fanglar bor edi. Fillardan ikkitasi to'fanglardan ustma-ust otilgan to'ng'iz o'qlarga uchrab yiqildi. Ammo sag'risiga o'q tekkan, yara og'rig'idan battar quturib ketgan uchinchi fil to'fang otayotgan navkarlarga bo'kirib hamla qildi. Otlardan birini qattiq tepib, chavandozi bilan ag'angatib yubordi. Humoyun himoyasida turgan ikkinchi otliq navkarni xartumi bilan belidan o'rab olib egardan dast ko'tardi-yu, big'illatib qisib, yerga chalpak qilib urdi va tanasini oyog'i bilan bosib-yanchib o'tdi. Darg'azab fil qarshisida himoyasiz qolgan Humoyun qilichini qinidan sug'urdi. Fil unga xartumini cho'zib yaqin kelganda Humoyun qora ilonday harakatchan bu baloni kesib tashlamog'chi bo'lib qilich sermadi. Ammo xartum qilichdan chaqqonroq edi. Tig'borguncha fil o'z xartumini yo'g'on oq tishlarining panasiga olishga ulgurdi. Humoyun zarb bilan urgan qilich filning yo'g'on so'yloq tishlari orasidagi qalin terisini kesib o'tdi-da, teri bilan tish suyagi orasiga kirib ilinib qoldi. Humoyun qilichni sug'urib olguncha bo'lmay o'ng yelkasiga yoy o'qi jazillab sanchildi. Fil ustidagi kajavada o'tirgan merganlar uning ko'kragini mo'ljalga olgan, lekin oti tinimsiz harakatda bo'lgani uchun o'q yelkasiga tekkan edi. Shoshilinchda zirhli kiyim kiymagani uchun Humoyun endi afsus qildi. Og'riqdan jonsizlangan o'ng qo'li qilichni

sug'urib olishga yaramadi. Fil bir silkinganda oltin qilich dastasi Humoyunning qo'lidan chiqib ketdi. Yo'g'on qora xartum qaytadan uning bo'yniga cho'zilib kela boshladi. Humoyun chap qo'li bilan otning jilovini keskin siltab chetga burdi-yu, yol ustiga engashdi. Shu payt uning yonginasida yana to'fang gumburladi. Fil Humoyun bilan andarmon bo'lgan paytda to'fangni qayta o'qlashga ulgurgan xos navkarlardan biri filning peshonasini mo'ljalga olib tepkini bosgan edi. Tishiga oltin qilich ilinib qolgan, sag'risidan va xartumi ustidan qon oqayotgan ulkan fil endi peshonasini qoraytirib teshib kirgan o'qdan gandiraklab orqaga tisarildi-da, gursillab yiqildi.

Orqadan yana yov otliqlari va fillari bostirib kelmoqda edi. Bayramxonning ovozi keldi:

– Hazratimni daryo bo'yiga olib ketinglar! Biz yog'iyini o'tkazmaymiz! La'l Chand, filingiz bilan himoyada turing!

Humoyunning yelkasiga qadalib turgan uzun yoy o'qi ot yo'rtganda qattiq silkinar va jazillatib og'ritar edi. Humoyun himoyachi navkarlar qurshovida ot choptirib borar ekan, yana yol ustiga engashib, chap qo'lini o'ng yelkasiga cho'zdi-yu, qadalib turgan yoy o'qini bir harakat bilan sug'urib tashladi. Shu payt og'riqdan ingrab, otning yoliga yuzini bosdi. Javhar oftobachi o'ng tomondan otini jips keltirib, uni qo'ltig'idan suyadi. Yelkadan oqayotgan qonni to'xtatish uchun yaralangan joyni yumshoq salla matosi bilan besh-olti marta o'rab, qattiq chirmadi-yu, qo'ltiq tagidan tang'ib bog'lab qo'ydi.

Bayramxon va La'l Chand markazdan o'tib kelgan yovning yo'lini to'sgan bo'lsa ham, ikki qanotdan yorib kirgan boshqa yuzlab otliqlar Humoyunga qarab yopirilib kelmoqda edi. Humoyun orqaga o'girilib qarab, Bayramxon La'l Chand hoshliq fillar yordamida himoyada turganini ko'rdi.

Qirg'oqda birorta kema ham, qayiq ham yo'q. Odam to'la bir kema qirg'oqqa yetay deb qolgan. «Mavludbek bolalar bilan ayollarni o'sha kemada olib chiqib ketgandir», degan o'y Humoyunga ozgina tasalli

bergandek bo'ldi. O'ng qanotdan otilib chiqqan yov otliqlari yuzdan ortiq. Humoyunni himoya qilib qirg'oqqacha kelgan navkarlar esa o'ttiz-qirqtagina xolos. Qurshovda qolib asir tushish o'limdan ham dahshatliroq. Humoyun qilich dastasini qidirib belini paypasladi. Ammo bo'sh yengil qin salanglab osilib turganini ko'rdi va boyagi yarador filni esladi.

Chug'urchuqday behisob dushman otliqlari tobora yaqinlashib kelayotgani Nizomni ham sarosimaga soldi. U qo'lidagi meshga havo puflab, uni tarang qilib shishirdi-da, og'zini mahkamlab bog'ladi. Mesh yordamida narigi qirg'oqqa suzib o'tish uchun suvga qarab chopdi.

Bo'tana bo'lib to'lib oqayotgan toshqin daryo Humoyunning vahmini keltirdi. Lekin yaqin kelib qolgan dushmanlarga asir tushish undan ham dahshatliroq edi. Tagidagi saman – zo'r ot, Humoyun suzishni biladi. Xos navkarlar yov ilg'orlarining yo'lini to'sib, ular bilan qilich chopisha boshlagan paytda Humoyun Nizom suvga tushgan joydan sal nariroqda otni qirg'oqdan daryoga sakratdi. Suv avval otning sonigacha keldi, keyin qorniga chiqdi. Humoyun egardan tutib sog' qo'li bilan samanning bo'ynidan quchoqlab oldi. O'ng qo'li butunlay ishdan chiqqan, sal qimirlatsa yelkadagi yara og'rig'iga chidab bo'lmaydi. Daryo birdan chuqurlashib, otning oyog'i yerga tegmay qoldi. Ot ustiga yopilgan og'ir zirhli kejim va uning bo'yniga osilib olgan yarador Humoyunning vazni samanni cho'ktirib yubora boshladi. Ot pishqirib tumshug'ini suvdan chiqardi-yu, birpas suzib ko'rdi, ammo yana suvga botib ketdi. Humoyun otning bo'ynini qo'yib yuborib bir qo'llab suzib ketdi. Ammo kutilmagan girdoblar uni pastga tortib ketayotganday bo'ldi-yu, yana cho'kayotgan otning yoliga yopishdi.

Bu orada Humoyun oqim kuchi bilan Nizomga yaqin borib qoldi. Meshga ko'kragini berib qiyalab suzayotgan Nizom esa podshohga bir joyi tegib ketishidan cho'chib o'zini nariroq oldi.

Axir daryolar oralig'idagi bu bexosiyat joyni qarorgoh qilishga Nizom ham boshqa hind suvchilari qatori qarshi edi. Lekin Humoyun ularning ogohlantirishiga quloq solmadi, yana xushomadgo'y beklarning

gapiga kirdi, chodirda may ichib yotib fursatni boy berdi. Bugun ko'p qatori Nizom ham shu xatolarning kasofatiga qoldi. Bas, endi Nizom bu podshohga yaqin bormaydi. Laganbardor beklari Humoyunni «yengilmas botir» deb maqtashadi. Qani Karamnasa ichida shu botirligini bir ko'rsatsin! Boya daryoga ot sakratib kirganiga qaraganda hash-pash demay narigi qirg'oqqa suzib o'tsa, ajabmas.

Bu kinoyali o'ylar asnosida suv tagidagi allaqanday o'pqon girdobi Nizomni oyoqlaridan pastga torta boshladi. U ko'kragini qo'ygan mesh ham kuchli girdobga tushib aylanib ketdi. To'satdan Nizomning nafasi qaytib, ko'zi tinganday bo'ldi.

Hind kemachilarining Karamnasadan hayiqib, uni chetlab o'tishlari bejiz emas edi. Bu daryoning tagida chuqur o'pqonlar ko'p, suv girdobi ularga quyilib tushayotganda odamni ham pastga tortib ketar edi. Yomg'ir faslida tog' ichidagi simob konlaridan Karamnasa daryosiga ko'ngilni aynitadigan, hatto, odamni es-hushidan ketkazadigan badbo'y, zaharli narsalar oqib kelardi.

Zaharli hovurdan ko'ngli ayniy boshlagan Nizom mesh ustiga yuztuban yotib oldi-yu, qo'1-oyoqlarini eshkak o'rnida ishlatib, talpina-talpina girdob komidan chiqdi. Bir payt shunday yonginasida suvga cho'kayotgan Humoyunni ko'rdi. Humoyun qo'1-oyoqlarini kerib yuqoriga bor kuchi bilan talpindi-da, boshini bir lahza yuzaga chiqardi, yutoqib nafas olarkan:

– Kim bor? Qutqaring! – deyishga ulgurdi-yu, yana loyqa girdoblar orasiga cho'kib keta boshladi.

Nizom uning chindan g'arq bo'layotganiga endi ishondi va beixtiyor meshni unga yaqin olib bordi. Humoyun yana bir talpinib suv yuziga chiqqanda Nizom uni yelkasidan tutib oldi-da, mesh ustiga ikki qo'llab tortib chiqardi.

Ho'kizning terisidan qilingan mesh kattagina bo'lsa ham, ikki kishining og'irligini ko'tarolmay, suvga botib ketdi. Buni ko'rgan Nizom qo'lini mesh chetidan va Humoyunning yelkasidan olmagan holda tanasining

butun og'irligini suvga tashladi. Shunda mesh suv yuziga yana qalqib chiqdi. Humoyun sog' qo'li bilan meshga jon holatda yopishdi-yu, Nizomning yordamida ko'kragini va zilday og'ir o'ng yelkasini mesh ustiga chiqarib oldi. Ichiga ketgan suvdan o'qchib yo'taldi, nafasini rostlay olmay hansiradi, yelkasidagi yara og'rig'idan ihradi.

Nizom uning Agrada fil minib, Ko'hinur olmosini peshonasiga qadab yurgan paytini esladi. O'shanda Humoyun Nizom uchun qo'l yetmas bir balandlikda edi. Hamidabonuni bu yigitga bermoqchi bo'lganlarini eshitib, Nizom qanchalik iztirobga tushgan edi! Humoyun Agraga omon qaytsa, qizni unga hali ham olib berishlari hech gap emas. Bu o'y Nizomning qalbini kuydirib o'tdi. Ikki kishi bir meshda bu xatarli daryodan suzib o'tishlari amrimahol. Suvosti o'pqnolari Nizomni ham Humoyunga qo'shib pastga tortib ketishi mumkin.

Lekin Humoyun og'riqdan ihraganda Nizom uning yelkasidan yaralanganini, tang'ib bog'langan lattada qonli dog'lar borligini ko'rdi. Daryo bo'yida o'sgan Nizom suvga g'arq bo'layotgan kattami, kichikmi, kimni ko'rsa yordam qilib o'rgangan. Humoyun hozir avvalgi mag'rur hukmdor emas, balki Sherxonning sulh haqidagi gapiga ishonib aldangan, yarador bir jangchi. Nizom Hamidaga oid dardi-yu qalbida bir lahza bosh ko'targan raqiblik tuyg'usi tufayli uni qutqarmay tashlab ketadigan bo'lsa, keyin odamlarning yuziga qanday qaraydi? Qutqarish mumkin bo'lgan odamni ko'ra-bila turib cho'ktirib yuborish – yo'q, Nizom bunday qilolmaydi!

U butun kuchini, shuncha yil daryoda orttirgan bor tajribasini ishga solib meshni Humoyun bilan birga girdoblar orasidan olib chiqa boshladi. Humoyunga qarab:

– Siz ham oyoqni ishlating! – deb buyurdi. – Suv ostida o'pqnolar ko'p. Tortib ketmasin!

Humoyun mingan saman otni bu o'pqnolar allaqachon suv ostiga tortib ketgan edi. Yovdan qirg'oqqa qochib kelib o'zini suvga tashlayotgan minglab otlig'-u piyodalar ham shu girdoblar orasiga suzib kirgandan

keyin daqiqa sayin kamayib yo‘q bo‘lib bormoqda. Humoyun hindlarning Karamnasadan bunchalik qo‘rqib irim qilishlariga sabab borligini endi bildi-yu, suv ichida oyoqlarini suzgan kabi harakatlantirib, Nizomga yordam bera boshladi.

Humoyun ko‘p uringan sari yelkasidagi yaradan qon ketib, uni darmonsizlantirib qo‘ydi. Buning ustiga daryoning o‘rtasida nafasni bo‘g‘adigan badbo‘y hovur quyuqlashib ketdi. Humoyunning ko‘zi tinib boshi aylandi, qo‘li ham jonsizlandi, og‘ir gavdasi meshdan suvga sirg‘alib tusha boshlaganda:

– Yigit... meni... tuti... – deyishga ulgurdi.

Nizom tezda meshning old tomoniga o‘tdi-yu, Humoyunni sog‘ qo‘lidan va to‘ning yoqasidan tutib, yana mesh ustiga tortib chiqardi.

Badbo‘y bug‘lar Nizomning ham ko‘nglini behud qilib, ko‘zini xiralashtirdi. Shunda u bir qo‘lini bo‘shatib, salqin suv bilan yuzini yuvdi. Bu biroz yengillik berganini sezdi-da, ho‘l qo‘lini Humoyunning peshonasiga qo‘yib turdi. Humoyun ko‘zini ochdi.

Daryo oqimi meshni shitob bilan Ganga tomonga oqizib ketmoqda edi. Humoyun hushini yig‘ib, Nizomga ko‘z tashlar ekan, xuddi boshqa dunyodan qaytib kelganday bo‘ldi.

Nizom uning ko‘z ochganidan yengil tortib:

– Xayriyat! – dedi. – Meshni mahkam tuting. Bu oqim bizni Gangaga oqizib borsa g‘arq bo‘lg‘aymiz. Ikki daryo ayqashgan joy juda xatarli!

Humoyun sog‘ qo‘li bilan mesh chetidan bo‘shgina ushladi-yu, ko‘zini yumdi. Unda umidsiz bir loqaydlik paydo bo‘ldi. Bu daryolardan tirik chiqolmaydiganga o‘xshaydi. Qiynoqlar tezroq tugay qolgani afzal emas-mi? Koshki tezroq hushidan ketsa!..

– Meni qo‘ying, – dedi u Nizomga. – O‘zingizni qutqaring...

– Yo‘q, hazrat! Men sizning kemangizda xizmat qilib maosh olurman. Sizni suvdan o‘tkazib qo‘ymasam, menga bergan noningiz harom bo‘lg‘ay. Men halol non yeb o‘rganganman!

Humoyun sergaklandi. Yalangoyoq bir eshkakchi deb, kemada ko‘r-

ganda pisand qilmay yurgan yigit shunday xatarli asnoda ham halol-haromni unutmasa, bunda bir karomat bor.

– Birga zo‘r bersak, omon chiqg‘aymiz, hazrat! – dedi Nizom. – Siz meshni mahkam tutsangiz bas! Ushlang! Mahkam ushlang!

Nizomning ovozi shunday bir qat‘iyat va ishonch bor ediki, Humoyun shuning ta‘sirida «zora tirik qolsam!» deb umidlandi. U endi o‘zidan ko‘ra Nizomga ko‘proq ishona boshladi. Humoyun bu suvchi yigitning irodasiga so‘zsiz bo‘ysunib, ko‘kragini mesh ustiga yaxshiroq o‘rnatdi-da, sog‘ qo‘li bilan uning narigi chetini qattiq changallab oldi. Nizom bo‘ynigacha suvga botgan holda meshni ikki qo‘llab narigi qirg‘oq tomon surdi, oyoqlarini ham, butun gavdasini ham g‘ayir¹ oqimga qarshi jon-jahdi bilan ishlatib, vujudidagi barcha muskullarni go‘yo suzgichga aylantirib yubordi. Humoyun ko‘kragi bilan osilib yotgan mesh oqimni yorib o‘tib, narigi qirg‘oqqa tomon qiyalab bora boshladi. Qirg‘oqdagi yashil daraxtlarni, ko‘katlar orasiga sochilgan rang-barang gullarni Humoyunning ko‘zi endi ko‘rdi. Unda birdan yashash ishtiyoqi kuchayib ketdi. Endi u ham suvdagi oyoqlarini oqimga urib, suzgardagi kabi harakatlar bilan Nizomga yordam bera boshladi. Mesh boyagidan yengilroq va tezroq harakatlanib, nihoyat, narigi qirg‘oqqa yetib to‘xtadi.

Ular suv chetidagi shag‘al aralash loyqadan og‘ir qadamlar bilan yurib o‘tishdi-yu, pastgina qirg‘oq bo‘yidagi ko‘kalamzorga cho‘zilishdi. Anchagacha og‘ir nafas olib, hansirab yotishdi.

Bulutlar orasidan sizib chiqqan xira oftob nayza bo‘yi ko‘tarilgan edi. Tong g‘ira-shirasida boshlangan dahshat bir necha soat ichida Humoyun qo‘shinini tor-mor qildi, ne-ne yigitlar suvga g‘arq bo‘lganini uning o‘zi ko‘rdi. Sherxon hozir daryoning naryog‘ida g‘alaba zavqini surayotgan bo‘lsa kerak...

Qaytib berilgan hayot tuyg‘usi barcha ko‘rguliklar alamidan zo‘rroq bo‘lishini u endi sezdi. Yelkasidagi yara og‘rig‘ini ham unutib, o‘rnidan

---

¹ G‘ayir – o‘jar, teskari.

turib o'tirdi. Yonida hamon nafasini rostlay olmay hansirab yotgan Nizomga iymanibroq ko'z tashladi. Uni o'zidan bir necha bor ustun bo'lgan tengsiz bir bahodirday e'zozlagisi kelib:

– Siz menga inilarim qilmagan yaxshilikni qildingiz, – dedi. – Otingiz nedur?

Nizom yonboshga turib, o'z otini aytdi.

– Nizom! – deb Humoyun uning otini yoqtirib takrorladi. – Bu daryo ichida ikkovimiz dunyoga qaytadan kelganday bo'ldik.

– Rost, onadan qayta tug'ildik, – dedi Nizom ham.

– Hozir siz menga tug'ishgan inimdan ham azizroqsiz. Nomingizni Dehlidagi Nizomiddin avliyoning nomiday ulug'lasam arzigay!

Nizom Humoyunning podshohligini unutgan edi. Kiyimlari shalabbo-ho'l, yarador, yalangoyoq bu yigit zamoña zo'rlarining boshida turgan tojkor ekani birdan esiga tushdi.

– Agar meni rostdan tutingan ini o'rnida ko'rsangiz, sizga ikki og'iz arzim bor.

– Ayting, bajonudil tinglay!

– Poraxo'r amaldorlar bilan aldanchi shayxlar mamlakat xalqini sizdan bezdirdi. Qancha hind yigitlari Sherxon tomonga o'tib ketdi. Axir Sherxon hindi-yu muslimni bir-biridan ajratmas ekan!..

– Men ham hindi-yu muslimni yakdil qilish orzusida edim. Ammo bu mushkul ishda kimga tayanishimni bilmadim.

– Hind eliga tayaning-da, hazrat. Bu elda bhaqtiylar¹ bor. Ularning shoiri Kabir hindi-yu muslimni o'z dilida birlashtirgan. Mening otam bhaqtiy bo'lgani uchun tuhmat bilan zindonga tashlandi.

– Kim tuhmat qildi?

– Siz ishongan amaldor-u shayxlar.

– Men o'zim bu adolatsiz muhitdan qanday qutulishimni bilmasmen! Otangiz Agradagi zindondami? Poytaxtga qaytaylik... Siz o'zingiz... otangizga tuhmat qilgan amaldor-u shayxlarga jazo bergaysiz.

---

¹ **Bhaqtiylar** – adolatparvar xalq harakatining ishtirokchilari.

– Men? – ishonqiramay so‘radi Nizom.

– Ha, omonlik bo‘lsa, siz hali istaganingizdan ham katta martabaga erishgaysiz.

Nizom istagan martaba nima ekanini o‘zi ham bilmaydi. Uning eng zo‘r istagi – otasini zindondan qutqarish-u, Hamidani yana ko‘rish. Bu go‘zal qizni u juda sog‘inib yuribdi. Lekin Hamida to‘g‘risida Humoyunga og‘iz ochishga tili bormadi. Faqat podshohni qutqargani hali taqdirida katta o‘zgarishlarga sabab bo‘lishini ich-ichidan sezdi-yu, yuragi g‘alati bo‘lib hapriqdi...

«NIZOMNING TANTILIGI» HIKOYASI HAQIDA

Tarixiy mavzuda badiiy asar yozish ijodkordan katta mas‘uliyatni talab etadi. Chunki tarix o‘tmishda bo‘lib o‘tgan, hech bir narsani qo‘shish yoki olib tashlash mumkin bo‘lmagan voqealar bayonidir. Erkin mavzularda qalam tebratayotganda, yozuvchi o‘zining fantaziyasiga istagancha erk berishi, o‘zi o‘ylab topgan u yoki bu hodisani, o‘z maqsadiga ko‘ra, xohlagan yo‘nalishda davom ettiraverishi mumkin. Bunda faqat mantiqqa va badiiy ishontirish san‘atiga amal qilinsa, bas. Fantastik mavzular talqinida esa yozuvchi bundan-da ko‘proq erkinliklarga ega bo‘ladi. Tarixiy mavzu haqida esa bunday deb bo‘lmaydi. Chunki tarix muayyan xalqning xotirasi, asrab-avaylaydigan ma‘naviy boyligi hisoblanadi. Bu boylikka kim qanday xohlasa shunday yondashuviga o‘zini hurmat qilgan biror xalq yo‘l qo‘ymaydi. Bu mas‘uliyat tarixiy hodisalar boshida turgan yirik shaxslar – podshohlar, qirollar, prezidentlar, yirik davlat va din arboblari, katta siyosatchilar haqida asar yozilayotganda yanada ortadi. Tarixning har bir hodisasini yoritishda, uni talqin etishda xolislik, odillik, halollik talab qilinadiki, bu narsa ijodkordan juda katta bilimni, fuqarolik mas‘uliyatini talab qiladi.

Pirimqul Qodirov shu ma‘noda, Cho‘lpon iborasi bilan aytganda, «boshini zo‘r ishga berib qo‘ygan» ijodkor hisoblanadi. Zero, Bobur va

boburiylar tarixini yoritish hazilakam ish bo'lmay, bu mavzularning hisobga olinishi lozim bo'lgan minglab qirralari bor edi.

Shulardan biri bu sulola hukm surgan bugungi Afg'oniston, Pokiston, Hindiston singari davlatlarda yashovchi aholining o'z tarixiga munosabati, boburiylarga qarashi masalasidir. Chunki bu yurtlarda ham hozirga qadar yuzlab ijodkorlar, olimlar, siyosatchilar, hatto, yirik davlat arboblari bizning vatandoshlarimiz – boburiylarga o'z munosabatlarini u yoki bu tarzda bildirganlar. Ularning qarashlarini inobatga olish ham yozuvchi zimmasida edi.

To'g'ri, Pirimqul Qodirov ixtiyorida hazrat Bobur qalamiga mansub tengsiz asar – «Boburnoma», uning qizi Gulbadanbegim tomonidan bitilgan «Humoyunnoma» singari ko'plab tarixiy, yuzlab badiiy manbalar bor edi. Lekin, shu narsani unutmaslik kerakki, P. Qodirov tarixchi sifatida emas, ijodkor – yozuvchi sifatida maydonga chiqadi. Ijodkordan esa o'quvchi tarixning quruqdan quruq bayoni yoki ilmiy izohini emas, san'atni talab qiladi. San'atki, xoh tarixiy, xoh to'qima insonlar obrazi bo'lsin, ularning faqat jismi emas, ruhi ham qayta tirilsin, bugungi kun kishisini o'z dunyosiga «tortib olsin»!

Xo'sh, Pirimqul Qodirov mana shu murakkab talabni bajara olganmi?

Keling, bu savolga «Ajdodlar dovoni» asaridan olingan yuqoridagi parchadan kelib chiqib javob topishga urinaylik.

Tarix kitoblarida Ganga va Karamnasa daryolari qo'shiladigan joyda siquvda qolgan boburiy podshoh Humoyun Mirzoga qo'qqisdan qilingan hujum shu hududlarga da'vogar Sherxonning sulh haqidagi bitimni xiyonatkorona buzishi, deya baho berib ketilaveradi. Pirimqul Qodirov esa boburiy shahzoda ahvoliga har qancha achinmasin, «u tomonni» ham tushunishga, tushuntirishga harakat qiladi. Sherxon, asarda tasvirlanganidek, o'qimishli, aqlli, tadbirkor, harbiy san'atni puxta egallagan shaxs. U, bir so'z bilan aytganda, Humoyunga munosib raqib, dushman. Qolaversa, Bobur va uning avlodlariga bosqinchi sifatida qarashga va ularga munosabatida shu nuqtayi nazardan yondashishga haqi ham bor. U

toj-taxtga ega bo'lishdek o'ta kuchli istagiga shu bahona-yu sabablar bilan tezroq yetishish mumkinligini ham yaxshi biladi. O'z labzi bilan sulhga rozilik berib, endi uni buzish, Humoyunni g'aflatda bosish haqidagi rejasiga ozgina e'tiroz bildirgan o'g'li Qutbxonni «asosli gaplar» bilan ketma-ket inkor etib tashlashi Sherxonning qanchalar usta siyosatchi, notiq ekanini ham isbotlaydi. Sherxon o'z maqsadlari yo'lida ish berishi mumkin bo'lgan har qanday narsadan samarali foydalanishga erishadi. O'sha paytdayoq u farang xufyalari (razvedkachilari) xizmatidan voqif bo'lib, ularni harb ishiga jalb etgani, bu xufyalar taklifi va o'rgatgan usullarini qo'llab boburiylar orasiga nifoq sola olgani ham, istaymizmi-yo'qmi, saltanat ishida Sherxon erishgan muhim g'alabalar hisoblanadi.

Yozuvchi o'sha zamon diplomatiyasiga oid mana shu nozik jihatlarni ham hisobdan chetda qoldirmagani asarning ta'sir kuchini, voqealarning ishonarliligini oshirgan.

Masalan, Sherxon oldida Bayramxon bor-yo'g'i bir elchi, ikki podshoh o'rtasidagi vositachidir. Elchining hayoti, bilasizki, uning tiliga, muomalasiga ko'p jihatdan bog'liq. Bir og'iz ortiqcha so'z yoki harakat uning hayotiga chek qo'yishi, boshini kundaga olib kelishi hech gap emas. Buni Bayramxon juda yaxshi anglaydi. U, bundan tashqari, o'zi nihoyatda sadoqat bilan xizmat qilayotgani Humoyun Mirzoning endigi taqdiri o'ziga bog'liq bo'lib qolganini ham biladi. Humoyun Mirzo taqdiri degani esa – boburiylar saltanati, ulkan bir mamlakatning keyingi taqdiri degani ham edi.

Shularni bir soniya ham yodidan chiqarmagan Bayramxonning Sherxon qarshisidagi gap-so'zlariga sinchiklab nazar tashlasak, bu muhim imtihondan uning muvaffaqiyatli o'tib ketganiga guvoh bo'lamiz.

Biz yuqorida tarixni yoritish ijodkor oldiga qator talablarni qo'yadi, dedik. Bu masalaning nima ekanini yaxshiroq anglashingiz uchun shu munosabat bilan bir zamonaviy fakti keltirib o'tamiz. Ko'pchiligingiz Amerika kinoijodkorlari tomonidan suratga olingan, dunyoda juda katta

shov-shuvga sabab bo'lgan «Gladiator» filmini ko'rgan bo'lsangiz kerak. Ochig'ini ayting: zo'r film bo'lgan-a? Undagi voqealarning ta'sirchanligi, ishonarliligi, qahramonlarning mardligi, o'limga tik borishi... Hatto, yo'lbarslar bilan ochiq maydonda olishuvlar, ot-aravadagi kamonchi qizlarga qarshi gladiatorlarning shiddatli harakat qilishlari... Bularni kino ekranida ko'rar ekansiz, beixtiyor tarixni yoritish mana bunaqa bo'пти, deb yuborganingizni sezmay ham qolasiz. Biroq...

Biroq bu film bir tomonda dunyo ekranlarini kezib yurar ekan, boshqa bir tomonda kino tanqidchilar, tarixchi mutaxassislar bu filmda yo'l qo'yilgan yuzlab tarixiy mantiqsizliklar, qahramonlar nutqi, kiyimlarida uchraydigan xatoliklar, maxsus effektlarni suratga olishda ishlatilgan texnik asboblarning tasvirida ko'rinib qolgani to'g'risidagi maqolalarni ketma-ket e'lon qildilar. Masalan, aksariyat gladiatorlar keyingi asrlarning matosi bo'lmish jinsi materialidan kiyim kiyganlari, boyagi kamonchi qizlar tushgan aravalarda gladiatorlar tomonidan ag'darilganida, arava tagiga o'rnatilgan zamonaviy avtomotorlar ko'rinib qolgani va boshqa faktlar...

Holbuki, bu filmga ko'plab tarixchi mutaxassislar, elshunos-etnograflar, kiyim ustalari (kostumerlar), adabiy matn mutaxassislari jalb qilingan edi.

Pirimqul Qodirov esa Humoyun va Sherxon qo'shini o'rtasida bo'lib o'tgan jangni (va romandagi yana boshqa o'nlab jang epizodlarini) tasvirlashda faqat o'z kuchi va tarixiy materiallarga suyanib ish ko'radi. Guvohi bo'lganimizdek, yozuvchi bu ishni ham qoyilmaqom qilib bajargan. Jang shiddati, unda ishtirok etayotgan tomonlar harakati, lashkarboshi va askarlar munosabati badiiy kartinaning bir qismini tashkil etsa, boshqa bir qismini nihoyatda tahlikali, qaltis vaziyatda qolgan Humoyun qalbida kechayotgan murakkab ruhiy o'zgarishlar tasviri to'ldiradi. Shunday qaltis vaziyatda Humoyun o'zini emas, birinchi navbatda oilasini – o'jiz ayollar va bolalarni qutqarishni o'ylaydiki, bu uning chinakam Bobur farzandi ekanini yana bir bor isbotlaydi!

Taqdir o‘yinini qarangki, Humoyunni o‘limdan qutqarib qolish oddiy kemachi yigit Nizomga bog‘liq bo‘lib qoladi. Bunga qo‘shimcha, Nizomning bu podshohdan, uning qo‘l ostidagi amaldorlardan anchagina alami ham bor – uning otasini tuhmat ortidan zindonga tashlaganlar va... Nizom sevgan qizni – Hamidabonuni yaqin kunlarda Humoyun haramiga keltirmoqchilar...

Bunday vaziyatda uncha-muncha odam osmondan tushgan bu imkoniyatdan o‘z manfaati – o‘ch olish yo‘lida foydalanishi, juda bo‘lmaganda, suvga cho‘kib ketayotgan yarador Humoyun o‘limini chetdan kuzatib turaverishi ham hech gap emas. Biroq Nizom unday tarbiya ko‘rmagan. Nizom qalbidagi insoniylik hali saqlanib qolgan. U shu podshoh qo‘lida xizmat qilib, non topib yeyayotgan ekan, shu bir burda nonni halolab yeyishni o‘zining insonlik burchi deb biladi. Bir muddat shayton oraga tushib, Nizomni avrashga, uni fojiani ko‘ra-bila turib yuz o‘girishga majbur qilmoqchi ham bo‘ladi. Lekin qayiqchi yigit tezda o‘ziga – insonligiga qaytadi!

O‘limdan omon qolgan Humoyun va Nizom o‘rtasida bo‘lib o‘tgan qisqagina suhbat xalq va hukmdor munosabatini – xalqning hukmdorga, hukmdorning xalqqa qarashini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Atrofidagi ayrim adolatsiz amaldorlar xiyonatidan bezib yurgan Humoyun qayiqchi yigit suhbatidan o‘ziga ruhiy madad olish bilan birga, kelgusida qilishi lozim bo‘lgan ishlarni ham ichida belgilab oladi.

Yozuvchi mazkur lavhadagi voqealar shiddatini o‘quvchiga sezdirish uchun uni bor ko‘lami bilan tasvirlashga alohida e‘tibor bergan. Tong qorong‘usi, osmondan yoz yomg‘iri shivalab urib turibdi, qarorgohga kutilmaganda qilingan hujum Humoyun askarlari orasida vahima, sarosima, betartiblik vujudga keltirgan. Bu o‘pqondan omon chiqish ilinjida o‘zini suvga tashlagan navkarlar ikkinchi o‘pqonda – Karamnasaning badbo‘y girdoblari ichida g‘arq bo‘lyapti. Ko‘ryapmizki, bu badiiy kartina o‘sha «Gladiator» filmidagi jang maydonlaridan aslo qolishmaydi. Agar filmda insonlarga qarshi zanjirband yo‘lbarlar tashlansa, bu asarda jan-

govar fillar yog‘iy navkarlarini xartumi bilan ilib-o‘rab zarb bilan yerga yuztuban uradi, ulkan oyoqlari bilan ezib tashlaydi. Xuddi shunday xavf – ajal markaziy qahramon Humoyun boshida ham aylanadi...

Shunisi muhimki, Pirimqul Qodirov, amerikalik kinochilardan farqli o‘laroq, na tarixiy voqealar talqinida, na qahramonlar nutqi va harakatida, kiyim-boshi va jang qurollarida noaniqlik yoxud xatoga yo‘l qo‘yadi. Tarixni badiiy qayta jonlantirish, uning ishtirokchilari bo‘lmish shaxslarning to‘laqonli xarakterini yaratish, o‘tmish hodisalarining bugungi kun muammolari bilan tutash o‘rinlarini alohida bo‘rttirib ko‘rsatish – bularning bari Pirimqul Qodirov tarixiy mavzu talqinida izlana-izlana erishgan ulkan ijodiy muvaffaqiyatlar hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Pirimqul Qodirovni tarixiy mavzuga murojaat qilishga undagan sabablar nimalar edi deb o‘ylaysiz?
2. «Yulduzli tunlar» romanini o‘qigan bo‘lsangiz yoki u asosida yaratilgan videofilmni ko‘rgan bo‘lsangiz, sinfdoshlaringizga bu asarning sujetini qisqacha gapirib bering.
3. Bobur va boburiylar to‘g‘risida nimalarni bilasiz? Ularning faoliyati Hindiston tarixida qanday iz qoldirgan?
4. «Avlodlar dovoni» romanidan olingan parchada Hindiston tabiati va odamlariga xos qanday uyg‘un jihatlar ko‘rsatilgan?
5. Alvaro Pakavira singari odamlar tarix sahnasida qanday rol o‘ynaydilar? Ularning ishlarini oqlash mumkinmi?
6. Sherxonni qanday odam sifatida tasavvur etdingiz? Uning o‘rnida Siz bo‘lganingizda nima qilgan bo‘lardingiz?
7. Bayramxonning Humoyunga bo‘lgan sadoqati qaysi harakatlarida bo‘rtibroq ko‘rinadi?
8. Tarixiy qo‘lyozma kitoblarga ishlangan suratlar (miniaturalar)da tasvirlangan jang epizodlari bilan romanda tasvirlangan jang lavhalarini o‘zaro muqoyasa qilishga harakat qiling.

9. Humoyun Mirzo otasi Bobur umidlarini oqlagan farzand bo'lib yetishganmi? Uning ukalari-chi?
10. Nizom oddiy mehnatkash odamni emas, podshohni o'limdan qutqardi! Shunday vaziyatda uning o'zini tutishi Sizga notabiiy tuyulmayptimi? Fikringizni asoslashga harakat qiling.
11. Nega Nizom podshohdan otasini ozod qilishni so'radi-yu, Hamidabonu haqida so'z ochmadi?
12. «Avlodlar dovoni» romanidan olingan parcha asosida uy inshosi yozing.

Nazariy ma'lumot

ROMAN HAQIDA TUSHUNCHA

Roman inson hayotini jamiyat bilan bog'lab, keng ko'lamda tasvirllovchi yirik epik janr hisoblanadi. Muayyan bir shaxs taqdiri, uning o'z-o'zini anglab yetishi, xarakterining turfa jihatlari namoyon bo'lishi roman voqealarining markazida turadi. Qissa va hikoyadan farqli o'laroq, romanda ko'plab qahramonlar qatnashadi, ularning taqdiri bir-biri bilan chambarchas bog'lanadi. Chinakam iste'dod bilan yaratilgan romanlar muayyan xalq hayotining o'ziga xos ma'naviy ko'zgusi hisoblanadi. Roman keng qamrovli (romaniy) tafakkur, ulkan ijodiy izlanishlar mahsuli hisoblanadi.

Romanning xilma-xil turlari mavjud: *tarixiy* roman (A.Qodiriyning «O'tkan kunlar», P. Qodirovning «Yulduzli tunlar» asarlari), *harbiy* roman (Oybekning «Quyosh qoraymas» romani), *zamonaviy* roman (P. Qodirovning «Olmos kamar», Said Ahmadning «Jimjitlik» asarlari), *sarguzasht* va *fantastik* romanlar (X. To'xtaboyevning «Sariq devni minib» asari) shular jumlasidandir.

Aslida roman janrining dastlabki namunalari Yevropa davlatlarida Uyg'onish davrining oxirlarida (XVI–XVII asrlarda) yaratila boshlagan. Mazkur yo'nalishda Valter Skot, Migel de Servantes, Stendal,

Balzak, Turgenev, Dostoyevskiy, Lev Tolstoy singari buyuk yozuvchilar katta muvaffaqiyatlarga erishganlar. O'zbek adabiyotida bu janrning yuzaga kelishida ma'rifatparvarlik harakatining yirik namoyandalari Hamza («Yangi saodat», «Uchrashuv»), Abdulla Qodiriy («O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon»), Sadriddin Ayniy («Doxunda», «Qullar»), Cho'lpon («Kecha va kunduz») kabi adiblarning xizmati kattadir.

Bugungi kunda o'zbek adabiyotida Murod Muhammad Do'st, Tog'ay Murod, Xayriddin Sultonov, Omon Muxtor, Xurshid Do'stmuhammad singari adiblar yaratgan asarlar milliy romanchiligimizning rivojlanishi, o'tmish va zamonaviy mavzularning yirik shaklda talqin va tahlil etilishiga xizmat qilmoqda.

Tog'ay MUROD

(1948–2003)

XX asrning 70-yillarida o'zbek adabiyotiga bir qator iste'dodli shoir va yozuvchilar kirib keldilar. Ular orasida Murod Muhammad Do'st, Erkin A'zamov, Xayriddin Sultonov, Tog'ay Murod singari nosirlar, Shavkat Rahmon, Xurshid Davron, Usmon Azim, Muhammad Rahmon singari shoirlar bor edi. Bu avlod o'zlaridan avvalgi ijodkorlar boshlab bergan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan holda, adabiyot sahnasiga ko'proq oddiy odamlar obrazini, ularning orzu-armonlari talqinini olib chiqdilar. M.M. Do'stning «Bir toychoqning xuni», «Galatepaga qaytish», E. A'zamovning «Otoyining tug'ilgan yili», «Javob», X. Sultonovning «Yozning yolg'iz yodgori», «Ko'ngil ozodadur» nomli asarlari qahramonlari bir qaraganda boshqalardan keskin farq qilmaydigan, har qadamda uchraydigan oddiy odamlar. Ular katta tarixiy o'zgarishlarga boshchilik qilishmaydi, favqulodda qahramonliklar ko'rsatib boshqalarga o'rnak bo'lishmaydi, hatto, suvga cho'kayotgan biror odamni qutqarib el og'ziga tushishmaydi ham. Lekin shunisi muhimki, yosh o'zbek adiblari dunyoning omonligi, jamiki go'zalligi aynan shu oddiy odamlar tufayli ekanini ko'rsata oldilar, isbotlay bildilar. Mana shunday novator (yangilik kashf etuvchi, yangi yo'l ochuvchi) yozuvchilardan biri Tog'ay Murod bo'ldi.

Bu yozuvchining tarjimai holi ham o'z qahramonlariniki singari oddiyginadir.

U janubiy viloyatlarimizdan bo‘lmish Surxondaryoning Denov tumaniga qarashli Xo‘jasoat qishlog‘ida 1948-yilda tug‘ildi. Qishloqdagi o‘rta maktabda o‘n yil o‘qigach, 1966–1972-yillarda hozirgi O‘zbekiston Milliy universitetining jurnalistika fakultetida ta‘lim oldi. Bu fakultet o‘sha yillari ko‘plab yosh iste‘dodlarga o‘z ijodiy yo‘lini topishi, jiddiy asarlar yozib dastlabki muvaffaqiyatlarni qo‘lga kiritishida muhim maktab rolini o‘ynagan edi. Fakultetdagi qaynoq, nisbatan erkin ijodiy muhit, o‘z davrining yirik shoir-yozuvchilari bilan tez-tez o‘tkazib turiladigan uchrashuv-muloqotlar, yotoqxonalarda to tongga qadar tugamaydigan she‘riyat kechalari – bularning bari iste‘dod g‘unchalarining tez yetilishi, kamol topishida jiddiy turtki rolini o‘ynardi. Ko‘p yosh ijodkorlarning respublika matbuotida muntazam qatnashishi ham ayni shu fakultetda o‘qib yurgan yillariga to‘g‘ri kelardi. Tog‘ay Murod esa talablik paytidayoq o‘nlab hikoyalar yozgan bo‘lsa-da, ularni e‘lon qilishga shoshilmas, o‘zidan, bilimlaridan ko‘ngli to‘lmasdi. U iloji boricha ko‘proq o‘qish, bu orqali faqat o‘zimizning ijodkorlarinigina emas, balki dunyoning eng zo‘r adiblari tajribalarini ham o‘zlashtirishni istardi.

U, shu niyatdan kelib chiqib, tirikchilikka yetarli maosh beradigan qanday ish taklif qilinsa, o‘sha yerga borib ishlardi. Masalan, 1972–1976-yillarda respublika radiosining «Vatandoshlar» (xorijiy ellarga mo‘ljallangan) tahririyatida xizmat qilgan bo‘lsa, undan keyin «O‘zbekiston fizkulturachisi» gazetasida, 1982-yildan 1985-yilgacha esa «Fan va turmush» jurnalida xizmat qildi. Tog‘ay Murod o‘zining ijodiy rejalariga birovlarining aralashishini, unga ta‘sir o‘tkazishga bo‘lgan urinishlarni hecham yoqtirmas, shovqin-suronli davralardan o‘zini olib qochar edi. Butun fikri-zikri o‘qib-o‘rganish, tinimsiz ijodiy mehnat qilish bilan band bo‘lardi. Shu tufayli ham, yozuvchi sifatida xalqqa ancha tanilib qolgan bo‘lishiga qaramay, 1985–1987-yillar ichida Moskvadagi Jahon adabiyoti institutida ham tahsil olib qaytdi.

Tog‘ay Murodni iste‘dodli yozuvchi sifatida ko‘rsatgan dastlabki yirik asar 1976-yilda dunyoga keldi. Bu «Yulduzlar mangu yonadi» nomli qissa

edi. Mazkur asarda yozuvchining qon-qoniga singib ketgan, ming yillar mobaynida unutilmay, elda ardoqlanib kelayotgan tarixiy qadriyat – kurash, kurashchi polvonlar, ular orasidagi muomala-munosabatlar, ziddiyatli hayotiy muammolar qalamga olindi.

Yozuvchining keyingi asari – «Ot kishnagan oqshom» qissasi (1979-yil) «Yoshlik» jurnalida chop qilinishi bilan butun xalqimiz orasida juda tez dovrug qozondi. Chunki bu asarda o'sha davr adabiyotida kamdan kam tilga olinadigan ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, butun dunyoga ibrat qilib ko'rsatiladigan «sovet kishisi» tabiatiga xos bo'lgan turfa illatlar badiiy jihatdan ta'sirchan va ishonarli tarzda ochib berilgandi. Asardagi qishloq mehnatkashlarining og'ir qismati, katta-kichik rahbarlarning ularga bepisand munosabati, odamlardagi pokiza his-tuyg'ularning toptalishi, kuppa-kunduz kunda bo'layotgan adolatsizliklar tasvir va talqini haqiqatga tashna o'quvchilarning qizg'in e'tirofiga sababchi bo'ldi. Mazkur qissa sho'ro davri adabiyotidagi ko'plab boshqa asarlardan oxiri «umidbaxsh sadolar bilan» tugamasligi jihatidan ham ajralib turardi. Uning so'ngida odam bolalaridan cheksiz adolatsizlik, nomardlik, vahshiylik ko'rgan qissa qahramoni Ziyodulla chavandoz o'zining sevimli, vafodor va bir umrga sadoqatli otidan najot tilaydi! Aqlli va til-zabonli, kiyim-boshi ozoda va o'zicha madaniyatli kimsalar uni urib o'ldirishga chog'langan bo'lsalar, o'sha – til-zaboni yo'q, ongsiz hayvon sanalmish ot o'z do'stini o'limdan asrab qoladi. Bir so'z bilan aytganda, odamni o'zi singari odam zulmidan himoya qilish uchun odam topilmaydi, najot faqat hayvonda qoladi!..

Qissaning bunday oshkora tanqidiy ruhi, adolatparvarlik pafosi o'z davrining ko'plab amaldorlari, mafkurachilari g'ashini keltirgani, natijada yozuvchi nomi atrofida turli g'iybat gaplar tarqatilgani ham ma'lum. Biroq yozuvchi bu malomatlardan cho'chib o'tirmadi, aksincha, oradan bir yil o'tar-o'tmas yana bir ajoyib asarini – «Oydinda yurgan odamlar» qissasini e'lon qildi.

Bu qissaning qahramonlari – Qoplonbek va Oymomo ham atrofda-gilarga faqat yaxshilik tilaydigan, umrini ezgulikka baxshida etgan oliy-janob qalb egalaridir. Qissada buyuk muhabbat tuyg‘usi bilan bir-biriga mangu bog‘langan bu go‘zal insonlarning butun hayot yo‘li oydinga aytilgan qo‘shiqday tarannum etiladi. Qoplonbekka cheksiz kuch-quvvat, mardlik va shijoat, Oymomoga behad xushro‘ylikni ato etgan ona tabiat, afsuski, ularni farzand ne‘matidan bebahra qilgandi. Ular umrbod mana shu ne‘mat ilinjida yashashadi, ne-ne gap-so‘zlarga, g‘iybat-pichinglarga chidashadi. O‘zlarini ko‘rsatmagan tabib-u do‘xtirlar, najot izlab bormagan joy qolmaydi. Farzand sog‘inchi shu qadar kuchli ediki, yoshi o‘tib, keksayib qolgan Oymomo qo‘shni kelinning beshikdagi bolasini ovutib o‘tirganda, qup-quruq ko‘ksiga birdan sut keladi. U so‘nggi nafasidagina onalik baxtidan bir lahza totinadi-yu, dunyodan ko‘z yumadi...

Har qancha og‘ir bo‘lmasin, oraga tushgan qarindosh-urug‘lar ularni ajralishib, boshqa oila qurishga zo‘rlashmasin, Qoplonbek va Oymomo bir-birlaridan voz kechishmaydi. Qissa so‘ngida, hatto, bu dunyodan ketganlaridan keyin ham ular oppoq oydin tunlari oydek sokin va unsiz suhbat quradilar. Bu ikki qalbning muhabbat qissasi eng pokiza insoniy hislar kuylangan abadiyat qo‘shig‘i bo‘lib qoladi.

Qissa janrida yetarli tajriba orttirgan Tog‘ay Murod 1993-yilda «Otamdan qolgan dalalar» nomli yirik romanni yozib tugatadi. Bu roman o‘zbek xalqining Chor Rossiyasi va sho‘ro bosqini ostida o‘tgan hayotini – yuz yildan ortiqroq tarixni o‘zida mujassam etgan. Asarda bir oilaning uch avlodi hayoti misolida butun millatning taqdiri juda ta‘sirchan bo‘yoqlarda ifoda etiladi. Oqqoshshoning asl niyatini anglamay, bosqinchilarning uyatli qiliqlaridan orlanib, tug‘ilib o‘sgan yerini tashlab ketgan Jamoliddin ketmon – XIX asrning oxiri – XX asrning boshlaridagi xalq vakili edi. Nima qilib bo‘lsa-da, yurt tuprog‘ini bosqinchilardan tozalash niyatida qo‘liga qurol olgan Aqrab (Chayon) XX asrning 20-yillarida milliy istiqloq yo‘lida kurashgan bobolarimiz timsoli sifatida ko‘rinadi. Ularning avlodi Dehqonqul esa o‘sha paytdagi hukmron

Moskvaning «paxta mustaqilligini ta'minlash» siyosati qurboni – millionlab huquqsiz kolxozchilarning umumlashma obrazidir.

Siz bu asar bilan ham yuqori sinflarda batafsil tanishishingizni inobatga olib, hozir hikoyamizni qisqa qilamiz. Faqat shuni eslatib o'tamizki, «Otamdan qolgan dalalar» romani uchun Tog'ay Murod Abdulla Qodiriy nomidagi Davlat mukofoti bilan taqdirlangan. Aynan shu roman e'lon qilingach, adibga O'zbekiston xalq yozuvchisi unvoni berilgan. Bu asar asosida taniqli kinorejissor Shuhrat Abbosov ikki qismli badiiy filmni suratga olgan.

Yuqorida Tog'ay Murodning xorijiy adiblar kitoblarini chanqoqlik bilan mutolaa qilganini aytgandik. U o'zi bahramand bo'lgan noyob asarlarga boshqalarni ham oshno etish umidida bir qancha tarjimalar ustida ish olib bordi. Jumladan, E. Seton-Tompsonning «Yovvoyi yo'rg'a» asarini zo'r muvaffaqiyat bilan ona tilimizga o'girdi.

Afsuski, iste'dodli yozuvchi Tog'ay Murod ayni ijodiy kuchga to'lgan paytda – 55 yoshida hayotdan ko'z yumdi. Uning ijod stoli ustida tugallanmagan qator asarlarning, tarjimalarning qo'lyozmalari qoldi. Shunday bo'lsa-da, yozuvchi yaratib, xalqiga yetkazishga ulgurgan ajoyib asarlari bois uning nomi va ishi kelgusi avlodlar qalbida ham aks sado berishi shubhasizdir.

YULDUZLAR MANGU YONADI

(qissadan boblar)

XVIII

Bo'ri polvon davradan xursand: janjal-araz yo'q. Polvonlar sen-menga bormay olishyapti... O'zini taroziga solmay olishyapti.

Ana, xo'jasoatlik Sadir polvon sho'rchilik Ro'zi polvonni yelkasidan oshirib urdi.

Ro'zi polvon origa Maksim polvon degani chiqdi.

Sadir polvon:

– E, u sport masteri, chiqmayman, – deya turib ketdi.

Maksim polvon sambo kurashi bo'yicha sport ustasi ekani chin bo'ldi. Bakovul ro'parasida talab qilib o'tirib-o'tirib ketdi.

Bo'ri polvon xo'jasoatliklarga og'iz soldi:

– Chiqinglar-da endi! – dedi.

U yoqdan Amir polvon:

– Polvon bova, Sadirning qo'li lat yebdi! – dedi.

Bu shunchaki bahona bo'ldi.

Sho'rchiliklar piching qildi:

– Nimaga bir polvonni yiqita solib qochasizlar!.. Sig'sa davraga chiqingizlar-da! – dedi.

Ilkis piching Sadir polvon bahona butun davra egalariga qarata aytili.

Bo'ri polvon yalt etib sho'rchiliklar davrasiga qaradi.

Keyin, Amir polvonga yuzlandi.

– Unday bo'lsa, boshqasini chiqar! – dedi.

Amir polvon:

– E, polvon bova, master sportga teng kep bo'ladingmi? – dedi.

Bo'ri polvon mehmonlar oldida izza bo'ldi. Xivich uchi bilan chiroqda yiltiramish somonlarni titkiladi. Shunda, davraga yoshi o'tib qolgan Normurod polvon chiqib keldi. U duch kelmish odam ro'parasiga cho'kdi. Qo'llarini ketiga tiradi. Orqasiga chalqayib, oyog'ini uzatdi.

– Mahsini tort, tort mahsini! – dedi.

Torta bermagach, Normurod polvonning o'zi mahsilarini tortib-tortib sug'urdi. Paytavalarni chuvalatib-chuvalatib tashladi.

Joyidan sapchib turdi. O'z polvonlariga qahr bilan qo'lini shop qildi.

– Chiqmaysanmi-a, chiqmaysanmi? Elga eshittirib ayt! Chiqmayman, de! Qo'lingni ko'tarib ayt! Unda, mana men chiqaman!

Normurod polvon bakovul ro'parasiga borib cho'kkaladi. Sho'rchiliklarga qo'lini silkib aytdi:

– Qani, master sportingni berman yubor! – dedi.

Ammo sho'rchiliklar Maksim polvonni davraga tushirmadi. Boisi, Normurod polvonning soqoli oppoq edi...

Sho'rchiliklar to'pidan ovoz keldi:

– Sizga qoyil bo'ldik, Normurod polvon, bizga anavi polvonlaringizni chiqaring!

Normurod polvon davra aylana berdi:

– Bizda polvon yo'q, bo'lsa chiqardi! – dedi.

Bo'ri polvon domangir bo'ldi:

– Polvon, ko'tarilma, ko'p ko'tarilma! – dedi.

Normurod polvon Bo'ri polvon qo'lidan yulqinib chiqdi. Yana davra aylandi.

– E, master sport tugul, dev bo'lsayam chiqaman! – dedi.

Bo'ri polvon Normurod polvon tirsagidan mahkam ushladi, davradan yetaklab chiqdi.

Normurod polvon tag'in davraga talpindi:

– Normurod polvonning ko'zi ochiq bo'p turib, uning eli yerga qaraydimi? – dedi. – Ushlamang meni, polvon bova, ushlamang! E, yerga kirgizib yuborsayam chiqaman!

Bo'ri polvon qalbini-da ayni shunday tuyg'ular tirnadi. Ammo kek-salarga xos vazminlik bilan o'zini bosib turdi.

Davruga kirib, xo'jasoatliklarga ovoz berdi:

– Amir, Tilovberdini berman yubor! Tilovberdi, munda ke! – dedi.

Shunda davraga Bo'ri polvonning o'g'li Tilovberdi chiqib keldi. Bo'ri polvon o'g'lini tirsagidan yetaklab, bakovul ro'parasiga o'tirg'izdi.

Sho'rchiliklar ko'nishga ko'ndi-yu, Maksim polvon rozi bo'lmadi.

– Tilovberdining vazni og'ir, chiqmayman, – dedi.

Bo'ri polvonning zardasi qaynadi.

– Nima, endi davraga taroziga tortib chiqaraylikmi? – dedi. – Ko'rib turibsan, bo'y-basti sendan ziyod emas, chiqa ber-da! Chiq-e, ota-bovamiz tarozisiz olishgan!

– E, chiq-e, Maksim-e, yiqilsang yer ko'taradi-da! – dedi sho'rchiliklar. Polvonlar fотиha olib ketdi.

XIX

Bo'ri polvon ich-ichidan zil ketdi. O'zi bilan o'zi gapirishdi.

«Biz polvonlik maktabida o'qimadik. Polvonlik bizga ota meros. Pushtdan pushtga, qondan qonga o'tib kelyapti.

Polvonlikning ko'zga ko'rinmas, til bilan tushuntirib bo'lmas shunday sirlari borki, uni faqat tomirida polvonlik qoni borlarga biladi. Biz bilamiz.

Bu sirlar hech bir kitobda yo'q.

Mana, mening o'zim. Surxon vohasida mendan yiqilmagan polvonning o'zi yo'q! O'sha maktab ko'rgan sport masterlariyam yag'rinimdan oshib ketdi!

Xalq nimasi bilan xalq?

O'zining urf-odatlarini bilan xalq! Ko'p urf-odatlarimizni birovlar... birovlar o'ziniki qilib oldi! Biz qo'limizni burnimizga tiqib qoldik.

Shunday keta bersak, hademay... o'zimizni-da boy berib qo'yamiz!

Bu yog'i kamday, ne-ne nimalarimizni eskilik sarqiti deb yo'q qildik. Xiyol bo'lmasa xalqning o'zini-da... eskilik sarqitiga chiqarib yuborayin, dedik!

Bugun buni yo'qota bersak, ertaga uni yo'qota bersak... podadan nima farqimiz qoladi?..

Biz hademay bu dunyodan ketamiz. O'zimiz ketsak-ku, go'rga-ya. O'zimiz bilan... Buni rais biladimi?..»

Bo'ri polvon raisga qarab-qarab qo'ydi.

Tag'in nimalardir... nimalardir yo'qolib boryapti...

Bo'ri polvon o'yladi-o'yladi... O'ylab o'yiga yetdi...

«Avlodlar almashgan sayin... yo, pirim-e, tuf-tuf-tuf... avlodlar almashgan sayin... yurak yo'qolib boryapti!

Jasad bor! Aql bor!

Yurak yo'q!

To'rt mucha bor! Kuch-quvvat bor!

Yurak yo'q!

Ko'krakda jon bor!
Yurak yo'q, yurak!..

Farzandlar hayotga beparvo qaraydi. Musibat bilan xursandchilik farqiga bormaydi.

Farzandlar o'zlari minayotgan mashinaga o'xshaydi! Odam kim, mashina kim, bilib bo'lmay qolyapti...»

XX

4

...Sariosiyodagi o'sha davrada Bo'ri polvonga teng topilishi qiyin bo'ldi.

Davra egalari talvasada qoldi.

Bordi-yu, Bo'ri polvonga talabgor bo'lmasa, sariosiyoliklar denovliklardan qoyil bo'ldi, bo'ladi. O'z uyida qoyil bo'lish mag'lub bo'lishdan-da yomon bo'ladi!

Shunda davraga yoshgina bir yigit chiqib keldi. Bo'ri polvonga talabgor bo'ldi.

Davra egalari shundagina yengil nafas oldi.

Bo'ri polvon yosh polvonga mensimay-mensimay qaradi.

«Laylakning yurishini qilaman deb, chumchuqning puti yirtilgan ekan! – deb o'yladi Bo'ri polvon. – Bu yosh bola-ku! O'ylab ish qilyaptimi? Yo kayfi bormi?»

Bir yosh bola Bo'ri polvon shon-shavkatini nazarga ilmay qurga¹ yugurib chiqishi Bo'ri polvon izzat-nafsiga tegdi.

Bo'ri polvon darg'azab bo'lib davraga kirdi.

Bosh bakovul oldiga g'oz yurish qilib bordi. Davra odati bo'yicha talabgor yosh polvon qabatiga borib o'tirishi lozim bo'ldi.

Ammo Bo'ri polvon davra qoq o'rtasiga borib cho'k tushdi. Bo'ri polvon bu bilan o'zini anavi yosh bola yonida yonma-yon o'tirishga or qilganini bildirdi.

---

¹ Qurga – davraga, o'rtaga.

Anavi yosh bolaga, ko'rpachaga qarab oyoq uzatsang-chi, degan qarash qildi.

Bo'ri polvon bilan Ismoil otli bu yosh polvonga bir g'unajin, yana bir qancha mayda zotlar qo'yildi.

Bo'ri polvon Ismoilni ko'zga ilmay-ko'zga ilmay davra aylandi.

«Tayyor osh-ku...» deya o'zidan ketdi.

Oqibat... Bo'ri polvon... Polvon nomini olgandan buyon umrida birinchi marta yelkasi yer ko'rdi!

Qanday yiqildi – o'zi-da bilmadi!..

Ko'zlarini ochsa... osmon to'la yulduz bo'ldi!..

Ohista-ohista joyidan turdi. Bosh egib-bosh egib davradan chiqdi.

Hamrohlari hamdard bo'lish uchun qo'ltig'idan ushladi.

Bo'ri polvon hamrohlari qo'lini zarda bilan siltab-siltab tashladi.

Choponiga cho'nqayib o'tirdi. Tizzalarini quchoqladi. Peshonasini bilaklari ustiga qo'ydi...

Ho'ng-ho'ng yig'lab qo'ya berdi!

Hamrohlariga javdirab-javdirab qaradi.

– Chiniminan yiqildimmi-a, chiniminanmi-a?.. – dedi.

Sel-sebor yig'lab qo'ya berdi...

5

Bo'ri polvonning yelkasi yerga tekkani elga yoyildi.

Bo'ri polvon nomi bilan g'ururlanib yurmishlar ichi achiy-achiy bosh chayqadi.

– Yomon bo'pti-da... – dedi.

Davralarda Bo'ri polvon dastidan ro'shnolik ko'rolmay yurmishlar xushvaqt-xushvaqt bosh irg'adi.

– Bo'ri polvon-da tamom bo'pti... – dedi.

Bo'ri polvon el orasida bosh ko'tarolmay qoldi. Uyidan ko'chaga chiqmay qoldi.

Keyin o'sha yosh polvonni ta'qib eta boshladi. Qayerda to'y bo'lsa, poylab bordi.

Ammo yosh polvon Bo'ri polvon nomini eshitiboq, rad qila berdi.
Ismoil otli bu yosh polvon dovrug'i butun vohaga yoyildi.
Kimsan – Bo'ri polvon yelkasini yerga tekkizgan Ismoil polvon!
Ismoil polvon bu nomni umrbod saqlab qolmoqchi bo'ldi. Shu bois
Bo'ri polvon davraga kelibdi, desa bo'ldi, indamay ketib qola berdi.

10

Bo'ri polvon Ismoilni tinmay ta'qib eta berdi...

U endi mug'ombirlik yo'liga o'tdi.

Termizda bo'lmish bir to'yga juda kech bordi. Mashina kabinasida
davraga qarab o'tirdi.

Davra oxirida bakovullar boshqa katta polvon yo'q deyishib, kim-
san, Bo'ri polvonday polvon yelkasini yerga tekkizgan Ismoil polvonga
jar soldi.

Ismoil polvon davrani bir aylanib, o'zini ko'rsatdi.

Xuddi shu vaziyatni ikki oydan beri angg'ib¹ yurmish Bo'ri polvon
kabinadan sakrab tushib, davraga kirdi.

Bo'ri polvon xuddi osmondan tushganday favqulodda paydo bo'lishi
barcha-barchani hayron qoldirdi.

O'zaro shivir-shivir bo'lib, davra gap nimada ekanini bildi.

Ismoil polvon arosatda qoldi.

Chiqayin desa – Bo'ri polvon, chiqmayin desa – bakovul jar solib
bo'ldi.

Ismoil polvon chiqishga majbur bo'ldi.

Bo'ri polvon vajohati barcha-barchani seskantirib yubordi.

Bo'ri polvon g'alabaga tashna bo'ldi!

G'alaba qozonish esa hamisha qiyin! Ayniqsa bugun!

Negaki, Bo'ri polvon faqat zafar qozonish uchun olishadi!

Faqat, faqat g'alaba uchun kurashilsa, g'alabaga yetish juda mushkul
bo'ladi! Ba'zan, yetib bo'lmaydi!

---

¹ Angg'ib – kutib, poylab.

Yo'q, polvon zafarni emas, zafar polvonni qidirsin! Zafar polvonni topsin!

Polvon xohish-iroda bilan olishsa, o'zining nimalarga qodirligini namoyish etsa, san'atini namoyish etsa, zafar o'z-o'zidan keladi!

Polvon o'z kurashidan o'zi zavqlansa, zafar o'z-o'zidan yor bo'ladi!

13

Bo'ri polvon davraga kirdi.

Ismoil polvon-da sakrab davraga tushdi.

Ismoil polvon yurish-turishi, avzoyidan osonlikcha jon beradiganga o'xshamasdi!

Bo'ri polvon Ismoilga yeguday-yeguday bo'lib xo'mrayib qaradi.

Ismoil polvon kurashni iloji boricha cho'zish payida bo'ldi.

Shunda, Bo'ri polvon nafasi qaytadi. Bo'ri polvon holdan toyadi. Yosh – yoshligini, qari – qariligini qiladi...

Bo'ri polvon nimaki qilmoqchi bo'lsa, Ismoil polvon xuddi bilib turganday, niyatlarini chippakka chiqara berdi. Bo'ri polvon ana shunda ko'zga yaqin, yagona zo'rga juda-juda qiyin ekanligini bildi. Boisi, zo'rga hamma havas bilan qaraydi. Zo'rning san'atini, o'ngi-chapini miridan sirigacha sinchiklab o'rganadi. Zo'rga taqlid qilib, o'shanday zo'r bo'lgilari keladi!

Zo'r-chi? Zo'r o'zgalarni bilmaydi. Ayniqsa, o'zidan kuchsizlarni bilmaydi!

Bilgisi-da kelmaydi! Boisi, ko'zga ilmaydi!

Zo'rning tag'in bir fojiasi – zo'r mag'lubiyat alamini kam totadi.

Zafar ketidan zafar... Zo'r – zafar og'ushida yashaydi!

Yo'q, zo'r mag'lubiyatlar alamini-da totib turishi lozim!

Ana shunda u o'zi haqida o'ylab ko'radi! Ana shunda sergaklik bilan yashaydi!

Zo'r uchun mag'lubiyat zafar qatori bab-baravar zarur!

...«Xo'sh, kuchi-ku kamayib qolibdi, – umid bilan o'yladi Bo'ri polvon. – Nahotki, quruq kuchiga ishonayotgan shu yosh bolaning biron korini qilib bo'lmasa?»

Xayoliga o'ziga ma'qul bir fikr keldi...

Qo'llarini sermab, Ismoil polvonga qarab yurdi.

Ismoil ketiga tislandi. O'zini goh chapga olib qochdi, goh o'ngga olib qochdi. Bo'ri polvon mo'ljaliga bormadi.

«Faqat qo'yib yubor deguncha qiladigan ishni qilish kerak, – o'yladi Bo'ri polvon, – bo'lmasa g'irrom bo'ladi».

Bo'ri polvon Ismoilga qaradi.

Ismoil polvon yelkasidan nafas ola-ola davra aylandi. Demak, Ismoil polvon-da charchadi!

Ana, Ismoil polvon mash'ala yaqiniga borib qoldi.

Bo'ri polvon bo'lsa, davra bu chetida boryapti. U o'zicha mo'ljal qildi: «Hozir olishmoqchi bo'lib o'giriladi. Ismoil-da olishmoqchi bo'lib o'giriladi».

Bo'ri polvon o'rtaga qarab yurdi.

Ismoil polvon bir-ikki qadam tashlab, olov oldida to'xtadi. Yoniga o'girildi. O'rtada Bo'ri polvonga qarab yurdi.

Ismoil polvon yelkalari uzra mash'ala lovullab-lovullab turdi. Mash'alaga teskariligi sababli yuzlari qorayib-qorayib turdi.

Polvonlar bir-biriga quloch otib kela berdi!

Bo'ri polvon Ismoil polvon yoqasidan ushlab, ichidan chil berdi. Jonjahdi bilan ketiga burdi. Shunday shiddat bilan surdiki, Ismoil polvon o'zini o'ngga-da, chapga-da ololmadi. Tikka mash'ala ustiga seltanglab-seltanglab bordi.

– E-e-e, olov, olov! Olov bor! – dedi ovozlari.

Ismoil polvon olov taftini oldi. Taqqa to'xtadi. Ketiga chalqaydi. Olovga yiqilmaslik uchun gavdasini oldinga tashladi.

Ya'ni... ya'ni gavdasini Bo'ri polvonga berib qo'ydi!

Bo'ri polvon g'oyatda tezlik bilan chilini chiqarib oldi. Chap oyog'ini yoniga to'shadi. Ismoil polvonni davra o'rtasiga sermab yubordi.

– Yo, otam! – deya ayqirdi.

Ismoil Bo'ri polvon to'g'anoq oyog'i ustidan oshib, davra o'rtasiga chalqancha tushdi!

Ismoil polvon yulduz sanadi!..

Hay-hay-hay! Yoshlik – yoshligini, ko'pni ko'rganlik – ko'pni ko'rganligini qildi! Tajriba! Tajriba zafar qozondi!

Bo'ri polvon qo'llarini ko'tarib, davrani aylanib chopdi. Oyoqlarini osmon qilib dorboz bo'ldi. Dorboz bo'lib-dorboz bo'lib davra aylandi.

Davradan chopib chiqib, hamrohlarini bitta-bittalab bag'riga bosdi. Hamrohlarini quchoqlab-quchoqlab oldi.

– Ko'rdingmi meni? Ko'rib qo'y!.. – dedi.

Kulayotgan yonoqlaridan munchoq-munchoq yoshlar oqdi.

16

Ertasi uyda ho'kiz so'ydi. Gapga yetar odamlarni chaqirdi.

Davrani tark etajagini aytdi. Uylanajagini aytdi.

– Hali-hozir uylanmay turing endi, Bo'ri polvon, – dedi gapga yetarlar.

– Har yurtning o'z ko'zga surtar polvoni bo'ladi. Bizning ko'zga surtar polvonimiz sizsiz...

– Yo'q, bo'ldi! – cho'rt kesdi Bo'ri polvon.

Gap yetarlar nasihat qildi. Nasihatlar zoye ketdi.

Bo'ri polvon o'z bilganidan qolmadi.

Brigadasida Suluv degich qiz bo'ldi.

Bo'ri polvon ana shu qizni ko'z ostiga oldi.

Suluv Bo'ri polvon ko'ngliga o'tirib qoldi.

Ko'ngliga o'tirgani – Suluv erkak zoti ko'ziga tik qaramasdi.

...Bo'ri polvonsiz davralar fayzsiz bo'lib qoldi.

Bo'ri polvon o'rni juda-juda bilindi.

El Bo'ri polvon kurashini qo'rsadi...

Bo'ri polvon-da davralarga intiq bo'lib qaradi. Bo'ri polvon o'zini izladi!

Yo'q, Bo'ri polvon yo'q! Aksiga olib ayoli topgani-da qiz bo'ldi! To'rtinchi farzand ko'rdi – tag'in qiz bo'ldi!

Yaratganning o'zidan davralarni gursillatib-gursillatib olishadigan o'g'il tiladi.

Hartugul, beshinchi farzandi o'g'il bo'ldi!

Tilab-tilab topganim deya, otini Tilovberdi qo'ydi.

Bo'ri polvon endi orzu bilan ovundi: o'g'li Tilovberdi balog'atga yetyapti – ot o'rmini toy bosadi...

Yolg'iz o'g'il Tilovberdi tez yetildi. Uni kuyov qiladiganlar ko'paydi. Ayrimlar tilga borib aytdi.

Ammo Bo'ri polvon rozi bo'lmadi. Kampiri qistasa-da ko'nmadi.

Bo'ri polvon o'g'lini tarbiya qila berdi.

O'g'lini nahorda uyqudan uyg'otdi. Tuxum yuttirdi...

XXIX

Shunday qilib, Tilovberdi polvon bilan sho'rchilik Abray polvon olishadigan bo'ldi.

«Menga daryoning naryog'iyam bir, beryog'iyam bir. Baribir o'g'limdan zo'ri yo'q, dedi o'zicha Bo'ri polvon. Lekin Sho'rchida Abray degan bunday katta polvon yo'q edi-ku? Bu kim bo'ldi ekan? Yo sho'rchiliklar alamlarini olish uchun boshqa yoqdan polvon yollab keldilarmikin? Bunday voqealar ko'p bo'ladi...»

Bo'ri polvon sho'rchiliklar to'pi ro'parasiga o'tirdi. Past ovozda so'radi:

– Inim, bu Abray polvonlaringni eshitmagan ekanman, u kimlardan?

– Abraymi? Nasim polvonning uli bo‘ladi. Yaqinda armiyadan keldi. Bo‘ri polvon birdan sergak tortdi. Javob bermish odamga tikildi-tikildi, ohista joyidan turdi.

Ajabtovur hislar og‘ushida qoldi. Xivich ushlagan barmoqlari qaltiradi. Xivich siquvida qahr bo‘ldi, nimadir qilishga chog‘lanish bo‘ldi. Titroq chap qo‘li, lablariga o‘tdi.

Davradan qanday chiqdi, bilmadi. Amir polvon yelkasiga qo‘lini qo‘ydi. Og‘ir entikdi. Nimadir demoqchi bo‘ldi. Deyolmadi, tomog‘i qurib qoldi.

Amir polvon Bo‘ri polvon holini bildi. Darrov qo‘ltiqlari ostidan oldi.

– Polvon bova, nima bo‘ldi? Tilovberdi, suv opke! – dedi.

Bo‘ri polvon sovugan choy ichdi. Entikdi. Lablarini yaladi. Jilmaydi.

– Qaridik, ukam, qaridik. Yurak yaramay qolyapti! – dedi. – Amir, sen berman ke.

Bo‘ri polvon Amirni qorong‘iga ergashtirib ketdi.

– Amir, menga qara, shu Abray deganiga bizning Tilovberdini chiqar, xo‘pmi?

– E, polvon bova, davra bilib qoldi,da!

Bo‘ri polvon davra sirtida turib qoldi. O‘zini o‘nglab oldi.

Tag‘in davraga kirdi. Siniq ovozda jar soldi:

– Xaloyiq, eshitmadim demanglar! Ho‘kiz toboqni ko‘targan Abray polvonga Tilovberdi polvon chiqadigan bo‘pti! Gilam toboqni esa Jonibek ko‘taradigan bo‘pti! A? Endi u yog‘ini bilmadim, xaloyiq! O‘zlari shunday fikrga kelibdi, bir bilganlari bordir-da!

XXX

– Qani, endi davraga ho‘kiz toboqni ko‘targanlar chiqsin!

Bo‘ri polvon shunday deya davra aylandi. Ko‘z ostidan Nasim polvonga tikildi.

«Nasim oshna, o‘g‘lingga bir og‘izgina «chiqma, u Bo‘ri bobongning o‘g‘li ekan», demading-a, – deya, ich-ichidan o‘pkaladi. – Demaysan,

deyolmaysan. Chunki sen o'sha Nasimsan... Sendan bunday gap chiqmaydi. Mana hozir bilasan, sening farzanding kim-u, mening farzandim kim...»

Nasim polvon to'g'risiga oyoq ildi¹. Soqolini siladi. Tomog'ini qirdi.

«Meni bir umr mag'lub etdim, qoyil qildim, deb yurib edingmi? Oshna, adashasan... Hozir ko'rasan, mening kim ekanimni. Oldingdan salom berib o'taman...»

XXXI

Nasim polvon tarafdin Abray, ro'baro' tarafdin Tilovberdi polvon davraga tushdi.

Tilovberdi polvon qo'lini ko'ksiga qo'ydi. Abray polvonni oldinga taklif etdi.

– Qani polvon, torting! – dedi.

Abray polvon Tilovberdi polvonga qo'l berdi.

– Yo'g'-e, yo'l boshi sizdan, polvon! – dedi.

Tilovberdi polvon oldinga yurdi. Abray ketidan ergashdi.

Bo'ri polvon shuni, aynan shuni kutdi. Yuzlarida tabassum o'ynadi. Olisroqda bo'lsa-da, Nasim polvonga tag'in qaradi.

«Ko'rdingmi, Nasim oshna? O'g'ling mening o'g'limdan oldinda yurishga yuragi dov bermadi. Mening o'g'lim hamisha birinchi...»

Bo'ri polvon o'g'illarni bir-biriga qiyosladi. Ayniqsa, Abray polvonning sumbatiga sinchiklab-sinchiklab tikildi.

«Momoqizning o'g'li xushsurat yigit bo'пти. Ammo Momoqizga o'xshamaydi. Otasiga tortibdi. Nasimning o'ziyam husndor edi-da. Faqat burnining puchuqligi Momoqizga kelbat beradi...»

Bo'ri polvon soqoli uchini buklab tishladi. Sezilar-sezilmas bosh irg'adi.

Abray polvonga suqim kirmasin, deya nazarini quvdi, yon-veriga tufladi:

– Tuf-tuf-tuf!..

¹ Oyoq ildi – to'xtadi.

XXXII

Polvonlar qo'l berib ko'rishdi.

Tilovberdi polvon jelaklari o'ngirini ketiga surdi. Yenglarini xiyol tortdi. Barmoqlarini tili bilan ho'lladi. O'ynab-o'ynab Abray polvonga qarab bora berdi.

Abray polvon ko'zlari qarshisida mardona o'ynayotgan barmoqlar orasida hech nimani ko'rolmadi. Ko'zlari pirliradi. Keyiniga tisarildi.

Tilovberdi polvon Abray polvon ko'zlariga tikildi: Abray polvon ko'zlari hayiqdi! Ana endi hamlaga o'tsa bo'ladi!

Tilovberdi polvon o'ng qo'li bilan Abrayning yoqasidan ushladi. Ichidan chil berdi. Shiddat bilan ketiga surdi.

Abray polvon ketiga seltanglab-seltanglab bordi. Kimningdir fonusiga qoqilib ketdi. Odamlar ustiga chalqancha tushdi.

Tilovberdi polvon yiqitdim deya, qo'llarini ko'tardi.

Nasim polvon qabatidagilardan tashvishli ovozda so'radi:

– Nima bo'ldi-a, nima bo'ldi?

Nasim polvonning ovozi juda xasta bo'ldi, faqat ko'zi ojizlarga xos ovoz bo'ldi.

Xo'jasoatliklar Tilovberdi polvonni olqishlab qichqirdi:

– Halo-o-ol!

– Tilovberdi polvonning haqi berilsin!

– Xayriyat, odamlar ustiga tushdi, agar shu zarb bilan yerga tushganda, ichagi uzilardi!

Tilovberdi polvon bakovul qoshiga cho'kkaladi.

Bo'ri polvon yuzlarida quvonch ifodasi ko'rinmadi. Vag'ir-vag'ir qilayotgan hamqishloqlariga amirona qo'l siltadi.

– Xaloyiq, jim! – dedi. – Ko'p javramang, jim bo'ling! Xaloyiq, davradagi Bo'ri polvon so'zim: Tilovberdi polvon Abray polvonni yiqitolmadi!

Qoni tez xo'jasoatliklar bidillab ketdi:

– E, qo'ying-e, polvon bova, chalqayramon¹ tashladi-yu!

¹ Chalqayramon – chalqancha.

– Bundan ziyod qanday yiqitib bo‘ladi?!
– Xaloyiq, so‘zlab bo‘ldingizmi? – dedi Bo‘ri polvon. – Qaytarib aytaman, Tilovberdi polvonning yiqitgani bekor!
– Nimaga bekor bo‘lar ekan?
– Chunki u odamlar ustiga yiqitdi! – dedi Bo‘ri polvon.
– Sizga baribir emasmi, qayerga yiqitgani?!
– Yo‘q! Polvon polvonni osmonning ko‘kiga otsayam bekor! Polvonmisan – yerning ustiga yiqit! Qani, hoshqatdan olishinglar!
Tilovberdi polvon otasiga o‘qraydi. Qobog‘ini uydi. Tag‘in davra aylandi.

Bo‘ri polvon bildi, o‘g‘li undan norozi bo‘ldi.

«Oh, qaniydi o‘g‘li hozir yiqitgan bo‘lsa! O‘g‘li buni bilmaydi-da! Bilmagani yaxshi...»

XXXVI

Tilovberdi polvon g‘olibona yurishda davom etdi. O‘ng oyog‘ini lapanglatib-lapanglatib olg‘a tashladi. Ba‘zan, haddan ziyod olg‘a tashlab yubordi. Shunda gavdasi orqada qolib-qolib ketdi.

Abray polvon sezdi! Ammo Tilovberdi oyog‘iga atayin qaramadi! Ko‘zlariga tik boqib bora berdi! Bor diqqat-e‘tibori esa oyog‘ida bo‘ldi. Bo‘lajak vaziyat to‘lishib kelajak sayin ko‘zlari yanada besaranjom boqdi, bejo boqdi.

Xo‘jasoatliklar Tilovberdi polvon beparvoligi oqibatida ro‘y bera-yotgan nozik vaziyatni ko‘rib turdi. Ammo Tilovberdi polvonni ogoh qilishga jur‘at etolmadi. Ehtimol, ko‘zlari tik boqayotgan Abray polvon bu vaziyatni payqamayotgandir? Bordi-yu, ovoz bersalar, Abray polvon bilib qolmaydimi?

Xo‘jasoatliklar ana shu tashvishda miq etmay o‘tirdi.

Qaltis vaziyat bo‘ldi!

Davra nafasini yutdi.

Tevarak suv sepganday jimjit bo‘ldi.

Faqat Tilovberdi polvon bilan Abray polvon nafasi eshitildi. Polvonlar bir-birini ruhan arbadi¹.

XXXVII

Bo'ri polvon davra chetida chordana qurdi. O'zini, jamiki olamni unutdi...

Qo'ynidan tasbehini oldi. Donalab-donalab tasbeh ag'dardi.

Shiq!

Ichida kalima qaytardi! O'ng kaftini yuziga tortdi. Boshi chapga xiyol qiyshaydi. O'g'lining lapanglayotgan oyog'idan ko'z uzmad. «O'g'lim, oyog'ingni ol!»

Shiq!

Bo'ri polvonni zo'r hadik bosdi. Qaddi tobora cho'kib bordi. Tomog'ini qirdi. Ovozini yolg'iz o'zi eshitdi. Og'zini angraygannamo ochdi.

«O'g'lim, senga aytaman!»

Shiq!

Yo'q, zafarli yurishlarga o'rganib qolgan otasining o'g'li oyog'ini olmadi. Aksincha, xuruj qilib bora berdi.

Shiq!

Abray polvon Tilovberdi polvon ko'zlaridan ko'z olmadi. Ko'z ayirmadi.

Tilovberdi polvonni oyog'i yerga tekkuncha zarb bilan qoqib yubordi.

– Xap-a-a-a! – deya ayqirdi.

Hayqiriq nihoyasiga yetmayoq, Tilovberdi polvon ikki yag'rini bilan gupillab tushdi!

XXXIX

Shiq!

Bo'ri polvon qo'lidagi tasbeh yerga tushdi.

Ko'zlari yumildi, boshi orqaga xiyol chalqaydi.

Keyin o'zini o'nglab oldi. Nasim polvonga qaradi. Mung'ayib-mung'ayib qaradi.

---

¹ **Arbadi** – avradi, chalg'itdi.

Nasim polvon iljaydi, Nasim polvon tantana qildi!

Bo'ri polvon boshini xam qildi. Yerdan kulcha bo'lib yotmish tasbehini oldi. Ohista qo'zg'aldi. Davradan enkayib-enkayib chiqib ketdi. Davra sirtida kiyinajak o'g'li ovozini eshitdi.

O'g'il yig'lab-yig'lab aytdi:

– Men yiqitganda g'irrom dedi, mana oqibati! Otamiz niyatiga yetdi! Otamiz bor ekan, bizga g'animning keragi yo'q!..

Bo'ri polvon oyoq ildi. Nimadir demoqchi bo'ldi. Ammo so'zlashga madori yetmadi.

Ohista-ohista odimladi. Qorong'ilikka kirib ketdi. Duch kelmish g'o'zapoya uyumiga chiqdi. Yelkasidan nafas oldi. «Qorong'i qanday yaxshi, odamlar ko'rmaydi...» – cho'nqayib o'tirdi. Keyin yonboshladi. Telpagini ketiga surdi. Titrayotgan barmoqlari tasbeh donalarini sur'at bilan sanadi: shiq, shiq, shiq...

XLII

Bo'ri polvon ko'ngli to'lib-to'lib ketdi.

Ko'ngli to'ridan nimalardir o'ksib-o'ksib kela berdi. O'ksik zarbidan yelkaları silkina berdi. Yonoqlaridan marjon-marjon yoshlar oqdi. Ohlar – yurakdan, yoshlar – ko'zdan bo'la berdi...

«Nasim oshna, ko'zimga ko'rinib, yaramni yangilading. Yana tag'in o'g'limni-da yiqitding.

Bilib qo'y, oshna... izingdan surganim surgan! Qayerda davra bo'lsa izingdan quvib boraman!

Tilovberdini o'g'ling bilan uch safargacha olishtiraman! Bordi-yu uch martasida-da o'g'ling o'ktam kelsa... unda, nailoj, uchdan keyin puch.

Baribir qo'ymayman! Ana, nevaralarim bor! Nasib bo'lsa, nevaramni nevarang bilan olishtiraman!

Ishonchim komilki, nevaram bobosining orini oladi!

Sen ko'rmayapsan, oshna, oy botib, yulduzlar so'nib-so'nib boryapti.

O'g'lim o'ktamligida yulduzlar yongani-yongan bo'ladi. O'g'lim mag'lubligida yulduzlar so'ngani-so'ngan bo'ladi.

Yo‘q, oshna, yo‘q!

Yulduzim hali yonadi! Davralarim hali davom etadi! Nevaralarim davralarda:

– Yo, bobomning piri, deb olisha beradi!

Yulduzim mangu yonadi!»

«YULDUZLAR MANGU YONADI» QISSASI HAQIDA

«Yulduzlar mangu yonadi» qissasini o‘qir ekanmiz, bu asar biz mutolaa qilgan boshqa asarlardan juda ko‘p jihati bilan farq qilishini anglaymiz. Bu farq, avvalo, muallifning hikoya tarzida ko‘rinadi. Guvohi bo‘lganingizdek, asar tili va yozuvchi uslubi muallif unib-o‘sgan Surxon vohasida yashaydigan xalq tili va muomala usuli bilan chambarchas bog‘liqdir. Tog‘ay Murod go‘yo qishloqdoshlariga qiziqarli bir rivoyat so‘zlab berayotganday tutadi o‘zini. U shu tinglovchilariga tushunarli, sodda tilda so‘zlaydi, qisqa-qisqa gaplar tuzadi. Shunisi qiziqki, bu hikoya usuli yurtimizning istagan hududidagi o‘quvchini ham darrov o‘ziga tortadi, uni jon qulog‘ini berib eshitishga undaydi.

Nega?

Nega o‘rtada anglashmovchilik paydo bo‘lmaydi, tushunarsiz holatlar yuzaga kelmaydi? Axir, Siz bilan biz o‘rganib qolgan nasriy asarlarning voqea-hodisalarni bayon qilish usuliga Tog‘ay Murod hikoya tarzi hecham o‘xshamaydi-ku! Yozuvchi bilan bizni yaqinlashtirayotgan narsa nima o‘zi? Nimaga biz ham muallif bilan birga suyunib, birga yuragimiz achishib boradi?

Tog‘ay Murod hayoti va ijodi haqida gapirganimizda, uning asarlarida favqulodda qahramonlar, o‘ta aqlli odamlar uchramasligini eslatgandik. U tanlagan qahramonlar oddiy – Siz bilan biz deyarli har kuni ko‘cha-ko‘yda uchratadigan, ko‘pincha ahamiyat ham bermay o‘tib ketadigan kishilardir.

Demak, Tog‘ay Murod qahramonlari bilan bizni qalban yaqinlashtirayotgan narsa – xalqimizga xos bo‘lgan soddalik, samimiylik, to‘g‘rilik, ochiq ko‘ngillik xislatlaridir. Millatning bu bebaho fazilatleri

«Yulduzlar mangu yonadi» qissasida ortiqcha jimjimaga o‘ralmay, alohida bo‘rttirilmay, atayin ta‘kidlanmay aks ettiriladi. Surxondaryoning olis qishloqlarida yashaydigan oddiy insonlar uchun OR, NOMUS, G‘URUR, UYAT, ANDISHA, KAMTARLIK, HALOLLIK, MARDLIK singari hislar alohida qahramonlik belgisi emas. Bu hislar har bir kishining tabiiy yo‘ldoshi bo‘lishi lozimligini qissaning ko‘plab ta‘sirchan voqealaridan bilib olamiz.

Eslang, bu asar 1976-yilda yozilgandi. U yillari o‘zbek xalqi miyasiga «Sizlar o‘tmishda savodsiz, madaniyatsiz, aqliy va jismoniy imkoniyatlari cheklangan xalq bo‘lgansizlar. Faqat yurtigingizda sho‘ro hukumati o‘rnatilgandan keyingina madaniyatli millatlar qatoriga qo‘shilish imkoniyatiga ega bo‘ldingiz» qabilidagi tushunchalar g‘oyat ayyorlik bilan singdirilardi. Ikki-uch yillik harbiy xizmatga olib ketilgan yigitlarimiz aksariyat qurilish batalyonlariga tashlanar, ularning kuchidan suvtekin foydalanilardi. Respublikada sportni rivojlantirish, bolalarni sog‘lomlashtirish masalalariga kam e‘tibor berilar, bolalar umri paxta dalalarida, xavfli kimyoviy dorilar ostida zaharlanib o‘tardi. O‘z intilishi bilan ko‘pchilikni qoyil qoldirgan iste‘dodli sportchilar ham xorijiy davlatlarda bo‘ladigan xalqaro musobaqalarga jo‘natilmas, natijada, dunyo ahli o‘zbeklar kim, O‘zbekiston qanday yurt ekanidan bexabar qolaverardi.

Boshqa yoqdan esa turli bahonalar bilan bizning milliy an‘analarimiz, urf-odatlarimizga davlat miqyosida hujumlar uyushtirilardi. Dinimiz, e‘tiqodimiz ustidan ochiqdan ochiq kulishar, ne-ne asrlar osha zavol ko‘rmay kelgan ko‘plab muqaddas qadamjolarimiz buzib tashlanardi. Ona tilimiz butun rasmiy idoralar, hujjatlar, aksariyat ta‘lim dargohlaridan siqib chiqarilgan, bu tilda gaplashish esa madaniyatsizlik belgisi sifatida qaralardi...

Tog‘ay Murod mana shunday sharoitda o‘z qahramoni Bo‘ri polvonga qo‘shilib og‘ir-og‘ir, ayni choqda yozuvchi uchun xavfli-xavfli o‘ylarga cho‘madi. Bu o‘ylarini el oldiga, boyagi makkor hukumat oldiga olib chiqishdan cho‘chib o‘tirmaydi:

«Xalq nimasi bilan xalq?

O‘zining urf-odatlari bilan xalq! Ko‘p urf-odatlarimizni birovlar... birovlar o‘ziniki qilib oldi! Biz qo‘limizni burnimizga tiqib qoldik.

Shunday keta bersak, hademay... o'zimizni-da boy berib qo'yamiz!

Bu yog'i kamday, ne-ne nimalarimizni eskilik sarqiti deb yo'q qildik. Xiyol bo'lmasa xalqning o'zini-da... eskilik sarqitiga chiqarib yuborayin, dedik!

Bugun buni yo'qota bersak, ertaga uni yo'qota bersak... podadan nima farqimiz qoladi?..»

Bo'ri polvonning bu o'ylari «Buni rais biladimi?..» degan savol bilan tugayotganiga e'tibor bering. Xo'p, rais biladi ham deylik, nima qila oladi? Undan kattaroq raislar, vazir-u noiblar nima qila olyaptiki, kichik bir kolxoz raisi bir narsa qila olsin! Aslida ularning biror narsa qilishi, nimanidir o'zgartirishi – keyingi masala. O'zi ular bu haqda jiddiyroq o'ylaydimi? Shu muammolarni o'ylab hech uyqulari qochganmi?

Agar jiddiyroq o'ylaganlarida, ozgina ixlos qo'yib harakat qilganlarida bu masalalarni ham yoritish yozuvchiga qolmas edi-ku! Shunday emasmi?

Xuddi Bo'ri polvondек yozuvchi ham noyob urflarimiz, ko'hna ma'naviy boyliklarimiz sekin-asta unutilishi, borib-borib esa yo'q bo'lib ketishidan jiddiy xavotirga tushadi. Agar e'tibor qilgan bo'lsangiz, bu qissada qadimiy xalq musobaqasi olish – kurash san'atining butun qonun-qoidalari eng mayda jihatlarigacha batafsil tasvirlanadi. Ikkinchi qissa – «Ot kishnagan oqshom»da chavandozlik, otlar bilan bog'liq o'yinlar, otlarning zoti, parvarishi singari mavzular yoritiladi. «Otamdan qolgan dalalar» romanida bo'lsa, qadim o'zbekning paxtakorlik faoliyati sir-sinoatlari to'liq qog'ozga tushiriladi. Tog'ay Murod bu ishni ongli ravishda, ezgu maqsad yo'lida qilgani shubhasizdir. Zero, chinakam yozuvchilar ajdodlarni avlodlarga, zamonlarni zamonlarga ulovchi, xalq madaniyatining jonkuyar targ'ibotchilari sifatida ham tarixiy vazifalarni ado etadilar!

Xalqona ibora bilan aytsak, «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi muallifi Tog'ay Murodning Xudoga aytgani bor ekan. Yurtimiz mustaqilligi qo'lga kiritilgach, juda ko'p xalq an'analari singari o'zbek kurashini keng targ'ib etish, yoshlarni unga jalb qilish, bu sport turini har tomonlama

ommalashtirish borasida ulkan ijobiy ishlar amalga oshirildi. Prezidentimiz tomonidan kurashga alohida e'tibor qaratilib, bugungi kunda bu sport turi bilan nafaqat mamlakatimizda, balki ko'plab xorijiy yurtlarda ham minglab odamlar shug'ullanmoqda. O'zbek kurashi bo'yicha xalqaro turnirlar hugunga kelib Yer yuzining barcha qit'alarida o'tkazilayotgani bu mardlar musobaqasining qanchalar halol, gumanistik xarakterga ega ekanini yana bir bor isbotlamoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Tog'ay Murod va unga tengdosh yozuvchilar ijodiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni biror asar misolida ko'rsatishga harakat qiling.
2. Tog'ay Murodning darslikda keltirilgan qissasidan boshqa yana qanday asarlarini o'qigansiz?
3. «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi Siz hozirga qadar o'qigan boshqa yozuvchilar asarlaridan ko'proq nimasi bilan farq qiladi?
4. Bo'ri polvon tabiatan qanaqa odam? Nega u o'ttizga kirguncha uylanmay yurdi?
5. Nasim polvon bilan Bo'ri polvon o'rtasida qanday ziddiyat yuz berganini qissani to'liq o'qish orqali bilib olishga harakat qiling.
6. Bo'ri polvonning hech qachon o'z manfaatini ko'zlab ish qilmasligi qaysi harakatlarida namoyon bo'ladi?
7. Bo'ri polvon nega o'g'li Tilovberdining g'alabasini tan olishni istamadi va uni qaytadan kurashga tushishga majbur qildi?
8. Tilovberdining Abray polvondan yengilganidan keyingi holatini qanday izohlaysiz? Bu – otaga hurmatsizlik belgisimidi yoki boshqa narsami?
9. Qissaning kitobingizda berilgan parchalaridan Bo'ri polvon aslida qayerda ishlashi, qishloqda nima yetishtirilishini bilsa bo'ladimi?
10. Sizni ham kattalar biror marta «E, yasha otasining uli (o'g'li)!» deya maqtaganmi?
11. Tog'ay Murod qissasini mutolaa qilib, o'zingiz uchun o'zlashtirgan eng muhim ma'naviy boylik nima bo'ldi?
12. «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi asosida ijodiy insho yozing va sinfdoshlaringizga o'qib bering.

Ibroyim YUSUPOV

(1929–2008)

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri Ibroyim Yusupov qar-dosh Qoraqalpog‘istonning Chimboy tumani hududidagi Azot ovulida 1929-yilning 5-may kuni tavallud topgan. O‘rta maktabni tugallab, Qora-qalpog‘iston pedagogika institutiga o‘qishga kirgan va uni 1949-yilda muvaffaqiyatli bitirgan. Talabalik yillarida yaqqol namoyon bo‘lgan uning izlanuvchanligi, ijodga moyilligidan xabardor institut rahbariyati Ibroyimni shu dargohda o‘qituvchi sifatida ishga olib qoladi. I. Yusupov 1961-yilgacha mazkur institutda talabalarga til va adabiyot ilmidan saboq beradi.

1961–1962-yillarda u Qoraqalpog‘istonning markaziy adabiy nashri bo‘lmish «Amudaryo» jurnalining bosh muharriri vazifasini bajaradi. 1962–1965-yillarda esa respublikaning Tarix, til va adabiyot ilmiy-tekshirish institutida avval ilmiy xodim, keyin sektor mudiri bo‘lib ish-laydi.

Ibroyim Yusupov respublika adabiy jamoatchiligi o‘rtasida qozongan obro‘-e‘tibori tufayli uzoq yillar davomida (1965–1980) Qoraqalpo-g‘iston Yozuvchilar uyushmasiga raislik qiladi. Ayni shu yillari qoraqal-pog milliy adabiyotining barcha yo‘nalishlarida diqqatga loyiq asarlar yaratiladi, yozuvchilar safiga yosh, umidli ijodkorlar kelib qo‘shiladi.

I. Yusupov 1980–1985-yillarda respublikaning markaziy gazetasida bosh muharrir vazifasini bajargan bo'lsa, mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan to 2000-yilgacha Qoraqalpog'iston Ma'naviyat va ma'rifat markazining raisi lavozimida fidokorona xizmat qildi.

Ibroyim Yusupovning dastlabki she'rlari o'tgan asrning 40-yillari o'rtalaridan – u institutda o'qib yurgan kezlariyoq e'lon qilina boshlagan. Shundan buyon ijodkorning 30 dan ortiq she'riy va nasriy kitoblari o'quvchilar qo'liga yetib bordi. Shoirning «Kun chiqish yo'lovchisiga», «Qoraqalpoqni ko'p maqtamang ko'zimcha», «Qora tol», «Turnalar», «Mening yigit vaqtim...» singari o'nlab she'rlari, «Akatsiya gullagan joyda», «Gillamchi xotin haqida haqiqat», «Dala armonlari», «Mangu buloq» kabi dostonlari zamonaviy qoraqalpoq adabiyotining salmoqli yutuqlari bo'lib qoldi.

Serqirra ijodkor Ibroyim Yusupov qoraqalpoq milliy dramaturgiya va sahna san'ati rivojiga ham sezilarli hissa qo'shgan. Uning «Qirg'iz» (1965), «Aktrisaning iqboli» (1967), «Umirbek laqqi» (1971) dramalari, «Ajiniyoz» librettosi uzoq yillar davomida tomoshabinlar olqishiga sazovor bo'lgan.

Ibroyim Yusupov jahon mumtoz she'riyati vakillarining eng sara asarlarini o'z ona tiliga mohirlik bilan o'g'irgan tarjimon hisoblanadi. Uning tarjimalari 1986-yilda «Mangu buloqlar» nomi bilan chop etilgan.

Shoirning ko'plab asarlari ham, o'z navbatida, qator tillarga, jumladan, o'zbek tiliga o'girilgandir. Hozirga qadar shoirning «Buloqlar qaynaydi» (1960), «Oltin qirg'oq» (1962), «Dala armonlari» (1967), «Cho'l to'rg'ayi» (1972), «Qora tol» (1988) singari kitoblari o'zbek tilida nashr etilgan.

Ibroyim Yusupov 1974-yilda Berdaq nomidagi Qoraqalpog'iston Davlat mukofoti sohibi bo'lgan.

Ko'p yillik samarali ijodiy faoliyati, qoraqalpoq va o'zbek xalqlari o'rtasidagi do'stlik va qardoshlik munosabatlarining rivojlanishiga qo'shgan ulkan hissasi, davlat va jamoat ishlaridagi ibratli faoliyati

uchun Ibroyim Yusupov 2004-yilda «O‘zbekiston Qahramoni» degan yuksak unvonga sazovor bo‘ldi.

Taniqli ijodkor, qoraqalpoq va o‘zbek xalqining fidoyi farzandi Ibroyim Yusupov 2008-yilda, 79 yoshida olamdan o‘tdi.

* * *

QARDON SO‘QMOQLAR

Har kimning tug‘ilgan yeri – Misr shahri.

(Maqol)

Qizil kendir bilan shivirlashar tol,
Turna uchib borar olis yoqlarga.
Talay yo‘llar bosib misoli shamol
Yana qaytib keldim bu so‘qmoqlarga.

Ushbu tor so‘qmoqqa qadam qo‘yganda
Qaytadan men bola bo‘lib ketaman.
Intiqqan yuragim kengayib shunda
Chamamda qush bo‘lib parvoz etaman.

Mosh paykalda gala chumchuq chug‘urlar,
She‘r o‘qishib turgan yosh shoirlarday.
Burilishda tanish qo‘shig‘in kuylab,
Qo‘shni qiz oldimdan chiqib qolarday.

Biroq u bunda yo‘q, u yiroqlarda...
Bizning joylar o‘rni hozir paxtazor.
Nechog‘lik monandsiz bizning yoqlarda,
Deb doim maqtayman, so‘rashsa agar.

Gul terib, kapalak quvgan sho‘x vaqtim,
Anov bedazorda yurgan toy dersan.
Yo tavba, shu bitta qiyshiq so‘qmoqning
Dilga yaqinligin qanday aytarsan!

* * *

Cholga salom bersam o'sha so'qmoqda,
«Kimsan?» deb tanimay menga qaradi.

Bir bola uchrasa sal nariroqda:

– Kimning o'g'lisan? – deb men ham so'radim.

* * *

– Ota, narvon bo'pti anov qo'sh terak!

– Bolam, terak emas, bu umr-ku, bu!

– Inim, bog'ga nega bog'lading eshak?

– E, anov chiriy deb qolgan olma-ku!

Bolalar, inson umrini oqar daryoga o'xshatishlarini ko'p eshitgansiz. Nega umr aynan daryoga o'xshatiladi? Chunki daryo suvi bir oqib o'tgan joydan yana qayta oqmaydi. Odam ham o'z umrining biror daqiqasini ortga qaytara olmaydi. Umr xuddi daryo singari oqib o'tib ketadi. Yana bir gap borki, odam bir marta tushgan daryo suviga boshqa tusha olmaydi. Ya'ni o'sha daryoda boshqa safar ham cho'milishi mumkin, biroq u tushgan daryoda bu safar boshqa suvlar oqadi. Shunday ekan, insonning o'z o'tgan umrini, ayniqsa, bolaligi – beboshligi kechgan davrlarni sog'inishi, qo'msashi tabiiy tuyg'u hisoblanadi.

Yana bir savol ustida o'ylanib ko'rish mumkin. Ya'ni nima uchun odam aynan bolaligini ko'proq qo'msaydi, uni tushlarida ko'radi, unga sari talpinaveradi? Gap shundaki, bolalik – umrning eng betashvish, eng beg'ubor, eng shavqli pallasi hisoblanadi. Bu paytda butun borliq bola ko'zi, bola tasavvuri bilan idrok etiladi. Atrofdagi barcha narsalar birinchi bor ko'rilyotgani, eshitleyotgani, his qilinayotgani tufayli ham nihoyatda qiziq, sirli va go'zal ko'rinadi. Aksariyat odamlar bolaga shafqat nazari bilan qaraydi, uni erkalaydi, suyadi. Bola kattalardan g'amxo'rlik, e'tibor ko'radi, atrof tabiatdagi har bir narsa unga qadrdon bo'lib qoladi. O'zi tug'ilib o'sayotgan hovli, ko'cha va mahallasi dunyodagi eng issiq go'sha, ota-onasi olamdagi eng mehribon insonlar bo'lib xotirasiga muhrlanadi...

Afsuski, umr, yuqorida aytilganidek, bir joyda to‘xtab turmaydi, xuddi daryo suvi misol oldinga oqaveradi. Inson ulg‘aya borgani sari uni turmush ehtiyojlari turli yo‘llarga yetaklab olib ketadi. Endi bolaligidagi beg‘ubor sho‘xliklari, bir-biridan quvnoq o‘yinlari, tashvishsiz kunlari ortda qoladi. U endi hamma joyda ham, hamma odamlardan ham faqat yaxshilik, ezgulik ko‘ravermaydi. Turfa xil vaziyatlarda turli tabiatli kishilar bilan muomala-muloqotga kirishadi, bir kun xursand bo‘lsa, boshqa kun dili og‘rib uyga qaytadi...

Shunday odamlar borki, taqdir ularni tug‘ilgan yerlaridan olislarga olib ketadi. Yaqinlari, qarindosh-urug‘lari, xesh-u birodarlaridan ancha muddat uzoqda yashashga, turli davralarda bo‘lishiga to‘g‘ri keladi. Ish, bola-chaqa tashvishi, tirikchilik sabab tug‘ilgan joylarga tez-tez borib turishning imkoni bo‘lmaydi. Oradan yillar o‘tib, umr bir joyga borganda qadrdon go‘shalarga yana qadam bosar ekan, insonni g‘alati hislar chulg‘ab oladi. Ibroyim Yusupovning «Qadrdon so‘qmoqlar» she‘ri aynan mana shu holatni boshdan kechirayotgan kishi tuyg‘ularini badiiy aks ettirishi bilan o‘quvchi ko‘ngliga birdan ta‘sir etadi.

She‘rga epigraf qilib olingan maqolga e‘tibor bering: «Har kimning tug‘ilgan yeri – Misr shahri». Ma‘lumki, Misr mamlakatida dunyoning eng qadimiy va go‘zal shaharlari joylashgan. Odamlar bu shaharlarni bir bora ko‘rish, ular bag‘riga sayohatga borishni orzu qilishadi. Lekin shoir o‘zining tug‘ilgan ovulini Misrdagi muazzam shaharlardan kam ko‘rmaydiki, she‘rini ham xalqning shu ibratli maqoli bilan boshlaydi.

She‘rning birinchi bandidagi «qizil kendir» Sizga notanish bo‘lishi mumkin. Xalq tilida uni qizilquray deyishadi. U ko‘p yillik tolali o‘simlikdir. Ildizpoyasi ko‘p yillik, yer usti poyalari bir yillik, silliq bo‘ladi. Barglari nashtarsimon uchli, gullari mayda, pushti rangdadir. Poyasining po‘stlog‘idan olingan toladan arqon eshish mumkin.

Demak, shoirning ovulida hammamizga tanish tol bilan yonma-yon qizil kendir ham shivirlashib o‘sib yotadi. Olis yoqlarga uchib ketayotgan turnalar esa lirik qahramon yodiga uzoqlashib ketgan bolaligini soladi. Tor, biroq qadrdon so‘qmoqqa qadam bosar ekan, uning «intiqqan yuragi» birdan kengayadi. Shu o‘rinda «intiqqan» so‘ziga jamlangan bir necha

ma'nolarga diqqat qarataylik. Albatta, yuqorida ta'kidlanganidek, uzoq yillar tug'ilgan makonidan olislarda yurgan lirik qahramonning bolalik sog'inchi bilan to'lgan yuragi bu kunlarni nihoyatda intiqib kutgan. Biroq nihoyat bu yerlarga kelib maqsadga erishgan yurakka nisbatan nega «kengayib» degan so'z ishlatilyapti? Demak, bu yurakning intiqishi ichida «siqilish», «torayish», «diqqinapas bo'lish» ma'nolari ham bor ekan-da! Demak, qadrdon so'qmoqlar ayriliq yillari siqilgan, diqqinapas bo'lgan bu yurakka kenglikni, erkinlikni, qushdek yengil parvoz etish baxtini hadya etarkan-da!

She'rning uchinchi bandi bu lirik qahramon aynan ijod kishisi ekaniga nozik ishora qiladi. Shoir o'smirlikdagi pokiza tuyg'ularini ilk bora she'rga solishdek baxt ato etgan kunlarni, birga mushoira qilgan do'stlarini xuddi kechagiday tiniq ko'radi, qalbiga birinchi muhabbat hissini hadya etgan qo'shni qiz qo'shig'i quloqlari ostida jaranglaydi:

Mosh paykalda gala chumchuq chug'urlar,
She'r o'qishib turgan yosh shoirlarday.
Burihshda tanish qo'shig'in kuylab,
Qo'shni qiz oldimdan chiqib qolarday.

Lekin yillar suroni juda ko'p narsani, juda ko'p hislarni o'zi bilan birga olib ketgan. Uzoq yoz kechalari shoirga sho'xchan qo'shiq kuylab berib shodlantirgan qo'shni qiz ham «bunda yo'q, u yiroqlarda...» Qolaversa, «Bizning joylar o'rmi hozir paxtazor...»

«Qadrdon so'qmoqlar» asari shoirning sobiq sho'ro davridagi ijod mahsuli hisoblanadi. Shunga ko'ra, mazkur she'rda lirik tuyg'ular bilan birga o'z davri bilan bog'liq ijtimoiy kayfiyat ham aks etgandir. Gap shundaki, sho'ro davrida yurtimizning, xususan, Qoraqalpog'iston hududining ham aksariyat sug'oriladigan yerlariga paxta ekish siyosati olib borilgan edi. Ko'plab mevazor bog'lar, poliz mahsulotlari, sholi va boshqa dehqonchilik ekinlari yetishtiriladigan yerlarni yoppasiga paxta bosib ketgandi. Xuddi shu siyosat natijasini aks ettirar ekan, shoir «Bizning joylar o'rmi hozir paxtazor» deydi.

Ayni misradagi «bizning joylar» so'zlariga alohida diqqat qaratishimiz kerak. E'tibor bersak, bu misra «Biroq u bunda yo'q, u yiroqlarda» degan

misradan keyin kelyapti. «Bizning joylar» bugungi kunda yiroqlarda boʻlgan «u» bilan chambarchas bogʻliq. «U» esa «burilishda tanish qoʻshigʻin kuylab» chiqib keladigan qoʻshni qizdir! Demak, shoir «bizning joylar» deganda, shu qoʻshni qiz bilan sayr qilgan, u bilan baxtli damlarni boshdan kechirgan dilga yaqin joylarni nazarda tutmoqda.

Sheʼrga alohida ikkita toʻrtlik ham ilova qilingan. Ularning maxsus ajratilishining sababi bor, albatta. Agar sheʼrning asosiy qismi bir-biriga bogʻlanib ketadigan yaxlit lirik kechinmalarni oʻzida mujassam etgan boʻlsa, bu toʻrtliklarning har birida shoirning hayot tajribalari, kuzatishlaridan kelib chiqadigan falsafiy qarashlari ifodalangandir.

Hozirning oʻzida Siz ham bir narsani kuzatishingiz mumkin. Yaʼni Siz oʻzingizdan katta, ulugʻ yoshdagi odamlarni koʻproq bilasiz, ularga havas va hatto, taqlid ham qilasiz. Tanishlaringizning aksariyatini tengdoshlaringiz, yoshi katta aka-opalaringiz tashkil qiladi, toʻgʻrimi? Koʻchada uchrab qoladigan, Sizni yaxshi koʻrganidan, hatto, chuchuk tili bilan salom berib oʻtadigan yoshi kichikroq bolajonlarning esa hammasini ham taniyvermaysiz, ismlarini-da aniq ayta olmaysiz. Nega? Chunki, odamning tabiati shunaqa. Odam doimo oldinga qarab oyoq bosadi, oldinda turgan narsalarni koʻproq koʻradi, oldindagilarga intilib yashaydi. Natijada

Cholga salom bersam oʻsha soʻqmoqda,

«Kimsan?» deb tanimay menga qaradi.

Bir bola uchrasa sal nariroqda:

– Kimning oʻgʻlisan? – deb men ham soʻradim.

Mazkur toʻrtlikda, biz yuqorida aytganimiz inson tabiatidagi qonuniyatdan tashqari, lirik qahramonning oʻzi tugʻilib oʻsgan joylardan ketganiga juda uzoq yillar boʻlgani, uni bilgan keksalar endi uni unuttayozgani, u yoʻq yillar tugʻilgan bolalarni esa oʻzi tanimasligidek holat ham aks etgan, albatta.

Keyingi toʻrtlikda hayotning bundan ham achchiqroq haqiqatlari ixcham badiiy shaklda ifoda etiladi. Uni ikkiga ajratib tahlil etgan maʼqul.

- Ota, narvon bo‘pti anov qo‘sh terak!
- Bolam, terak emas, bu umr-ku, bu!

Otaning ovuldan uzoq yil uloqib ketgan o‘g‘lining sodda hayqirig‘iga bildirgan javobida qancha haqiqat, qancha hikmat jamuljamdir. Avvalo, bir paytlar yashnab turgan terakning oxir-oqibat yog‘ochga – narvonga aylanishi umrning o‘tkinchiligidan, hech narsa boqiy yashamasligidan ogoh etadi. Undan keyin, bu yerda yolg‘iz terak emas, balki qo‘sh terak haqida so‘z bormoqda. Buni farzandlarini oq yuvib-oq tarab voyaga yetkazish uchun aziz umrini fido aylaydigan ikki jafokash inson – ota va ona timsoli deb tushunsak, to‘g‘ri bo‘ladimi, bolalar?

Qolaversa, bu «qo‘sh terak» nega aynan «narvon bo‘pti»?

Narvon nima uchun xizmat qiladi? Insonni tepalikka, balandlikka, yuksaklikka olib chiqish uchun. «Qo‘sh terak»ning – ota va onaning umri esa farzandlarini shu yuksakliklarga yo‘llash tashvishida kechadi. Ular o‘z yelkalarida kelajakni ko‘tarib turadilar!

Ajoyib shoir Ibroyim Yusupovning hayoti va ijodi, «Qadrdon so‘qmoqlar» she‘rining hoshqa xususiyatlarini esa quyidagi savol va topshiriqlarga javob topish asnosida o‘zimiz uchun kashf qilamiz.

Savol va topshiriqlar

1. O‘zbek va qoraqalpoq xalqlarining qadimdan bir oila farzandlari kabi ahil va inoq yashab kelayotganiga hayotdan misollar keltiring.
2. Ibroyim Yusupovning mehnat faoliyati uning hayoti davomida qaysi sohalar rivojiga ko‘proq hissa qo‘shganini anglatadi?
3. «Qadrdon so‘qmoqlar» she‘rining yozilishiga nimalar sabab bo‘lgan, deb o‘ylaysiz?
4. She‘rning beshinchi bandini batafsil tahlil etishga harakat qiling.
5. «– *Inim, bog‘ga nega bog‘lading eshak?*
– *E, anov chiri deb qolgan olma-ku!*» misralarida hayotning qanday haqiqati ifoda etilyapti? Buni o‘qituvchingiz va sinfdoshlaringiz bilan birgalikda muhokama qiling.
6. «Qadrdon so‘qmoqlar» she‘ridan olgan taassurotlaringizni yozma bayon etishga harakat qiling.

MUNDARIJA

Said Ahmad	3
<i>Nazariy ma'lumot. Badiiy asarda kulgi haqida tushuncha</i>	13
Musa Jalil	15

SO'ZDA HIKMAT BOR

Xalq qo'shiqlari	24
<i>Nazariy ma'lumot. Qo'shiq va uning turlari haqida tushuncha</i>	28
Alisher Navoiy	32
<i>Nazariy ma'lumot. Hikmatli so'zlar haqida tushuncha</i>	47
Muhammadsharif Gulxaniy	49
<i>Nazariy ma'lumot. Masal haqida tushuncha</i>	64
Avaz O'tar	66
Abay	72

RANGIN TUYG'ULAR

Zulfiya	82
Pirimqul Qodirov	92
<i>Nazariy ma'lumot. Roman haqida tushuncha</i>	122
Tog'ay Murod	124
Ibroyim Yusupov	150

SUNNAT AHMEDOV,
RAHMON QO'CHQOROV,
SHUHRAT RIZAYEV

ADABIYOT

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinfi uchun darslik-majmua

II qism

Qayta ishlangan 3-nashri

«Ma'naviyat»
Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2013

Muharrir *B. Umarov*
Rassomlar: *A. Mamajonov, R. Zufarov*
Texn. muharrir *T. Zolotilova*
Musahhihlar: *O. Bozorova, Sh. Ilhombekova*
Kompyuter dizayni *Sh. Sohibov*

Litsenziya raqami AI № 189. 10.05.2011. Bosishga 2013-yil 29-aprelda ruxsat etildi. Bichimi 70×90^{1/16}. Tayms garniturası. Ofset qog'ozı. Shartlı bosma tabog'i 11,70. Nashr tabog'i 8,01. Adadi 368259 nusxa. Shartnoma № 06–2013. Buyurtma № 13–261.

Original-maket «Ma'naviyat» nashriyotida tayyorlandi. 100047, Toshkent, Taraqqiyot 2-herkko'cha, 2-uy.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.
100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Ahmedov S.

A-27 Adabiyot: umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik-majmua:
Qism II/ S.Ahmedov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev; O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'limi vazirligi. – Qayta ishlangan 3-nashri. – T.: Cho'lpon nomidagi
NMIU, 2013. – 160 b.
ISBN 978-9943-04-206-3

UO•K: 821.512.133(075)
KBK 83.3ya72

5000 usd.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.

РАССЫЛКА